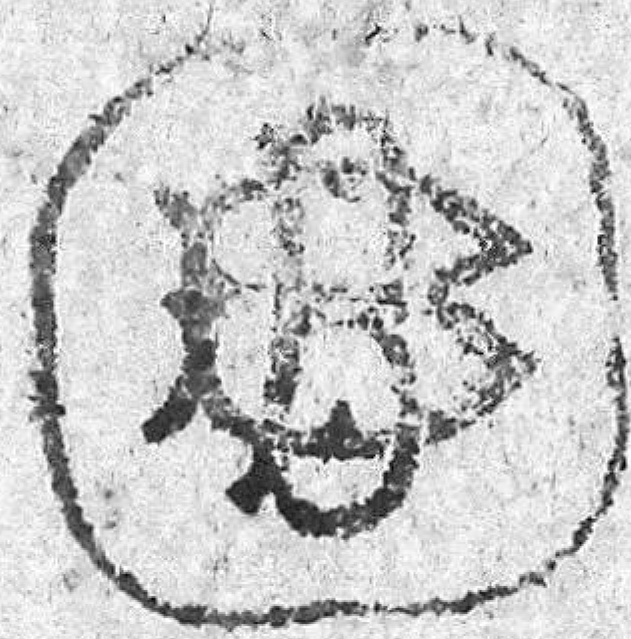

HISTORIAE
ET ROM. SERMONIS
EXEMPLARIA
RHETORICAE STUDIOSIS

TAURINI MDCCLXXXVI.

EX TYPOGRAPHIA REGIA.
CUM PRIVILEGIO.

L. B.

Optimo sane olim consilio in studiorum instauratione T. Livius Rom. historiae princeps, quem tot emunctae naris aestimatores & judices aequissimi, miram facundiam, lacteam ubertatem, candorem clarissimum praedicantes commemorarunt, publice in scholis interpretandus propositus fuit. Quantum enim adolescentes doctrina, exemplis, dicendi facultate proficerent, si, quemadmodum auctorem rerum scribendarum magnitudo, ita eos legendarum minime deterreret, quisquis cum scriptoris, tum historiae praestantiam utilitatemque noverit, facile judicabit. At puerorum huius aetatis, quam specie repente ac temere vel delectari, vel abhorrere videmus, quotus quisque invenitur, qui studiorum cupiditate incensus, ut populi Rom. atque adeo omnium fere gentium nationumque res una conjunctas ediscat, ordine, ac diligenter tantum opus evolvere gravius non putet? Voluminum moles terret: prolixa, seria, difficilia sive sint, sive videantur, voluntatem abducunt. Hinc juvenum magna pars, ne dicam maxima, mollitie (quod in multis domesticae institutionis vitium esse solet), ignavia, desidia languentes, licet in ceteris vivaciores, quos jam alia virtutis monumenta loculis suspensa & piget, & pudet ferre, jam & praecepta, & doctorum vocem, & gymnasia, omnia denique, nisi gerras, pertaesi, quanquam iterum iterumque moniti, Livianam sibi historiam comparandam non curant: &, si ipsi quaerant & velint, parentes securiores, vel tenues, vel minime liberales, procrastinantes, aut aliquam caussam praetendentes impensae plerique parcunt. Vacuos propterea, dum res gravissimae omniumque seculorum memoria dignissimae versantur explicanturque, nutare, nictare, murmurare, subridere, oscitari, obdormiscere discipulos iniquo praeceptores animo pati coguntur. Huc accedit, quod in Livii historia (ne quid dicam de tot prodigiis, monstris, ostentis, ominibus, vanissimis deorum religionibus, quibus opus est refertum) non omnia huic aetatulae apta & probanda invenies: quibusdam etiam in locis vix sensum assequaris: etenim summus, homo tamen. At quorsum haec? Ergo Latinae historiae parens, eloquentiae & vitae magister, tanti nominis auctor omnino praetermittendus? Ergo ad blattas damnanda perpetuaque oblivione delenda historia, qua nulla

jucundior, nulla fructuosior: quacum nulla aut magnitudine, aut pulcritudine, aut copia & varietate potest comparari? Id vero nefas. Nos neque Livio, neque historiae interdictum, sed adolescentium rationibus consultum volumus, quibus, ut alacriter & longe in literis procedant, rectam viam commonstrare non admodum profuerit, nisi praeterea non mediocrem in ea conplananda diligentiam adhibeas, nequid impedimenti offendant, quod delassare, satietate afficere, detinere, avertere, & ab instituto cursu revocare valeat. Adde, quod Sallustius, Plautus, Terentius, Latinae linguae & elegantiae patres, ad eloquentiam accommodatissimi, neglecti jacent & silent. Cum vero Fabius doceat, comoediam quam plurimum conferre ad eloquentiam posse, quum mores in tuto fuerint, inter praecipua legendam esse. cur illius optimi scriptores e scholis exsulabunt? Quidquid pueriles animos inquinare possit, resecare, aut honesta seligere & interpretari quid vetet? Quibus de caussis nos opera tota doctoribus pervolutanda tradimus, & vehementer commendamus: parentum vero & liberorum commodis servientes, eodem Fabio duce, qui passim pueris non modo auctores, sed libros, partes, locos legendos. & apes imitandas praecipit, multa ex Livio, nonnulla ex Sallustio, ex Plauto, ex Terentio, quaedam etiam ex Lucretio delibata & decerpta in lucem edere constituimus. Quo ex consilio, si quem sperare licet, fructum studiosi juvenes ceperint, hunc universae rei literariae gerendae Praefectis sine intermissione optime merentibus, amplissimis Viris, qui hanc nobis potestatem fecere, acceptum referant.

EX TITO LIVIO

CAPUT I.

AEneas, Troia capta, in Italiam classe defertur. Pace primum Latino regi jungitur, deinde etiam affinitate, accepta in matrimonium Lavinia, ab cujus nomine conditum oppidum Lavinium appellat. Turnus, cui pacta ante Lavinia fuerat, AEneae Latinoque bellum infert.

AM primum omnium satis constat, Troia capta, in ceteros saevitum esse Troianos; duobus, AEnea Antenoreque & vetusti jure hospitii, & quia pacis, reddendaeque Helenae semper auctores fuerant, omne jus belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetum, qui, seditione ex Paphlagonia pulsi & sedes & ducem, rege Pylaemene ad Troiam amisso, quaerebant, venisse in intimum maris Adriatici sinum, Euganeisque, qui inter mare alpesque incolebant, pulsis, Henetos, Troianosque eas tenuisse terras: & in quem primum egressi sunt locum, Troia vocatur; pagoque inde Troiano nomen est: gens universa Veneti appellati. AEnean ab simili clade domo profugum, sed ad maiora initia rerum ducentibus fatis, primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe Laurentem agrum tenuisse. Troiae & huic loco nomen est. Ibi egressi Troiani, ut quibus ab immenso prope errore nihil, praeter arma & naves, superesset, quum praedam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii praelio

 victum

victum Latinum, pacem cum AEnea, deinde affinitatem junxisse tradunt; alii, quum instructae acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores, ducemque advenarum evocasse ad colloquium; percunctatum deinde, qui mortales essent, unde, aut quo casu profecti domo, quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent; postquam audierit multitudinem Troianos esse, ducem AEnean filium Anchisæ & Veneris, cremata patria, & domo profugos sedem condendaeque urbi locum quaerere, & nobilitatem admiratum gentis virique, & animum vel bello vel paci paratum, dextera data fidem futurae amicitiae sanxisse. Inde fœdus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam, AEnean apud Latinum fuisse in hospitio: ibi Latinum apud penates deos domesticum publico adjunxisse fœdus, filia AEneae in matrimonium data. Ea res utique Troianis spem affirmat tandem stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. AEneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.
2 Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum AEneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens simul AEneae Latinoque bellum intulerat. Neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli: victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere.

CAPUT II.

Turnus victus ad Mezentium confugiens novum excitat bellum. Hoc quoque prospere peracto, moritur AEneas, cujus filius Ascanius, relicto Lavinio, Albam condit. In ea post bis septimam regum sobolem regnat Amulius, pulso Numitore fratre, cujus filiam Rheam Silviam, ut partus spem adimat, Vestæ sacrat.

Inde Turnus Rutulique, diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes Mezentiumque eorum regem confugiunt; qui, Caere opulento tum oppido imperitans, jam inde ab initio minime laetus novae origine urbis, & tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem Troianam crescere ratus haud gravatim socia arma Rutulis junxit. AEneas adversus tanti belli terrorem

rem ut animos Aboriginum ſibi conciliaret, ne ſub eodem jure ſolum, ſed etiam nomine omnes eſſent, Latinos utramque gentem appellavit. Nec deinde Aborigines Troianis ſtudio ac fide erga regem AEnean ceſſere: fretuſque his animis coaleſcentium in dies magis duorum populorum AEneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut jam non terras ſolum, ſed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis ſui impleſſet: tamen, cum moenibus bellum propulſare poſſet, in aciem copias eduxit. Secundum inde praelium Latinis, AEneae etiam ultimum operum mortalium fuit. Situs eſt, quemcumque eum dici jus faſque eſt, ſuper Numicium flumen: Iovem indigetem appellant. Nondum maturus imperio 3 Aſcanius AEneae filius erat; tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume manſit. Tantiſper tutela muliebri (tanta indoles in Lavinia erat) res Latina & regnum avitum paternumque puero ſtetit. Haud nihil ambigam (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?) hiccine fuerit Aſcanius, an maior quam hic, Creuſa matre Ilio incolumi natus, comeſque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis ſui nuncupat. Is Aſcanius, ubicumque & quacumque matre genitus (certe natum AEnea conſtat) abundante Lavinii multitudine, florentem jam, (ut tum res erant) atque opulentam urbem matri, ſeu novercae, reliquit: novam ipſe aliam ſub Albano monte condidit, quae ab ſitu porrectae in dorſo urbis Longa Alba appellata. Inter Lavinium & Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuere anni: tantum tamen opes creverant, maxime fuſis Etruſcis, ut ne morte quidem AEneae, nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni, movere arma aut Mezentius Etruſcique, aut ulli alii accolae auſi ſint. Pax ita convenerat, ut Etruſcis Latiniſque fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis eſſet. Silvius deinde regnat Aſcanii filius, caſu quodam in ſilvis natus. Is AEneam Silvium creat: is deinde Latinum Silvium. Ab eo coloniae aliquot deductae, Priſci Latini appellati. Manſit Silviis poſtea omnibus cognomen, qui Albae regnarunt. Latino Alba ortus, Alba

 Atys,

Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in trajectu Albulae amnis submersus celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius, a patre accepto imperio, regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit: is sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanae urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat: is Numitorem atque Amulium procreat. Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat. Plus tamen vis potuit, quam voluntas patris, aut verecundia aetatis. Pulso fratre, Amulius regnat: addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem interimit: fratris filiae Rheae Silviae per speciem honoris quum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

CAPUT III.

Rhea Silvia a Marte compressa Romulum, & Remum edit. In profluentem Amulii imperio abjecti non extinguuntur. Inventi a regis pastore educantur. Statim adulta aetate, Amulio obtruncato, avum in regno reponunt. Ipsi novam urbem condunt. Mox dubium, an jussu fratris, Remus interficitur.

4 Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis, maximique secundum deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis, quum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat. Sed nec dii, nec homines aut ipsam, aut stirpem a crudelitate regia vindicant: sacerdos vincta in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti jubet. Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad justi cursum poterat amnis; &, posse quamvis languida mergi aqua infantes, spem ferentibus dabat. Ita velut defuncti regis imperio, in proxima alluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem vocatam ferunt) pueros exponunt. Vastae tum in iis locis solitudines erant. Tenet fama, quum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam summissas infantibus adeo mitem praebuisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister regii pecoris invenerit.

venerit. Faustulo fuisse nomen ferunt. Ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos latos. Sunt, qui Larentiam, vulgato corpore, Lupam inter pastores vocatam putent: inde locum fabulae ac miraculo datum. Ita geniti itaque educati, quum primum adolevit aetas, nec in stabulis, nec ad pecora segnes venando peragrare circa saltus. Hinc robore corporibus animisque sumto, jam non feras tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos impetus facere, pastoribusque rapta dividere: & cum his, crescente in dies grege juvenum, seria 5 ac jocos celebrare. Jam tum in Palatino monte lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, & a Pallanteo urbe Arcadica Pallantium, deinde Palatium, montem appellatum: ibi Evandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus ea tenuerat loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi juvenes, Lyceum Pana venerantes per lusum atque lasciviam currerent: quem Romani deinde vocarunt Inuum. Huic deditis ludicro, quum sollemne notum esset, insidiatos ob iram praedae amissae latrones, quum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro accusantes. Crimini maxime dabant, in Numitoris agros ab his impetum fieri: inde eos, collecta juvenum manu, hostilem in modum praedas agere. Sic Numitori ad supplicium Remus deditur. Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stirpem apud se educari: nam & expositos jussu regis infantes sciebat, & tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immaturam, nisi aut per occasionem, aut per necessitatem aperiri noluerat. Necessitas prior venit. Ita metu subactus Romulo rem aperit. Forte & Numitori, cum in custodia Remum haberet, audissetque geminos esse fratres, comparando & aetatem eorum, & ipsam minime servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum: sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum agnosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus non cum globo juvenum (nec enim erat ad vim apertam par) sed aliis alio itinere jussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit: & a domo Numitoris alia comparata manu adjuvat Remus: ita

regem

regem obtruncant. Numitor inter primum tumultum hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset, posteaquam juvenes, perpetrata caede, pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, caedem deinceps tyranni, seque eius auctorem ostendit. Juvenes per mediam concionem agmine ingressi quum avum regem salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albana permissa re, Romulum Remumque cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant, urbis condendae: & supererat multitudo Albanorum Latinorumque: ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam parvum Lavinium prae ea urbe, quae conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti principio; quoniam gemini essent, nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret. Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures: jamque, nunciato augurio, quum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat. Tempore illi praecepto, at hi numero avium regnum trahebant. Inde cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertuntur: ibi in turba ictus Remus cecidit. Vulgatior fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros: inde ab irato Romulo (cum verbis quoque increpitans adjecisset, *sic deinde quicumque alius transiliet moenia mea*) interfectum.

7

CAPUT

CAPUT IV.

Mortuo Remo, solus Romulus regnat. Facit res divinas, & jam olim institutum Herculi sacrum renovat. Huius origo & caussa narratur. Aucta per asylum multitudine Senatum legit. Quia connubia desunt, a finitimis petuntur: non impetrata, manu capiuntur.

Ita solus potitus imperio Romulus, condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit: sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interemto, boves mira specie abegisse memorant, ac prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete & pabulo laeto reficeret boves, & ipsum fessum via procubuisse. Ibi quum eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor accola eius loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulcritudine boum quum avertere eam praedam vellet; quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant; aversos boves, eximium quemque pulcritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules ad primam auroram somno excitus, quum gregem perlustrasset oculis, & partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent: quae ubi omnia foras versa vidit, nec in partem aliam ferre, confusus, atque incertus animi ex loco infesto agere porro armentum occoepit. Inde quum actae boves quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem convertit, quem quum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava, fidem pastorum nequicquam invocans, morte occubuit. Evander tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate magis, quam imperio regebat loca: venerabilis vir miraculo literarum, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae hae gentes fuerant. Is tum Evander concursu pastorum trepidantium circa adve-

advenam manifestae reum caedis excitus, postquam facinus facinorisque caussam audivit, habitum formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque humana intuens, rogitat, qui vir esset. Ubi nomen patremque ac patriam accepit, *Jove nate, Hercules, salve*, inquit; *te mihi mater, veridica interpres deum, aucturum coelestium numerum cecinit: tibique aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens Maximam vocet, tuoque ritu colat.* Dextra Hercules data, *accipere se omen, impleturumque fata, ara condita atque dicata*, ait. Ibi tum primum, bove eximia capta de grege, sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quae tum familiae maximae inclytae ea loca incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto essent, iisque exta apponerentur; Pinarii, extis adesis, ad ceteram venirent dapem: inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii ab Evandro edocti antistites sacri eius per multas aetates fuerunt, donec, tradito servis publicis sollemni familiae ministerio, genus omne Potitiorum interiit. Haec tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit jam tum immortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor. Rebus divinis
8 rite perpetratis, vocataque ad concilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus nulla re, praeterquam legibus, poterat, jura dedit, quae ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumtis, fecit. Alii ab numero avium, quae augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant: me haud poenitet eorum sententiae esse, quibus & apparitores & hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta sumta est, numerum quoque ipsum ductum placet; & ita habuisse Etruscos, quod, ex duodecim populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs, munitionibus alia atque alia appetendo loca, quum in spem magis futurae multitudinis, quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adjiciendae multitudinis caussa, vetere consilio condentium

tium

tium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terra sibi prolem ementiebantur, locum, qui nunc septus descendentibus * inter duos lucos est, Asylum aperit: eo ex finitimis populis turba omnis sine discrimine liber, an servus esset, avida novarum rerum perfugit: idque primum ad coeptam magnitudinem roboris fuit. Quum jam virium haud poeniteret, consilium deinde viribus parat: centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant, qui creari patres possent. Patres certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati. Jam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset; sed penuria mulierum hominis aetatem duratura magnitudo erat; quippe quibus nec domi spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent: *Urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci: deinde quas sua virtus ac dii juvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere. Satis scire, origini Romanae & deos affuisse & non defuturam virtutem: proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem & genus miscere.* Nusquam benigne legatio audita est: adeo simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus dimissi, *Ecquod feminis quoque asylum aperuissent? id enim demum compar connubium fore.* Aegre id Romana pubes passa, & haud dubie ad vim spectare res coepit: cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegritudinem animi dissimulans, ludos ex industria parat Neptuno equestri sollemnes: Consualia vocat. Indici deinde finitimis spectaculum jubet: quantoque apparatu tum sciebant, aut poterant, concelebrant, ut rem claram exspectatamque facerent. Multi mortales convenere, studio etiam videndae novae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo cum liberis ac coniugibus venit: invitati hospitaliter per domos quum situm moeniaque & frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi spectaculi tempus venit, deditaeque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis: signoque dato, ju-

9

* *Alii* densis sentibus.

ventus Romana ad capiendas virgines discurrit: magna pars forte, ut in quem quaeque inciderat, raptae: quasdam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam longe ante aliam specie ac pulcritudine insignem a globo Talassii cujusdam raptam ferunt: multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludicro, moesti parentes virginum profugiunt incusantes violati hospitii foedus, deumque invocantes, cujus ad sollemne ludosque per fas ac fidem decepti venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio minor: sed ipse Romulus circumibat, docebatque, *patrum id superbia factum, qui connubium finitimis negassent; illas tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque, &, quo nihil carius humano generi sit, liberum fore. Mollirent modo iras; &, quibus fors corpora dedisset, darent animos. Saepe ex injuria postmodum gratiam ortam: eoque melioribus usuras viris, quod annixurus pro se quisque sit, quum suam vicem functus officio sit, parentum etiam patriaeque expleat desiderium.* Accedebant blanditiae virorum factum purgantium cupiditate atque amore: quae maxime ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

CAPUT V.

Ob iram raptarum mulierum primi in Romanos impetum faciunt Caeninenses. Relata ex horum rege opima spolia Jovi Feretrio Romulus dicat. Crustuminos inde superat. Postremo cum Sabinis commissum praelium raptarum interventu dirimitur. Foedere cum Tatio duce facto, Sabinos in societatem civitatis & regni Romulus accipit.

10 Jam admodum mitigati animi raptis erant: at raptarum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque & querelis civitates concitabant. Nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium regem Sabinorum: & legationes eo, quod maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Caeninenses Crustuminique & Antemnates erant, ad quos eius iniuriae pars pertinebat.

nebat. Lente agere iis Tatius Sabinique visi sunt. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore iraque Caeninensium satis se impigre movent: ita per se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum impetum facit. Sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse: exercitum fundit, fugatque; fusum persequitur: regem in praelio obtruncat & spoliat, duce hostium occiso, urbem primo impetu capit. Inde, exercitu victore reducto, ipse cum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium caesi suspensa, fabricato ad id apte ferculo, gerens in Capitolium ascendit: ibique ea quum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit deo. *Jupiter Feretri*, inquit, *haec tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque iis regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem opimis spoliis, quae, regibus ducibusque hostium caesis, me auctorem sequentes posteri ferent.* Haec templi est origo, quod primum omnium Romae sacratum est. Ita deinde diis visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, qua laturos eo spolia posteros nuncupavit; nec multitudine compotum eius doni vulgari laudem. Bina postea inter tot annos, tot bella, opima parta sunt spolia. Adeo rara ejus fortuna decoris fuit. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit. Raptim & ad hos Romana legio ducta palatos in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu & clamore hostes: oppidum captum: duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniux precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus earum det veniam, & in civitatem accipiat: ita rem coalescere concordia posse, facile impetratum. Inde contra Crustuminos profectus bellum inferentes. Ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Utroque coloniae missae: plures inventi, qui propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent: & Romam inde frequenter migratum est a parentibus maxime ac propinquis raptarum. Novissimum ab Sabinis 11

bellum

bellum ortum, multoque id maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est; nec ostenderunt bellum prius, quam intulerunt. Consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpeius Romanae praerat arci: huius filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat. Aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum ierat. Accepti obrutam armis necavere; seu ut vi capta potius arx videretur, seu prodendi exempli caussa, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni ponderis brachio laevo, gemmatosque magna specie annulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent: eo scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, qui eam ex pacto tradendi, quod in sinistris manibus esset, directo arma petisse dicant, & fraude visam agere, sua

12 ipsam peremtam mercede. Tenuere tamen arcem Sabini: atque inde postero die, quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est, complesset, non prius descenderunt in aequum, quam, ira & cupiditate recuperandae arcis stimulante animos, in adversum Romani subiere. Principes utrinque pugnam ciebant: ab Sabinis Mettus Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius: hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audacia sustinebat. Ut Hostus cecidit, confestim Romana inclinatur acies, fusaque est ad veterem portam palatii. Romulus & ipse turba fugientium actus, arma ad coelum tollens, *Jupiter, tuis*, inquit, *jussus avibus hic in Palatio prima urbi fundamenta jeci: arcem jam scelere emtam Sabini habent: inde huc armati, superata media valle, tendunt. At tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce hostes: deme terrorem Romanis, fugamque foedam siste. Hic ego tibi templum Statori Jovi, quod monumentum sit posteris, tua praesenti ope servatam urbem esse, voveo.* Haec precatus velut si sensisset auditas preces, *Hinc*, inquit, *Romani, Jupiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam jubet.* Restitore Romani, tamquam coelesti voce jussi: ipse ad primores Romulus provolat. Mettus Curtius a Sabinis princeps ab arce decurrerat, & effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium est: nec procul jam a porta Palatii erat clamitans, *Vicimus perfidos hospites*,

hospites, imbelles hostes. Jam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris. In eum haec gloriantem cum globo ferocissimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte Mettus pugnabat: eo pelli facilius fuit: pulsum Romani persequuntur: & alia Romana acies audacia regis accensa fundit Sabinos. Mettus in paludem se se, strepitu sequentium trepidante equo, conjecit: adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani 13 Sabinique in media convalle duorum montium redintegrant praelium: sed res Romana erat superior. Tum Sabinae mulieres, quarum ex injuria bellum ortum erat, crinibus passis, scissaque veste, victo malis muliebri pavore, ausae se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc patres, hinc viros orantes, *ne se sanguine nefando soceri generique respergerent; ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, liberum hi progeniem. Si affinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos caussa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac parentibus sumus: melius peribimus, quam sine alteris vestrum viduae aut orbae vivemus.* Movet res tum multitudinem, tum duces. Silentium & repentina fit quies: inde ad foedus faciendum duces prodeunt: nec pacem modo, sed & civitatem unam ex duabus faciunt, regnum consociant, imperium omne conferunt Romam. Ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. Monumentum ejus pugnae, ubi primum ex profunda emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium Lacum appellarunt.

CAPUT VI.

Receptis in civitatem Sabinis, populum in triginta curias dividit Romulus: centurias tres equitum conscribit: Tatii caedem a Laurentibus interfecti non ulciscitur: Fidenates & Veientes vincit: mortuus consecratur: regnat annos XXXVII.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas viris ac parentibus, & ante omnes Romulo ipsi fecit. Itaque, quum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis imposuit. Id non traditur, quum haud dubie aliquanto numerus major hoc mulierum fuerit, aetate, an dignitatibus suis virorumve, an sorte lectae sint, quae nomina curiis darent. Eodem tempore & centuriae tres equitum conscriptae sunt, Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatio Tatienses appellati. Lucerum nominis & originis caussa incerta est. Inde non modo commune, sed concors 14 etiam regnum duobus regibus fuit. Post aliquot annos propinqui Regis Tatii legatos Laurentium pulsant: quumque Laurentes jure gentium agerent, apud Tatium gratia suorum & preces plus poterant. Igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavinii, quum ad sollemme sacrificium eo venisset, concursu facto, interficitur. Eam rem minus aegre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni, seu quia haud injuria caesum credebat. Itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum injuriae, regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est. Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo propius, atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere: juventute armata immissa, vastatur agri, quod inter urbem ac Fidenas est. Inde ad laevam versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in urbem illatus pro nuncio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit, castra a Fidenis mille passuum locat. Ibi modico

praesi

praesidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris subsidere in insidiis jussit; cum parte maiore atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso & minaci genere pugnae, adequitando ipsis prope portis hostem excivit, fugae quoque, quae simulanda erat, eadem equestris pugna caussam minus mirabilem dedit: & quum, velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsa Romana acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum. Inde subito exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. Addunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in praesidio relicti fuerant. Ita multiplici terrore perculsi Fidenates, prius pene quam Romulus, quique cum eo equis ierant, circumagerent frenis equos, terga vertunt: multoque effusius (quippe vera fuga) qui simulantes paullo ante secuti erant, oppidum repetebant: non tamen eripuere se hosti. Haerens in terga Romanus, prius quam fores portarum objicerentur, velut agmine uno irrumpit. Belli Fidenatis contagione irritati Veientium animi, & consanguinitate, (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt) & quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excuccurrerunt populabundi magis, quam justi more belli. Itaque non castris positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris praedam portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae instructus intentusque Tiberim transit. Quem postquam castra ponere, & ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent. Ibi, viribus nulla arte adjutis, tantum veterani robore exercitus rex Romanus vicit, persecutusque fusos ad moenia hostes, urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit, agros rediens vastat, ulciscendi magis, quam praedae studio. Eaque clade haud minus, quam adversa pugna subacti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt. Agri parte mulctatis in centum annos induciae datae. Haec ferme,

15

Romulo regnante, domi militiaeque gesta: quorum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque post mortem creditae fuit: non animus in regno avito recuperando, non condendae urbis consilium, non bello ac pace firmandae: ab illo enim profectu viribus datis tantum valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet: multitudini tamen gratior fuit, quam patribus, longe ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solum, sed etiam in pace habuit. His immortalibus editis operibus, quum ad exer-
16citum recensendum concionem in campo ad Caprae paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulerit: nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, sedato tandem pavore, postquam ex tam turbido die serena & tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis metu icta moestum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde a paucis initio facto, deum deo natum, regem parentemque urbis Romanae salvere universi Romulum jubent: pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum manibus taciti arguerent: manavit enim haec quoque, sed perobscura fama: illam alteram admiratio viri & pavor praesens nobilitavit. Consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides: namque Proculus Julius, sollicita civitate desiderio regis & infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae rei auctor, in concionem prodit. *Romulus*, inquit, *Quirites, parens urbis huius prima hodierna luce coelo repente delapsus se mihi obvium dedit: quum perfusus horrore venerabundusque astitissem petens precibus, ut contra intueri fas esset: abi, nuncia*, inquit, *Romanis, coelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem colant; sciantque, & ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse: haec*, inquit, *locutus sublimis abiit.* Mirum quantum illi viro nuncianti haec fidei fuerit; quamque desiderium Romuli

apud

apud plebem exercitumque, facta fide immortalitatis, lenitum sit.

CAPUT VII.

Mortuo Romulo, contendunt patres de alio rege creando: ut sit aliquod interim caput, novam excogitant imperii formam: populo deinde regem creandi potestatem permittunt. Regnum Numae Pompilio absenti ultro defertur.

Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat: nec dum a singulis, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerant factiones: inter ordines certabatur. Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate aequa possessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant. Romani veteres peregrinum regem aspernabantur. In variis voluntatibus, regnari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum experta. Timor deinde patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circa civitatum irritatis animis, vis aliqua externa adoriretur: & esse igitur aliquod caput placebat: & nemo alteri concedere in animum inducebat. Ita rem inter se centum patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summae rerum praeessent, consociant: decem imperitabant, unus cum insignibus imperii & lictoribus erat: quinque dierum spatio finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annuumque intervallum regni fuit: id ab re, quod nunc quoque tenet nomen, interregnum appellatum. Fremere deinde plebs, multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos: nec ultra nisi regem, & ab ipsis creatum, videbantur passuri. Quum sensissent ea moveri patres, offerendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt, summa potestate populo permissa, ut non plus darent juris, quam retinerent. Decreverunt enim, ut, quum populus regem jussisset, id sic ratum esset, si patres auctores fierent: hodieque in legibus magistratibusque rogandis usurpatur idem jus, vi ademta. Prius quam populus suffragium ineat, in incertum comitiorum eventum patres auctores fiunt. Tum interrex,

17

concione advocata, *Quod bonum, fauſtum felixque ſit*, inquit, *Quirites, regem create; ita patribus viſum eſt. Patres deinde, ſi dignum, qui ſecundus ab Romulo numeretur, crearitis, auctores fient*. Adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo ſciſcerent juberentque, ut senatus decerneret, qui Ro-18mae regnaret. Inclyta juſtitia religioque ea tempeſtate Numae Pompilii erat. Curibus Sabinis habitabat conſultiſſimus vir, ut in illa quiſquam aetate eſſe poterat, omnis divini atque humani juris. Auctorem doctrinae eius, quia non exſtat alius, falſo Samium Pythagoran edunt, quem, Servio Tullio regnante Romae, centum amplius poſt annos, in ultima Italiae ora circa Metapontum Heracleamque & Crotona juvenum aemulantium ſtudia coetus habuiſſe conſtat. Ex quibus locis, etſi eiuſdem aetatis fuiſſet, qua fama in Sabinos, aut quo linguae commercio quemquam ad cupiditatem diſcendi exciviſſet? quove praeſidio unus per tot gentes diſſonas ſermone moribuſque perveniſſet? Suopte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuiſſe opinor magis, inſtructumque non tam peregrinis artibus, quam diſciplina tetrica ac triſti veterum Sabinorum; quo genere nullum quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numae, patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde ſumto, videbantur, tamen neque ſe quiſquam, nec factionis ſuae alium, nec denique patrum aut civium quemquam praeferre illi viro auſi ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferendum decernunt.

CAPUT VIII.

Numa Pompilius rex inauguratur: regno potitus Jano templum conſtituit, cujus portam primus claudit: ſacra rituſque divinos docet: annum in duodecim menſes faſtoſque nefaſtoſque dies deſcribit: sacerdotes cuique deorum praeficit: ferocem populum religionibus temperat: regnat annos XLIII.

Accitus, ſicut Romulus augurato urbe condenda regnum adeptus eſt, de ſe quoque deos conſuli juſſit. Inde ab augure (cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit) deductus in arcem

in lapide ad meridiem versus consedit. Augur ad laevam ejus, capite velato, sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumque capto, deos precatus, regiones ab oriente ad occasum determinavit; dextras ad meridiem partes, laevas ad septentrionem esse dixit. Signum contra, quo longissime conspectum oculi ferebant, animo finivit. Tum, lituo in laevam manum translato, dextra in caput Numae imposita, precatus est ita: *Jupiter pater, si est fas, hunc Numam Pompilium, cujus ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa nobis certa adclarassis inter eos fines, quos feci.* Dum peregit verbis auspicia, quae mitti vellet: quibus missis, declaratus rex Numa de templo descendit. Qui regno ita potitus urbem novam conditam vi & armis, jure eam legibusque ac moribus de integro condere parat. Quibus quum inter bella assuescere videret non posse, quippe efferatos militia animos, mitigandum ferocem populum armorum desuetudine ratus Janum ad infimum Argiletum indicem pacis bellique fecit: apertus, ut in armis esse civitatem, clausus pacatos circa omnes populos significaret. Bis deinde post Numae regnum clausus fuit: semel Tito Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum; iterum, quod nostrae aetati dii dederunt, ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta. Clauso eo, quum omnium circa finitimorum societate ac foederibus junxisset animos, positis externorum periculorum curis, ne luxuriarentur otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat, omnium primum, rem ad multitudinem imperitam, & illis seculis rudem efficacissimam, deorum metum injicendum ratus est: qui, quum descendere ad animos sine aliquo commento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse; ejus se monitu, quae acceptissima diis essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere. Atque omnium primum, ad cursum lunae in duodecim menses describit annum: quem, (quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur urbe)

orbe) intercalaribus mensibus interponendis, ita dispensavit, ut quarto & vigesimo anno ad metam eamdem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia
20 aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat. Tum sacerdotibus creandis animum adjecit: quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quae nunc ad dialem flaminem pertinent. Sed quia in civitate bellicosa plures Romuli, quam Numae similes reges putabat fore, iturosque ipsos ad bella; ne sacra regiae vicis desererentur, flaminem Jovi assiduum sacerdotem creavit, insignique eum veste & curuli regia sella adornavit: huic duos flamines adjecit, Marti unum, alterum Quirino: virginesque Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium, & genti conditoris haud alienum. His, ut assiduae templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate aliisque caeremoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit, tunicaeque pictae insigne dedit, & super tunicam aeneum pectori tegumen, coelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu jussit. Pontificem deinde Numam Marcium Marci filium ex patribus legit, eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit: quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eos sumtus pecunia erogaretur. Cetera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis subjecit, ut esset, quo consultum plebs veniret; ne quid divini juris, negligendo patrios ritus peregrinosque asciscendo, turbaretur. Nec coelestes modo caeremonias, sed justa quoque funebria, placandosque manes ut idem pontifex edoceret; quaeque prodigia fulminibus, aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur: ad ea elicienda ex mentibus divinis Jovi Elicio aram in Aventino dicavit, deumque consuluit auguriis, quae suscipienda essent. Ad
21 haec consultanda procurandaque multitudine omni a vi & armis conversa, & animi aliquid agendo occupati erant, & deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis coeleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac jusjurandum, proximo legum ac poenarum metu, civitatem regerent:

& quum ipsi se homines in regis, velut unici exempli mores formarent; tum finitimi etiam populi, qui ante castra, non urbem positam in medio, ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam in cultum versam deorum violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua; quo quia se persaepe Numa sine arbitris, velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum lucum sacravit; quod earum ibi concilia cum conjuge sua Egeria essent. Et soli fidei sollemne instituit: ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi jussit, manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere significantes fidem tutandam sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. Omnium tamen maximum eius operum fuit tutela per omne regni tempus, haud minor pacis, quam regni. Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem & triginta regnavit annos, Numa tres & quadraginta. Tum valida, tum temperata & belli & pacis artibus erat civitas.

CAPUT IX.

*Post Numam tertius rex creatus Hostilius ad rem militarem adjicit animum: bello provocat Albanos: hi, Cluilio rege mortuo: Mettum * Fuffetium dictatorem dicunt, qui per colloquium agit cum Tullo de mittendo in compendium bello: inter utrumqne populum sancitur interim foedus, cuius ritus describitur.*

Numae morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium nepotem Hostilii, cuius in infima arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit. Patres auctores facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit: tum aetas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem otio ratus undique materiam excitandi belli quaerebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano praedas invicem agerent. Imperitabat tum C. Cluilius Albae: utrinque legati fere sub idem tempus ad res repe-

22

* *Alii* Mettium.

repetendas missi. Tullus praeceperat suis, ne quid prius, quam mandata agerent: satis sciebat, negaturum Albanum: ita pie bellum indici posse. Ab Albanis socordius res acta. Excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne comiter regis convivium celebrant. Tantisper Romani & res repetiverant priores, & neganti Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Haec renunciant Tullo. Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi omnium ignari primum purgando terunt tempus: *se invitos quidquam, quod minus placeat Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repetitum se venisse. Ni reddantur, bellum indicere jussos.* Ad haec Tullus, *nunciate*, inquit, *regi vestro, regem Romanum deos facere testes, uter prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant huiusce clades belli.*

23 Haec nunciant domum Albani. Et bellum utrinque summa ope parabatur, civili simillimum bello prope inter parentes natosque; Troianam utramque prolem, quum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit: quod nec acie certatum est, &, tectis modo dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecere: castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossa circumdant. Fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot secula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur. Dictatorem Albani Mettum Fuffetium creant. Interim Tullus ferox praecipue morte regis, magnumque deorum numen ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dictitans, nocte praeteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettum: ducit, quam proxime ad hostem potest: inde legatum praemissum nunciare Tullo jubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio: si secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quae nihilo minus ad rem Romanam, quam ad Albanam pertineant. Haud aspernatus Tullus, tametsi vana afferebantur, in aciem educit. Exeunt contra & Albani. Postquam instructi

utrinque stabant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi infit Albanus, *iniurias, & non redditas res ex foedere, quae repetitae sint, & ego regem nostrum Cluilium caussam huiusce esse belli audisse videor: nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre. Sed, si vera potius, quam dictu speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. Neque recte an perperam interpretor, fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum suscepit: me Albani gerendo bello ducem creavere. Illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res, quanta circa nos teque maxime sit, quo propiores vos, hoc magis scis. Multum illi terra, plurimum mari pollent. Memor esto, jam cum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos confectosque, simul victorem ac victum aggrediantur. Itaque si nos dii amant, quoniam non contenti libertate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit.* Haud displicet res Tullo, quamquam tum indole animi, tum spe victoriae ferocior erat. Quaerentibus utrinque ratio initur, cui & fortuna ipsa praebuit materiam. Forte in duobus tum exercitibus erant 24 trigemini fratres, nec aetate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse satis constat, nec ferme res antiqua alia est nobilior, tamen in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint, auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horiatios vocent: hos ut sequar, inclinat animus. Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recusatur: tempus & locus convenit. Priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos & Albanos est his legibus, ut cuiusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret. Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia fiunt. Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est. Fecialis regem Tullum ita rogavit: *jubes ne me, rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?* jubente rege, *sagmina*, inquit, *te, rex, posco.* Rex ait, *puram tollito.* Fecialis ex arce graminis herbam puram attulit: postea

regem

regem ita rogavit: *Rex, facisne me tu regium nuncium populi Romani Quiritium? vasa comitesque meos?* Rex respondit: *Quod sine fraude mea populique Romani Quiritium fiat, facio.* Fecialis erat M. Valerius: patrem patratum Sp. Fusium fecit verbena caput capillosque tangens. Pater patratus ad jusjurandum patrandum, idest sanciendum fit foedus; multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est referre, peragit. Legibus deinde recitatis, *audi*, inquit, *Jupiter, audi pater patrate populi Albani, audi tu populus Albanus, ut illam palam prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo, utique ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio, dolo malo; tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam: tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.* Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani, suumque jusjurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

CAPUT X.

Populi utriusque fortuna trigeminis hinc atque inde fratribus Horatiis Curatiisque committitur. Edita memorabili pugna, unus Horatius superstes dum spoliis onustus redit, sororem circa se sponsi mortem deflentem interficit: in jus raptus, patre deprecante, ob recens meritum absolvitur.

25 Foedere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Quum sui utrosque adhortarentur, *deos patrios, patriam ac parentes, quicquid civium domi, quicquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus*; feroces & suopte ingenio, & pleni adhortantium vocibus in medium inter duas acies procedunt. Consederant utrinque pro castris duo exercitus periculi magis praesentis, quam curae expertes: quippe imperium agebatur in tam paucorum virtute atque fortuna positum. Itaque ergo erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo intenduntur. Datur signum: infestisque armis, velut acies, terni juvenes magnorum exercituum animos gerentes concurrunt: nec his, nec illis periculum suum, publicum imperium servitiumque obver-

obversatur animo, futuraque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuere arma, micantesque fulsere gladii, horror ingens spectantes perstringit, &, neutro inclinata spe, torpebat vox spiritusque. Consertis deinde manibus, quum jam non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque & sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspirantes corruerunt. Ad quorum casum quum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura deseruerat exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsterant. Forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox: ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere affectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quum respiciens videt magnis intervallis sequentes, unum haud procul ab se se abesse: in eum magno impetu rediit. Et, dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, jam Horatius, caeso hoste, victor secundam pugnam petebat. Tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum: & ille defungi praelio festinat. Prius itaque, quam alter, qui nec procul aberat, consequi posset, & alterum Curiatium conficit. Jamque, aequato Marte, singuli supererant, sed nec spe nec viribus pares. Alterum intactum ferro corpus, & geminata victoria ferocem in certamen tertium dabant; alter fessum vulnere fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum ante se strage victori objicitur hosti: nec illud praelium fuit. Romanus exsultans, *duos*, inquit, *fratrum manibus dedi: tertium caussae belli hujusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.* Male sustinenti arma gladium superne jugulo defigit, jacentem spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo majore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae facti. Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit: duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana

Ro-

Romam versus, sed distantia locis, & ut pugnatum est.
26 Priusquam inde digrederentur, roganti Metto ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti juventutem in armis habeat: usurum se eorum opera, si bellum cum Veientibus foret. Ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se gerens, cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit, cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, & flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans transfigit puellam. *Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum*, inquit, *oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. Sic eat quaecumque Romana lugebit hostem.* Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus judicii, aut secundum judicium supplicii auctor esset, concilio populi advocato, *duumviros*, inquit, *qui Horatio perduellionem judicent, secundum legem facio.* Lex horrendi carminis erat: *duumviri perduellionem judicent. Si a duumviris provocarit, provocatione certato; si vincent, caput obnubito: infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra pomoerium, vel extra pomoerium.* Hac lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege, ne innoxium quidem posse, quum condemnassent: tum alter ex his, *P. Horatii tibi perduellionem judico*, inquit: *I, lictor, colliga manus.* Accesserat lictor, injiciebatque laqueum: tum Horatius, auctore Tullo, clemente legis interprete, *provoco*, inquit. Ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo judicio, maxime P. Horatio patre proclamante, se filiam jure caesam judicare: ni ita esset, patrio jure in filium animadversurum fuisse. Orabat deinde, ne se, quem paullo ante cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. Inter haec senex juvenem amplexus spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur, ostentans, *hunccine*, aiebat, *quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum sub furca*

vinctum inter verbera & cruciatus videre potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent. I, lictor, colliga manus, quae paullo ante armatae imperium populo Rom. pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis huius: arbori infelici suspende: verbera vel intra pomoerium, modo inter illa pila, & spolia hostium: vel extra pomoerium, modo intra sepulcra Curiatiorum. Quo enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii vindicent? Non tulit populus nec patris lacrimas, nec ipsius parem in omni periculo animum: absolveruntque admiratione magis virtutis, quam jure causae. Itaque, ut caedes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pecunia publica. Is, quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quae deinde genti Horatiae tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum misit juvenem. Id hodie quoque publice semper refectum manet. Sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

CAPUT XI.

Albani a fide descìscunt: Fidenates ac Veientes in Romanos concitant: a Tullo ex foedere in auxilium vocati medii inter duos exercitus exspectant fortunam. Proditionis cognitam fraudem callido consilio irritam Tullus reddit. Victis hostibus, proditorem ducem Mettum foedo afficit supplicio.

Nec diu pax Albana mansit: invidia vulgi, quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit: &, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos coepit. Igitur, ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus, quam virium cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto gerundum alios concitat populos; suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis consilii assumtis, pacto transitionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Quum Fidenae aperte descissent, Tullus, Metto exercituque ejus ab Alba accito, contra 27

ho-

hostes ducit; ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat castra. Inter eum locum & Fidenas Veientium exercitus Tiberim transierat. Hi & in acie prope flumen tenuere dextrum cornu: in sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem dirigit suos; Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat, quam fidei: nec manere ergo, nec transire aperte ausus sensim ad montes succedit. Inde ubi satis subisse se se ratus est, erigit totam aciem, fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, qua fortuna rem daret, ea inclinare vires. Miraculo primo esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt: inde eques citato equo nunciat regi, abire Albanos. Tullus in re trepida duodecim vovit salios fanaque Pallori ac Pavori: equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in praelium jubet: *nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant*. Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum magnae parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitus intersepsit: qui viderant, id, quod ab rege auditum erat, rati eo acrius pugnant. Terror ad hostes transit: & audiverant clara voce dictum: & magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Veientem alieno pavore perculsum ferocior redit. Nec illi tulere impetum: sed ab effusa fuga flumen objectum a tergo arcebat. Quo postquam fuga inclinavit, alii arma foede jactantes in aquam caeci ruebant: alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae pugnaeque consilium oppressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit. Tum Albanus exercitus spectator
28 certaminis deductus in campos. Mettus Tullo devictos hostes gratulatur; contra Tullus Mettum benigne alloquitur. Quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet: sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet. Prae-

cones ab extremo orsi primos excívere Albanos: hi novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi constitere. Ex composito armata circumdatur Romana legio: centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia exsequerentur. Tum ita Tullus insit: *Romani, si unquam ante alias ullo in bello fuit, quod primum diis immortalibus gratias ageretis, deinde vestrae ipsorum virtuti; hesternum id praelium fuit. Dimicatum est enim non magis cum hostibus, quam, quae dimicatio maior atque periculosior est, cum proditione ac perfidia sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, injussu meo Albani subiere ad montes: nec imperium illud meum, sed consilium & imperii simulatio fuit: ut nec, vobis ignorantibus deseri vos, averteretur a certamine animus: & hostibus circumveniri se ab tergo ratis terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt, ut & vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettus ille est ductor itineris huius, Mettus idem huius machinator belli, Mettus foederis Romani Albanique ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam documentum mortalibus dedero.* Centuriones armati Mettum circumsistunt: rex cetera, ut orsus erat, peragit. *Quod bonum, faustum felixque sit populo Romano, ac mihi vobisque, Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem, unam rempub. facere. Ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.* Ad haec Albana pubes inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus, *Mette Fuffeti*, inquit, *si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset. Nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. Ut igitur paullo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam corpus passim distrahendum dabis.* Exinde duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum illigat Mettum: deinde in diversum iter equi concitati lacerum in utroque curru corpus, qua inhaeserant vinculis membra, portantes. Avertere omnes a tanta foeditate spectaculi ocu-

los. Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit: in aliis gloriari licet nulli gentium mitiores placuisse poenas.

CAPUT XII.

Aemula imperii Alba diruitur, Romam traducta multitudine, cujus discedentis habitus describitur. Tullus ob veteres inimicitias Sabinos bello petens vincit. Prodigiis nunciatis, novendiale sacrum suscipitur: paullo post, orta pestilentia propter prave procuratas religiones, fulmine Tullus absumitur. Regnat annos XXXII.

29 Inter haec jam praemissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductae ad diruendam urbem, quae ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, quum, effractis portis stratisve ariete muris, aut arce vi capta, clamor hostilis & cursus per urbem armatorum omnia ferro flammaque miscet: sed silentium triste ac tacita moestitia ita defixit omnium animos, ut prae metu obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas ultimum illud visuri pervagarentur. Ut vero jam equitum clamor exire jubentium instabat, jam fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque ex distantibus locis ortus, velut nube inducta, omnia impleverat: raptim quibus quisque poterat elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent: jam continens agmen migrantium impleverat vias: & conspectus aliorum mutua miseratione integrabat lacrymas: vocesque etiam miserabiles exaudiebantur, mulierum praecipue, quum obsessa ab armatis templa augusta praeterirent, ac velut captos relinquerent deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica privataque omnia tecta adaequat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit. Templis tamen deum (ita enim edictum ab rege fuerat) tem-

pe-

peratum est. Roma interim crescit Albae ruinis: duplica- 30
tur civium numerus. Coelius additur urbi mons; &,
quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae
capit, ibique habitavit. Principes Albanorum in patres,
ut ea quoque pars reipublicae cresceret, legit Tullios,
Servilios, Quintios, Geganios, Curiatios, Cloelios:
templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Ho-
stilia usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est:
&, ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo popu-
lo adjiceretur, equitum decem turmas ex Albanis le-
git. Legiones & veteres eodem supplemento explevit,
& novas scripsit. Hac fiducia virium Tullus Sabinis
bellum indicit, genti ea tempestate secundum Etruscos
opulentissimae viris armisque. Utrinque injuriae factae,
ac res nequicquam erant repetitae. Tullus ad Fero-
niae fanum mercatu frequenti negotiatores Romanos
comprehensos querebatur: Sabini suos prius in lucum
confugisse, ac Romae retentos. Hae caussae belli fere-
bantur. Sabini haud parum memores, & suarum virium
partem Romae ab Tatio locatam, & Romanam rem
nuper etiam adjectione populi Albani auctam, circum-
spicere & ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, pro-
ximi Etruscorum Veientes. Inde, ob residuas bellorum
iras maxime sollicitatis ad defectionem animis, volun-
tarios traxere: & apud vagos quosdam ex inopi plebe
etiam merces valuit. Publico auxilio nullo adjuti sunt:
valuitque apud Veientes (nam de ceteris minus mi-
rum est) pacta cum Romulo induciarum fides. Quum
bellum utrinque summa ope pararent, vertique in eo
res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tul-
lus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad silvam
Malitiosam fuit, ubi & peditum quidem robore, cete-
rum equitatu aucto nuper, plurimum Romana acies
valuit. Ab equitibus repente invectis turbati ordines
sunt Sabinorum: nec pugna deinde illis constare, nec
fuga explicari sine magna caede potuit. Devictis Sabi-
nis, quum in magna gloria magnisque opibus regnum
Tulli, ac tota res Romana esset, nunciatum regi patri- 31
busque est, in monte Albano lapidibus pluisse. Quod
quum credi vix posset, missis ad id visendum prodi-
gium, in conspectu haud aliter, quam quum grandi-

nem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere coelo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut, patrio ritu sacra Albani facerent, quae, velut diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni dederant, & aut Romana sacra susceperant, aut fortunae, ut fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce coelesti ex Albano monte missa (nam id quoque traditur), seu aruspicum monitu: mansit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nunciaretur, feriae per novem dies agerentur. Haud ita multo post pestilentia laboratum est: unde quum pigritia militandi oriretur, nulla tamen ab armis quies dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae, quam domi juvenum corpora esse; donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret, religionibusque etiam populum impleret. Vulgo jam homines eum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem tradunt volventem commentarios Numae, quum ibi quaedam occulta sollemnia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, operatum his sacris se abdidisse: sed non rite initum aut curatum id sacrum esse, nec solum nullam ei oblatam coelestium speciem, sed ira Jovis sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos & triginta.

CAPUT

CAPUT XIII.

Creatus quartus rex Ancus Marcius ſacra a Numa inſtituta renovat. Proditis caeremoniis res per fecialem repetendi, bellum Latinis indicit. Horum urbem Politiorum bello repetitam diruit. Profligatis Latinis, eorum multa millia in civitatem accipit: Urbem auget: Tiberim jungit: fines imperii profert: Oſtiam condit.

Mortuo Tullo, res, ut inſtitutum jam inde ab initio erat, ad patres redierat, hique interregem [32] nominaverant, quo comitia habente, Ancum Marcium regem populus creavit: patres fuere auctores. Numae Pompilii regis nepos filia ortus Ancus Marcius erat, qui, ut regnare coepit, & avitae gloriae memor, & quia proximum regnum cetera egregium ab una parte haud ſatis proſperum fuerat aut neglectis religionibus, aut prave cultis, longe antiquiſſimum ratus ſacra publica, ut ab Numa inſtituta erant, facere, omnia ea ex commentariis regis pontificem in album relata proponere in publico jubet: inde & civibus otii cupidis, & finitimis civitatibus facta ſpes, in avi mores atque inſtituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus, Tullo regnante, ictum foedus erat, ſuſtulerant animos: &, quum incurſionem in agrum Romanum feciſſent, repetentibus res Romanis ſuperbe reſponſum reddunt, deſidem Romanum regem inter ſacella & aras acturum eſſe regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, & Numae & Romuli memor; & praeterquamquod avi regno magis neceſſariam fuiſſe pacem credebat, cum in novo, tum feroci populo, etiam quod illi contigiſſet otium, ſine injuria id ſe haud facile habiturum: tentari patientiam, & tentatam contemni, temporaque eſſe Tullo regi aptiora, quam Numae. Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones inſtituiſſet, a ſe bellicae caeremoniae proderentur, nec gererentur ſolum, ſed etiam indicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiqua gente AEquicolis, quod nunc feciales habent, deſcripſit, quo res repetuntur. Legatus, ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo (lanae velamen eſt), *audi Jupiter*, inquit, *audite*

dite fines (cujucumsque gentis sunt, nominat), *audidi fas. Ego sum publicus nuncius populi Romani: juste pieque legatus venio, verbisque meis fides sit.* Peragit deinde postulata: inde Jovem testem facit: *si ego injuste impieque illos homines, illasque res dedier, nuncio populi Romani mihi exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.* Haec, quum fines suprascandit, haec, quicumque ei primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique jurisiurandi mutatis, peragit: si non deduntur, quos exposcit, diebus tribus & triginta (tot enim sollemnes sunt) peractis, bellum ita indicit: *audi, Iupiter, & tu Juno, Quirine, diique omnes coelestes, vosque terrestres, vosque inferni, audite. Ego vos testor, populum illum* (quicumque est, nominat) *injustum esse, neque jus persolvere. Sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus, quo pacto jus nostrum adipiscamur.* Cum his nuncius Romam ad consulendum redit. Confestim rex his ferme verbis patres consulebat: *quarum rerum, litium, caussarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec dederunt, nec fecerunt, nec solverunt, dic,* inquit ei, quem primum sententiam rogabat, *quid censes?* Tum ille, *puro pioque duello quaerendas censeo; itaque consentio consciscoque.* Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars maior eorum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu * fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut sanguineam praeustam ad fines eorum ferret, &, non minus tribus puberibus praesentibus, diceret: *quod populi priscorum Latinorum hominesque prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod populus Rom. Quiritium bellum cum priscis Latinis jussit esse, senatusque populi Rom. Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret: ob eam rem ego populusque Rom. populis priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico facioque.* Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetitae res, ac bel-33 lum indictum: moremque eum posteri acceperunt. Ancus, demandata cura sacrorum flaminibus sacerdotibusque

* *Al.* bellum erat consensu. Fieri solitum, etc.

aliis,

aliis, exercitu novo conscripto, profectus Politorium urbem Latinorum vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit. Et, quum circa palatium sedem veterum Romanorum Sabini Capitolium atque arcem, Coelium montem Albani implessent, Aventinum novae multitudini datum. Additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanaque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant prisci Latini: eaque caussa diruendae urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo, omni bello Latino medulliam compulso, aliquandiu ibi Marte incerto, varia victoria pugnatum est: nam & urbs tuta munitionibus praesidioque firmata valido erat: &, castris in aperto positis, aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum omnibus copiis connixus Ancus acie primum vincit: inde ingenti praeda potitus Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae datae sedes. Ianiculum quoque adjectum, non inopia loci, sed ne quando ea arx hostium esset: id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris, ponte sublicio tum primum in Tiberim facto, conjungi urbi placuit. Quiritium quoque fossa haud parvum munimentum a planioribus aditu locis Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum in tanta multitudine hominum, discrimine recte an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe imminens foro aedificatur. Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque: silva Maesia Veientibus ademta, usque ad mare imperium prolatum, & in ore Tiberis Ostia urbs condita: salinae circa factae: egregieque rebus bello gestis aedes Jovis Feretrii amplificata.

CAPUT XIV.

Anco regnante, Lucumo vir transmarinae originis, qui postea Tarquinii nomen tulit, hortante uxore, nobili ac prudenti femina, in spem regni Romam Tarquiniis commigrat. Ob industriae atque elegantiae famam in amicitiam Anci conceptus fit omnium consiliorum particeps. Eo mortuo, quum regnasset annos XXIV, regnum ipse ad se trahere conatur.

34 Anco regnante, Lucumo vir impiger ac divitiis potens Romam commigravit, cupidine maxime ac spe magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat) facultas non fuerat. Damarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones domo profugus, quum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ducta, duos filios genuit. Nomina his Lucumo atque Aruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres: Aruns prior, quam pater, moritur, uxore gravida relicta. Nec diu manet superstes filio pater, qui quum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando nepotis decessisset, puero post avi mortem in nullam sortem bonorum nato ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni contra omnium heredi bonorum, quum divitiae jam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil summo loco nata, & quae haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quae inupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem exsule advena ortum, ferre indignitatem non potuit; oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro: regnasse Tatium Sabinum: arcessitum in regnum Numam a Curibus, & Ancum Sabina matre ortum, nobilemque una imagine Numae esse. Facile persuadet, ut cupido honorum, & cui Tarquinii materna tantum patria esset. Sublatis itaque rebus, commigrant Romam. Ad Janiculum forte ventum erat. Ibi ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa leniter alis pileum aufert: superque carpentum cum magno clangore volitans,

tans, rursus velut ministerio divinitus missa, capiti apte reponit: inde sublimis abiit. Accepisse id augurium laeta dicitur Tanaquil perita, ut vulgo Etrusci, coelestium prodigiorum mulier. Excelsa & alta sperare complexa virum jubet: *eam alitem ea regione coeli, & eius dei nunciam venisse: circa summum culmen hominis auspicium fecisse: levasse humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet.* Has spes cogitationesque secum portantes urbem ingressi sunt, domicilioque ibi comparato, L. Tarquinium priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiaeque faciebant: & ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi, beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando adjuvabat: donec in regiam quoque de eo fama perlata est, notitiamque eam brevi, apud regem liberaliter dextereque obeundo officia, in familiaris amicitiae adduxerat jura, ut publicis pariter ac privatis consiliis belli domique interesset: & per omnia expertus, postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur. Regnavit Ancus annos 35 quatuor & viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque & artibus & gloria par. Jam filii prope puberem aetatem erant: eo magis Tarquinius instare, ut quamprimum comitia regi creando fierent. Quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit: isque primus & petisse ambitiose regnum & orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: *Quum se non rem novam petere, quippe qui non primus, quod quisquam indignari mirarive posset, sed tertius Romae peregrinus regnum affectet: & Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste regem factum; & Numam ignarum urbis non petentem in regnum ultro accitum. Se ex quo sui potens fuerit, Romam cum conjuge ac fortunis omnibus commigrasse: maiorem partem aetatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines, Romae se, quam in vetere patria vixisse: domi militiaeque sub haud poenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura, Romanos ritus didicisse. Obsequio & observantia in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse.*

CAPUT

CAPUT XV.

Tarquinius Priſcus quintus rex creatus patrum numerum auget. Victis Latinis, ludos quam opulentiſſimos facit, Circo tum primum deſignato. A Sabinis bello petitus equitum centurias auget, quamvis quidquam mutari, ac novum conſtitui poſſe, neget Attus Navius, cujus ſcientia tentatur mirabili experimento. De Sabinis triumphat: eorum oppida omnia armis ſubigit.

Haec eum haud falſa memorantem ingenti conſenſu populos Romanus regnare juſſit. Ergo virum cetera egregium ſecuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio eſt: nec minus regni ſui firmandi, quam augendae reipubl. memor centum in patres legit, qui deinde minorum gentium ſunt appellati: factio haud dubia regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum cum Latinis geſſit, & oppidum ibi Apiolas vi cepit: praedaque inde maiore, quam quanta belli fama fuerat, revecta, ludos opulentius inſtructiuſque, quam priores reges, fecit. Tum primum Circo, qui nunc maximus dicitur, deſignatus locus eſt: loca diviſa patribus equitibuſque, ubi ſpectacula ſibi quiſque facerent, fori appellati. Spectavere furcis duodenos ab terra ſpectacula alta ſuſtinentibus pedes. Ludicrum fuit, equi pugileſque ex Etruria maxime acciti, ſollemnes deinde annui manſere ludi, Romani Magnique varie appellati. Ab eodem rege & circa forum privatis aedificanda diviſa ſunt loca: porticus tabernaeque factae.

36 Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, quum Sabinum bellum coeptis intervenit, adeoque ea ſubita res fuit, ut prius Anienem tranſirent hoſtes, quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus poſſet. Itaque trepidatum Romae eſt, & primo dubia victoria, magna utrinque caede pugnatum eſt. Reductis deinde in caſtra hoſtium copiis, datoque ſpatio Romanis ad comparandum de integro bellum, Tarquinius equitem maxime ſuis deeſſe viribus ratus ad Ramnes, Tatienſes, Luceres, quas centurias Romulus ſcripſerat, addere alias conſtituit, ſuoque inſignes relinquere nomine. Id, quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attus Navius inclytus ea tempeſtate augur, neque mutari,

neque

neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. Ex eo ira regi mota, eludensque artem, ut ferunt, *agedum*, inquit, *divine tu, inaugura, fieri ne possit, quod nunc ego mente concipio.* Quum ille in augurio rem expertus profecto futuram dixisset, *atqui hoc animo agitavi*, inquit, *te novacula cotem discissurum: cape haec, & perage, quod aves tuae fieri posse portendunt*: tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, quo in loco res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad laevam curiae fuit: cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi ejus monumentum. Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicato gereretur; concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit, numero tantum alterum adjecit, ut mille & octingenti equites in tribus centuriis essent. Posteriores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt, quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant centurias. Hac parte copia- 37 rum aucta, iterum cum Sabinis confligitur: sed praeterquamquod viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lignorum in Anienis ripa jacentem ardentem in flumen conjicerent; ventoque juvante, accensa ligna, & pleraque in ratibus impacta, sublicis quum haererent, pontem incedunt. Ea quoque res in pugna terrorem attulit Sabinis; effusis eadem fugam impediit: multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine ipso periere, quorum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi, prius pene, quam nunciari posset, insignem victoriam fecere. Eo praelio praecipua equitum gloria fuit: utrinque ab cornibus positos, quum jam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, & pauci tenuere: maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus praeda captivisque Romam missis, spoliis hostium

(votum

(votum id Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere: & quamquam male gesta res erat, nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario milite: iterumque ubi fusi, perditis jam prope rebus, pacem petiere. Collatia, & quicquid circa Collatiam agri erat Sabinis ademtum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiae in praesidio relictus: deditosque Collatinos ita accipio, eamque deditionis formulam esse. Rex interrogavit: *Estis ne vos legati oratoresque missi a populo Collatino, ut vos populumque Collatinum dederitis? Sumus. Est ne populus Collatinus in sua potestate? Est. Deditisne vos populumque Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina humanaque omnia in meam populique Romani ditionem? Dedimus At ego recipio.* Bello Sabino perfecto, Tarquinius triumphans Romam rediit. Inde priscis Latinis bellum fecit: ubi nusquam ad universae rei dimicationem ventum est, ad singula oppida circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde est facta.

CAPUT XVI.

Positis bellis, opera pacis inchoat Tarquinius. In eius regia prodigium apparet, flamma circa caput dormientis pueri Servii Tullii, qui matre serva natus coepit inde in magnae fortunae spem educari: idem, Tarquinio ab Anci filiis occiso, quum regnasset annos XXXVIII, *dum tantisper eius celatur mors, se parat ad regnum occupandum.*

Maiore inde animo pacis opera inchoata, quam quanta mole gesserat bella, ut non quietior populus domi esset, quam militiae fuisset. Nam & muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat urbem, qua nondum munierat, cingere parat: & infima urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus convalles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas, cloacis e fastigio in Tiberim ductis siccat:

& aream ad aedem in capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam praesagiente animo, futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis. Eo tempore in regia prodigium visum, eventuque mirabile fuit. Puero 39 dormienti, cui Servio Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu. Plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto excitos reges: &, quum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum: sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte experrectus esset. Mox cum somno & flammam abiisse. Tum abducto in secretum viro Tanaquil, *viden' tu puerum hunc,* inquit, *quem tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum praesidiumque regiae afflictae: proinde materiem ingentis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus.* Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudirique artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae cultum excitantur. Evenit facile, quod diis cordi esset. Juvenis evasit vere indolis regiae, nec quum quaereretur gener Tarquinio, quisquam Romanae juventutis ulla arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic quacumque de caussa tantus illi honos habitus, credere prohibet serva natum eum, parvumque ipsum servisse. Eorum magis sententiae sum, qui, Corniculo capto, Servii Tullii, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam, viro occiso, uxorem, quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum Romae edidisse Prisci Tarquinii domo. Inde tanto beneficio & inter mulieres familiaritatem auctam, & puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse; fortunam matris, quod, capta patria, in hostium manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse. Duodequadragesimo ferme anno, 40 ex quo regnare coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed apud patres plebemque longe maximo honore Servius Tullius erat. Tum Anci filii duo, etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romae advenam, non modo civicae, sed ne Italicae quidem stirpis; tum impensius his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem

dem ad se rediret regnum, sed praeceps inde porro ad servitia caderet: ut in eadem civitate post centesimum fere annum, quam Romulus deo prognatus, deus ipse tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus serva natus possideat: tum commune Romani nominis, tum praecipue id domus suae dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salva, non modo advenis, sed servis etiam regnum Romae pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed & injuriae dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Servium eos stimulabat: & quia gravior ultor caedis, si superesset, rex futurus erat, quam privatus: tum Servio occiso, quemcunque alium generum delegisset, eumdem regni heredem facturus videbatur. Ob haec ipsi regi insidiae parantur. Ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant, uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae, quam potuere tumultuosissime, specie rixae in se omnes apparitores regios convertunt: inde quum ambo regem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primo uterque vociferari, & certatim alter alteri obstrepere, coërciti ab lictore & jussi invicem dicere tandem obloqui desistunt. Unus rem ex composito orditur. Quum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput deiecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras ejiciunt. Tarquinium moribundum quum qui circa erant excepissent, illos fugientes lictores comprehendunt: clamor inde concursusque populi mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet arbitros ejicit: simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo comparat: simul, si destituat spes, alia praesidia molitur. Servio propere accito, quum pene exsanguem virum ostendisset, dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. *Tuum est*, inquit, *Servi*, *si vir es*, *regnum*, *non eorum*, *qui alienis manibus pessimum facinus fecere. Erige te*, *deosque duces sequere*, *qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. Nunc te illa colestis excitet flamma: nunc expergiscere vere. Et nos peregrini regnavimus. Qui sis*, *non unde natus sis*,

reputa,

reputa. Si tua re ſubita conſilia torpent, at tu mea ſequere. Quum clamor impetuſque multitudinis vix ſuſtineri poſſet, ex ſuperiore parte aedium per feneſtras in novam viam verſas (habitabat enim rex ad Jovis Statoris) populum Tanaquil alloquitur. Jubet *bono animo eſſe, ſopitum fuiſſe regem ſubito ictu: ferrum haud alte in corpus deſcendiſſe: jam ad ſe rediſſe: inſpectum vulnus abſterſo cruore: omnia ſalubria eſſe: confidere propediem ipſum eos viſuros. Interim Servio Tullio jubere populum dicto audientem eſſe: eum jura redditurum obiturumque alia regis munia eſſe.* Servius cum trabea & lictoribus prodit: ac ſede regia ſedens alia decernit, de aliis conſulturum ſe regem eſſe ſimulat.

CAPUT XVII.

Servius Tullius ſextus rex, privatis munitis opibus, publicas quoque firmat: Veientes & Etruſcos vincit: populum in cenſum refert; in claſſes atque centurias digerit: luſtrum condit; Urbem propter multitudinem amplificat: pomoerium profert: Dianae templum cum Latinis Romae facit: memorabile bovis ſacrificium.

Itaque per aliquot dies, quum jam exſpiraſſet Tarquinius, celata morte, per ſpeciem alienae fungendae vicis ſuas opes firmavit: tum demum palam facto, & comploratione in regia orta, Servius praeſidio firmo munitus primus injuſſu populi voluntate patrum regnavit. Anci liberi, jam tum comprehenſis ſceleris miniſtris, ut vivere regem, & tantas eſſe opes Servii nunciatum eſt, Sueſſam Pometiam exſulatum ierant. Nec jam publicis magis conſiliis Servius, quam privatis munire opes: &, ne, qualis Anci liberum animus adverſus Tarquinium fuerat, talis adverſus ſe Tarquinii liberum eſſet, duas filias juvenibus regis, Lucio atque Arunti Tarquiniis jungit. Nec rupit tamen fati neceſſitatem humanis conſiliis, quin invidia regni etiam inter domeſticos infida omnia atque infeſta faceret. Peropportune ad praeſentis quietem ſtatus bellum cum Veientibus (jam enim induciae exierant) aliiſque Etruſcis ſumtum. In eo bello & virtus & fortuna enituit Tullii: fuſoque ingenti hoſtium exercitu, haud dubius rex, ſeu 42

pa-

patrum, seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit: aggrediturque inde ad pacis longe maximum opus, ut quemadmodum Numa divini auctor juris fuisset; ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posteri fama ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum classes centuriasque, & hunc ordinem ex censu descripsit vel paci decorum, vel bello. Ex iis, qui centum millium aeris, aut ma-
43 jorem censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac juniorum. Prima classis omnes appellati: seniores, ad urbis custodiam ut praesto essent; juvenes, ut foris bella gererent. Arma his imperata, galea, clypeum, ocreae, lorica, omnia ex aere; haec ut tegumenta corporis essent; tela in hostem, hastaque & gladius. Additae huic classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia facerent: datum munus, ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque & septuaginta millium censum instituta; & ex his senioribus junioribusque viginti conscriptae centuriae: arma imperata, scutum pro clypeo, & praeter loricam omnia eadem Tertiae classis in quinquaginta millium censum esse voluit. Totidem centuriae, & hae eodemque discrimine aetatum factae: nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum ademtae. In quarta classe census quinque & viginti millium, totidem centuriae factae: arma mutata, nihil praeter hastam & verutum datum. Quinta classis aucta, centuriae triginta factae. Fundas lapidesque missiles hi secum gerebant. In his accensi, cornicines tibicinesque in tres centurias distributi: undecim millibus haec classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit. Inde una centuria facta est immunis militia. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. Sex item alias centurias tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratae erant, nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia aeris ex publico data: &, quibus equos alerent, viduae attributae, quae bina millia aeris

in

in annos singulos penderent. Haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium eadem vi eodemque jure promiscue omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, & vis omnis penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae. Ibi si variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis vocarentur: nec fere unquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque & triginta tribus duplicato earum numero, centuriis juniorum seniorumque ad institutam ab Servio Tullio summam non convenire. Quadrifariam enim urbe divisa regionibus collibusque, quae habitabantur partes, tribus eas appellavit, ut ego arbitror, ab tributo. Nam ejus quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est. Neque hae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinuere. Censu perfecto, 44 quem maturaverat metu legis de incensis latae cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in campo Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit, idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. Adjicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, eum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque, inde deinceps auget Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. Aggere & fossis & muro circumdat urbem; ita pomoerium profert. Pomoerium, verbi vim solam intuentes, postmoerium interpretantur esse. Est autem magis circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant; ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam conjungunt, & extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque

habitari, neque arari fas erat, non magis quod post murum esset, quam quod murus post id, pomoerium Romani appellarunt: & in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur. Aucta civitate magnitudine
45 urbis, formatis omnibus domi & ad belli & ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul & aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclytum Dianae Ephesiae fanum: id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. Quum consensum deosque consociatos laudaret mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industria junxerat, saepe iterando eadem perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Rom. facerent. Ea erat confessio, caput rerum Romam esse, de quo toties armis certatum fuerat. Id quamquam omissum jam ex omnium cura Latinorum, ob rem toties infeliciter tentatam armis videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patrifamiliae dicitur miranda magnitudine ac specie. Fixa per multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monumentum ei fuere miraculo: habita, ut erat, res prodigii loco est: & cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae immolasset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianae. Sabinus, ut primum apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad fanum Dianae, & ante aram statuit. Ibi antistes Romanus, quum eum magnitudo victimae celebrata fama movisset, memor responsi Sabinum ita alloquitur; *quidnam tu, hospes, paras?* inquit, *inceste sacrificium Dianae facere? quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle praefluit Tiberis.* Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta, ex templo descendit ad Tiberim. Interea Romanus immolat Dianae bovem: id mire gratum regi atque civitati fuit.

CAPUT

CAPUT XVIII.

L. Tarquinius, instigante uxore temeraria femina, regnum affectat: tandem per scelus occupato, Servium Tullium, immissis percussoribus, de medio tollit: huius per exstincti cadaver Tullia filia, quae maritum ad nefas incitarat carpentum agit. Regnavit Servius Tullius annos LXIV.

Servius, quamquam jam usu haud dubie regnum possederat, tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, *vellent, juberentne se regnare?* tantoque consensu, quanto haud quisquam alius ante, rex est declaratus. Neque ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit: imo eo impensius, quia de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud patres, crescendique in curia sibi occasionem datam ratus est, & ipse juvenis ardentis animi, & domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. Tulit enim & Romana regia sceleris tragici exemplum, ut taedio regum maturior veniret libertas, ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci Tarquinii regis filius, nepotne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus filium ediderim) fratrem habuerat Aruntem Tarquinium mitis ingenii juvenem. His duobus, ut ante dictum est, duae Tulliae regis filiae nupserant, & ipsae longe dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur, fortuna, credo, populi Romani, quo diuturnius Servii regnum esset, constituique civitatis mores possent. Augebatur ferox Tullia, nihil materiae in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse: tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret audacia. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit, malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a femina ortum est. Ea secretis viri alieni assuefacta sermonibus nullis verborum contumeliis parcere de viro ad fratrem, de sorore ad virum

& se rectius viduam, & illum coelibem futurum fuisse
contendere, quam cum impari jungi, ut elanguescen-
dum aliena ignavia esset. Si sibi eum, quo digna esset,
dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum
fuisse, quod apud patrem videat. Celeriter adolescentem
suae temeritatis implet. Aruns Tarquinius & Tullia
minor prope continuatis funeribus quum domos vacuas
novo matrimonio fecissent, junguntur nuptiis, magis
47 non prohibente Servio, quam approbante. Tum vero
in dies infestior Tullii senectus, infestius coepit regnum
esse: jam enim ab scelere ad aliud spectare mulier sce-
lus, nec nocte, nec interdiu virum conquiescere pati,
ne gratuita praeterita parricidia essent. *Non sibi defuisse,
cui nupta diceretur, nec cum quo tacita serviret: defuisse,
qui se regno dignum putaret: qui meminisset se esse Prisci
Tarquinii filium: qui habere, quam sperare regnum mallet.
Si tu is es, cui nuptam esse me arbitror, & virum & re-
gem appello: sin minus, eo nunc peius mutata est res,
quod istic cum ignavia est scelus. Quin accingeris? Non
tibi ab Corintho, nec ab Tarquiniis, ut patri tuo, pere-
grina regna moliri necesse est. Dii te penates patriique, &
patris imago, & domus regia, & in domo regale solium, &
nomen Tarquinium creat vocatque regem. Aut si ad haec parum
est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium juvenem
conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios, aut Corinthum: devol-
vere retro ad stirpem fratri similior, quam patri.* His aliisque
increpando juvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest:
si, quum Tanaquil peregrina mulier tantum moliri potuis-
set animo, ut duo continua regna viro ac deinceps
genero dedisset, ipsa regio semine orta nullum mo-
mentum in dando adimendoque regno faceret. His mu-
liebribus instinctus furiis Tarquinius circumire & pre-
hensare minorum maxime gentium patres, admonere
paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere, allicere
donis juvenes, tum de se ingentia pollicendo, tum re-
gis criminibus omnibus locis crescere. Postremo, ut
jam agendae rei tempus visum est, stipatus agmine
armatorum in forum irrupit: inde, omnibus perculsis
pavore, in regia sede pro curia sedens, patres in cu-
riam per praeconem ad regem Tarquinium citari jussit.
Convenere extemplo alii jam ante ad hoc praeparati,
alii

alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti, & jam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ultima orsus: *Servum servaque natum post mortem indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri dono regnum occupasse. Ita natum, ita creatum regem fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse, omnia onera, quae communia quondam fuerint, inclinasse in primores civitatis, instituisse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset, & parata unde, ubi vellet, egentissimis largiretur.* Huic orationi Servius quum intervenisset trepido nuncio excitatus extemplo a vestibulo curiae magna voce, *quid hoc*, inquit, *Tarquini, rei est? qua tu audacia, me vivo, vocare ausus es patres? aut in sede considere mea?* Quum ille ferociter ad haec, *se patris sui tenere sedem, multo, quam servum, potiorem filium regis regni heredem: satis illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis;* clamor ab utriusque fautoribus oritur, & concursus populi fiebat in curiam, apparebatque regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate jam ipsa cogente ultima audere, multo & aetate & viribus validior medium arripit Servium, elatumque e curia in inferiorem partem per gradus deiicit. Inde ad cogendum senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum atque comitum. Ipse prope exsanguis quum semianimi regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum. Carpento certe (id quod satis constat) in forum invecta, nec reverita coetum virorum evocavit virum e curia, regemque prima appellavit: a quo facessere jussa ex tanto tumultu quum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti carpentum dextra in Virbium clivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat, jacentemque dominae Servium trucidatum ostendit. Foedum inhumanumque

48

inde traditur scelus, monumentoque locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitantibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur, partemque sanguinis ac caedis paternae cruento vehiculo contaminata ipsa respersaque tulisse ad penates suos virique sui: quibus iratis, malo regni principio similes propediem exitus sequerentur. Servius Tullius regnavit annos quatuor & quadraginta, ita ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis aemulatio esset. Ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul justa, ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt; ni scelus intestinum liberandae patriae consilia agitanti intervenisset.

CAPUD XIX.

Septimus & ultimus Tarquinius Superbus regnat. Conscius scelere parti regni timorem ex crudelitate civibus incutit: patrum numerum imminuit: ut peregrinis opibus se muniat, Latinos affinitatibus ac foedere sibi conciliat; Turnum Herdonium, quod sibi adversaretur, insontem opprimit falso crimine.

49 Inde L. Tarquinius regnare occoepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepultura prohibuit, *Romulum quoque insepultum periisse* dictitans: primores patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit. Conscius deinde male quaerendi regni ab seipso adversus se exemplum capi posse armatis corpus circumsepsit. Neque enim ad ejus regni quicquam praeter vim habebat, ut qui neque populi jussu, neque auctoribus patribus regnaret. Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset, quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat: perque eam caussam occidere, in exsilium agere, bonis mulctare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud, quam praedam sperare posset. Ita patrum praecipue numero imminuto, statuit nullos in patres legere, quo contemtior paucitate ipsa ordo esset, minusque per se nihil agi indignarentur.

Hic

Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit: domesticis consiliis rempublicam administravit: bellum, pacem, foedera, societates per se ipse, cum quibus voluit, injussu populi ac senatus fecit diremitque. Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primoribus eorum, sed affinitates quoque jungebat. Octavio Mamilio Tusculano, (is longe princeps Latini nominis erat, si famae credimus, ab Ulysse deaque Circe oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat, perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque ejus conciliat. Jam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum pro-50 ceres erat, quum, in diem certam ut ad lucum Ferentinae conveniant, indicit: esse, quae agere de rebus communibus velit. Conveniunt frequentes prima luce: ipse Tarquinius diem quidem servavit, sed paullo ante, quam sol occideret, venit. Multa ibi tota die in concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: *haud mirum esse, Superbo inditum Romae cognomen* (jam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo tamen eum appellabant) *an quicquam superbius esse, quam ludificari sic omne nomen Latinum? principibus longe ab domo excitis, ipsum, qui consilium indixerit, non adesse: tentari profecto patientiam, ut, si jugum acceperint, obnoxios premat. Cui enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos? quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud, & non raptum parricidio sit, credere & Latinos (quamquam ne sic quidem alienigenae) debere. Sin suos ejus poeniteat (quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona amittant) quid spei melioris Latinis portendi? Si se audiant, domum suam quemque inde abituros, neque magis observaturos diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet.* Haec atque alia eodem pertinentia seditiosus facinorosusque homo, hisque artibus opes domi nactus quum maxime dissereret, intervenit Tarquinius. Is finis orationi fuit. Aversi omnes ad Tarquinium salutandum, qui, silentio facto, monitus a proximis, ut purgaret se, quod id temporis venisset, *disceptatorem*, ait, *se sumtum inter patrem & filium: cura*

 recon-

reconciliandi eos in gratiam moratum esse: &, quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum, quae constituisset. Ne id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt, dixisse enim, *nullam breviorem esse cognitionem, quam inter patrem & filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat*

51 *patri, habiturum infortunium esse.* Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquanto, quam videbatur, aegrius ferens confestim Turno necem machinatur, ut eumdem terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis injiceret: &, quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit. Per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corrupit, ut in diversorium ejus vim magnam gladiorum inferri clam sineret. Ea quum una nocte perfecta essent, Tarquinius, paullo ante lucem accitis ad se principibus Latinorum, quasi re nova perturbatus, *moram suam hesternam, velut deorum quadam providentia illatam,* ait, *saluti sibi atque illis fuisse: ab Turno dici, sibi & primoribus populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat. Aggressurum fuisse hesterno die in concilio: dilatam rem esse, quod auctor concilii abfuerit, quem maxime peteret. Inde illam absentis insectationem esse natam, quod morando spem destituerit. Non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum conjuratorum manu armatisque venturus sit. Dici, gladiorum ingentem numerum esse ad eum convectum: id vanum necne sit, extemplo sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant.* Suspectam fecit rem & ingenium Turni ferox & oratio hesterna & mora Tarquinii, quod videbatur ob eam differri caedes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi. Ubi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt custodes, comprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant, quum gladii abditi ex omnibus locis diverticuli protraherentur; enim vero manifesta res visa, injectaeque Turno catenae, & confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut, indicta caussa, novo genere lethi, dejectus ad caput

aquae

aquae Ferentinae, crate superne injecta saxisque congestis, mergeretur. Revocatis deinde ad concilium Latinis, Tarquinius, collaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio merita poena affecissent, ita verba fecit: *posse quidem se vetusto jure agere, quod, quum omnes Latini ab Alba oriundi sint, in eo fodere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana cum colonis suis in Romanum cesserit imperium. Ceterum se utilitatis id magis omnium caussa censere, ut renovetur id foedus, secundaque potius fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante, perpessi sint, semper aut exspectent, aut patiantur.* Haud difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo foedere superior Romana res erat: ceterum & capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant, & Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. Ita renovatum foedus, indictumque junioribus Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinae armati frequentes adessent. Qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenere, ne ducem suum, neve secretum imperium propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret, binosque ex singulis: ita geminatis manipulis centuriones imposuit.

52

CAPUT XX.

In hostes convertitur Tarquinius: Volscos vincit, Gabios in potestatem redigit fraude Sexti filii, qui eo transfugam simulans, accepto nuncio a patre, quid fieri vellet, principes interficit.

Nec, ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit: quin ea arte aequasset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam aetatem annos movit, Suessamque Pometiam ex his vi cepit: ubi, quum divendita praeda quadraginta talenta argenti aurique recepisset, concepit animo eam amplitudinem Jovis templi, quae digna deum hominumque rege, quae Romano imperio, quae ipsius etiam loci maiestate esset. Captivam pecuniam in aedificationem

53

ejus templi sepofuit. Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios propinquam urbem nequicquam vi adortus, quum obsidendi quoque urbem spes pulso a moenibus ademta esset, postremo, minime arte Romana, fraude ac dolo aggressus est. Nam, quum, velut posito bello, fundamentis templi jaciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse simularet; Sextus filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios patris in se saevitiam intolerabilem conquerens. *Jam ab alienis in suos vertisse superbiam, & liberorum quoque eum frequentiae taedere; ut, quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat, ne quam stirpem ne quem heredem regni relinquat. Se quidem inter tela & gladios patris elapsum nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquinii credidisse. Nam, ne errarent, manere his bellum, quod positum simuletur, & per occasionem eum incautos invasurum. Quod si apud eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne Latium, Volscosque se inde & AEquos, & Hernicos petiturum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis tegere liberos sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus superbissimum regem ac ferocissimum populum inventurum.* Quum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. Vetant mirari, si qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in liberos esset. In seipsum postremo saeviturum, si alia desint. Sibi vero gratum adventum ejus esse, futurumque credere brevi, ut, illo adjuvante, ab portis Gabinis sub Romana moenia bel-
54 lum transferatur. Inde in concilia publica adhiberi, ubi, quum de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hae notiores essent; ipse identidem belli auctor esse, in eo sibi praecipuam prudentiam assumere, quod utriusque populi vires nosset, sciretque invisam profecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita, quum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promtissimis juvenum praedatum atque in expeditiones iret, & dictis factisque omnibus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur.

Ibi

Ibi quum, inscia multitudine, quid ageretur, praelia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset: tum certatim summi infimique Gabinorum Sext. Tarquinium dono deum sibi missum ducem credere: apud milites vero obeundo pericula ac labores, pariter praedam munifice largiendo, tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romae, quam filius Gabiis esset. Itaque postquam satis virium collectum ad omnes conatus videbat; tum è suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet; quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei dii dedissent. Huic nuncio, quia, credo, dubiae fidei videbatur, nihil voce responsum est: rex velut deliberabundus in hortum aedium transit, sequente nuncio filii: ibi inambulans tacitus summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando exspectandoque responsum nuncius fessus, ut re imperfecta, redit Gabios, quae dixerit ipse, quaeque viderit, refert: seu ira, seu odio, seu superbia insita ingenio, nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens, quidve praeciperet tacitis ambagibus patuit; primores civitatis, criminando alios apud populum, alios sua ipsos invidia opportunos interemit. Multi palam, quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium acti sunt, absentiumque bona juxta atque interemtorum divisa fuere. Largitionis inde praedaeque & privati dulcedine commodi sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in manum traditur. Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum AEquorum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit. 55

CAPUT

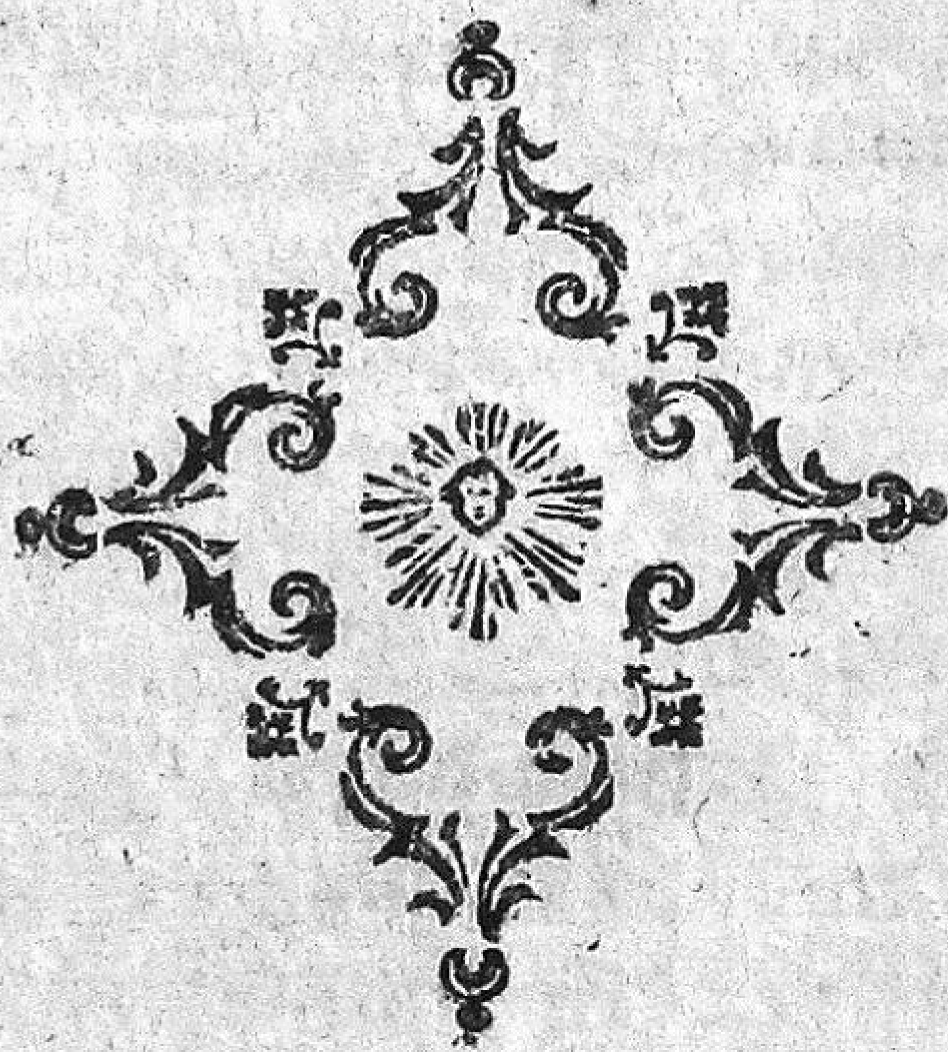
CAPUT XXI.

Ex captiva pecunia templum Iovi erigitur: hoc dum inauguratur, cedentibus ceteris diis, Terminus resistit; quod in perpetuitatis auspicium accipitur. Oblatum fundamenta aperientibus caput humanum ibi sedem terrarum fore pollicetur. Ob aliud portentum regi visum Delphicum oraculum consulitur: cuius responsum de futuro rege aliter, ac alii, interpretatus Brutus matrem terram osculatur.

Inde ad negotia urbana animum convertit, quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret, Tarquinios reges ambos patrem vovisse, filium perfecisse. Et, ut libera a ceteris religionibus area esset tota Jovis templique eius, quod inaedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quae aliquot ibi a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota consecrata inaugurataque postea fuerant. Inter principia condendi huius operis movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos. Nam, quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixere: idque omen auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem, unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse. Quae visa species haud per ambages arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat: idque ita cecinere vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciverant. Augebatur ad impensas regis animus. Itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere. Eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, crediderim, quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, summam pecuniae neque ex unius tum urbis praeda sperandam, & nullius, ne horum quidem magnificentiae operum fundamenta

menta non exsuperaturam. Intentus perficiendo templo, 56
fabris undique ex Etruria accitis, non pecunia solum
ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe, qui
quum haud parvus & ipse militiae adderetur labor,
minus tamen plebs gravabatur, se templa deum exaedificare
manibus suis, quae posthac & ad alia, ut specie
minora, sic laboris aliquanto maioris traducebatur opera;
foros in circo faciendos cloacamque maximam,
receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram
agendam, quibus duobus operibus vix nova haec
magnificentia quicquam adaequare potuit. His laboribus
exercita plebe, quia & urbi multitudinem, ubi usus
non esset, oneri rebatur esse, & colonis mittendis occupari
latius imperii fines volebat; Signiam Circeiosque
colonos misit, praesidia urbi futura terra marique. Haec
agenti portentum terribile visum. Anguis ex columna
lignea elapsus quum terrorem fugamque in regiam fecisset,
ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus,
quam anxiis implevit curis. Itaque quum ad publica
prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc
velut domestico exterritus visu, Delphos ad maxime
inclytum in terris oraculum mittere statuit: neque responsa
sortium ulli alii committere ausus duos filios
per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria in
Graeciam misit. Titus & Aruns profecti; comes his
additus L Junius Brutus Tarquinia sorore regis natus,
juvenis longe alius ingenio, quam cujus simulationem
induerat. Is, quum primores civitatis, in quibus fratrem
suum ab avunculo interfectum audisset, neque in
animo suo quicquam regi timendum, neque in fortuna
concupiscendum relinquere statuit, contemtuque tutus
esse, ubi in jure parum praesidii esset. Ergo ex industria
factus ad imitationem stultitiae, quum se suaque
praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen,
ut sub ejus obtentu cognominis liberator ille
populi Romani animus latens opperiretur tempora sua.
Is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius,
quam comes, aureum baculum inclusum corneo cavato
ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per ambages
effigiem ingenii sui. Quo postquam ventum est,
perfectis patris mandatis, cupido incessit animos juvenum

num sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: *Imperium summum Romae habebit, qui vestrum primus, o juvenes, osculum matri tulerit.* Tarquinii, ut Sextus, qui Romae relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri jubent: ipsi inter se, uter prior, quum Romam redissent, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa vi parabatur.

DECADIS PRIMAE

LIBER SECUNDUS

CAPUT I.

Libertatis origo ex annuo imperio. Brutus Cos: primum omnium jurejurando populum adigit, neminem Romae regnare passuros: patrum numerum caedibus regis diminutum explet: alterum Cos: Collatium ob nomen & genus regium cogit se consulatu abdicare, & civitate cedere.

Liberi jam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum potentiora, quam hominum, peragam. Quae libertas ut laetior esset, proximi regis superbia fecerat: nam priores ita regnarunt, ut haud immerito omnes deinceps conditores partium coeptae urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctae multitudini addiderunt, numerentur: neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae, superbo exacto rege, meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis immaturae cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut libertatem, aut certe impunitatem adepta, soluta regio metu agitari coepta esset tribuniciis procellis? & in aliena urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignora conjugum ac liberorum, caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, animos eorum consociasset? Dissipatae res nondum adultae discordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis jam viribus ferre possent. Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quam quod deminutum quidquam sit ex regia potestate, numeres. Omnia jura, omnia insignia primi consules tenuere: id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior, concedente collega, fasces habuit, qui non acrior vindex libertatis fuerat,

rat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avidum novae libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, jurejurando adegit, neminem Romae passuros regnare. Deinde, quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum patrum numerum, primoribus equestris gradus lectis, ad trecentorum summam explevit: traditumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui patres, quique conscripti essent: conscriptos videlicet in novum senatum appellabant lectos. Id mirum, quantum profuit ad concordiam civitatis, jungendosque patribus plebis animos. Rerum deinde divinarum habita cura, &, quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id sacerdotium pontifici subjecere, ne additus nomini honos aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, officeret: ac nescio, an nimis undique eam minimis quoque rebus muniendo modum excesserint. Consulis enim alterius, quum nihil aliud offenderit, nomen invisum civitati fuit. *Nimium Tarquinios regno assuesse: initium a Prisco factum: regnasse deinde Servium Tullium: ne intervallo quidem facto oblitum tamquam alieni regni Superbum Tarquinium, velut haereditatem gentis scelere ac vi repetisse. Pulso Superbo, penes Collatinum imperium esse. Nescire Tarquinios privatos vivere: non placere nomen, periculosum libertati esse.* Hic primo sensim tentantium animos sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem Brutus ad concionem vocat. Ibi omnium primum jusjurandum populi recitat; *neminem regnare passuros, nec esse Romae, unde periculum libertati foret. Id summa ope tuendum esse: neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnendam. Invitum se dicere hominis caussa; nec dicturum fuisse, ni caritas reipublicae vinceret. Non credere populum Romanum, solidam libertatem recuperatam esse. Regium genus, regium nomen non solum in civitate, sed etiam in imperio esse. Id officere, id obstare libertati. Hunc tu,* inquit, *tua voluntate, L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur, eiecisti reges. Absolve beneficium tuum. Aufer hinc regium nomen. Res tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me, sed, si quid deest, munifice augebunt. Amicus*

abi:

abi: exonera civitatem vano forsitan metu. Ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum. Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio incluserat vocem. Dicere deinde incipientem primores civitatis circumsistunt, eadem multis precibus orant: & ceteri quidem movebant minus. Postquam Sp. Lucretius maior aetate ac dignitate, socer praeterea ipsius, agere varie, rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci se consensu civitatis pateretur, timens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione, additaque alia insuper ignominia, acciderent, abdicavit se consulatu, rebusque suis omnibus Lavinium translatis, civitate cessit. Brutus ex senatusconsulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exsules essent: collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adjutore reges eiecerat.

CAPUT II.

Aliquot nobiles adolescentes clam ineunt consilium de accipiendis in Urbem regibus. Detecta conjuratione, bona regum diripiuntur eorumque ager Marti sacratur. Proditores, inter quos Bruti consulis, & eius sororis filii erant, securi feriuntur.

Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit. Ceterum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa est. Erant in Romana juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more regio vivere. Eam tum, aequato jure omnium, licentiam quaerentes libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur. *Regem hominem esse, a quo impetres, ubi jus, ubi injuria opus sit: esse gratiae locum, esse beneficio; & irasci & ignoscere posse: inter amicum atque inimicum discrimen nosse. Leges rem surdam inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi, quam potenti nihil laxamenti, nec veniae habere, si modum excesseris: periculosum esse in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.* Ita jam sua sponte aegris animis legati ab regibus

gis superveniunt sine mentione reditus bona tantum repetentes. Eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli caussa, reddita belli materia & adjumentum essent. Interim legati alii alia moliri, aperte bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere: & tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos pertentant, a quibus placide oratio accepta est, his literas ab Tarquiniis reddunt, & de accipiendis clam nocte in urbem regibus colloquuntur. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res

4 est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat: jamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi Titus Tiberiusque: eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt: praeterea & nobiles aliquot adolescentes conscii assumti, quorum vetustate memoria abiit. Interim quum in senatu vicisset sententia, quae censebat reddenda bona, eamque ipsam caussam morae in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula comparanda a consulibus sumsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum conjuratis consultando absumunt, evincuntque instando, ut literae sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter qui credituros eos, non vana ab legatis super rebus tantis afferri? Datae literae, ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt. Nam quum pridie quam legati ad Tarquinios proficiscerentur, & coenatum forte apud Vitellios esset, conjuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo (ut fit) consilio egissent; sermonem eorum ex servis unus excepit, qui jam antea id senserat agi; sed eam occasionem, ut literae legatis darentur, quae deprehensae rem coarguere possent, exspectabat. Postquam datas sensit, rem ad consules detulit. Consules ad deprehendendos legatos conjuratosque profecti domo sine tumultu rem omnem oppressere: literarum in primis habita cura, ne interciderent: proditoribus extemplo in vincula conjectis, de legatis paullulum addubitatum est; & quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent; jus tamen gentium valuit. De bonis regiis, quae reddi ante censuerant, res integra refertur ad patres: illi victi ira

5 vetuere reddi, vetuere in publicum redigi. Diripienda plebi

plebi sunt data, ut, contacta regia praeda spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deinde campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi; quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet: ita in vadis haesitantis frumenti acervos sedisse illitos limo. Insulam inde paullatim, & aliis, quae fert temere flumen, eodem invectis, factam: postea credo additas moles, manuque adjutum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati proditores, sumtumque supplicium conspectius eo, quod poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus imposuit, &, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi juvenes: sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos, miserebatque non poenae magis homines, quam sceleris, quo poenam meriti essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Junia, patres, plebem, quicquid deorum hominumque Romanorum esset induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exsuli proderent. Consules in sedem processere suam; missique lictores ad sumendum supplicium nudatos virgis caedunt, securique feriunt: quum inter omne tempus pater, vultusque & os ejus spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicae poenae ministerium. Secundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, praemium indici pecunia ex aerario, libertas & civitas data. Ille primum dicitur vindicta liberatus: quidam vindictae quoque nomen tractum ab illo putant: Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

CAPUT III.

Tarquinius aperto bello Regnum repetit. Obviam Coss. eunt. Brutus cum Arunte Tarquinii filio congressus cum ipso commoritur: eius mors publica moestitia decoratur.

6 His, sicut acta erant, nunciatis, incensus Tarquinius non dolore solum tantae ad irritum cadentis spei, sed etiam odio iraque, postquam dolo viam obseptam vidit, bellum aperte moliendum ratus circumire supplex Etruriae urbes, orare maxime Veientes Tarquiniensesque; *ne se ortum, ejusdem sanguinis, extorrem egentem ex tanto modo regno cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire sinerent. Alios peregre in regnum Romam accitos: se regem augentem bello Romanum imperium a proximis scelerata conjuratione pulsum: eos inter se, quia nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. Patriam se regnumque suum repetere, & persequi ingratos cives velle. Ferrent opem, adjuvarent: suas quoque veteres injurias ultum irent, toties caesas legiones, agrum ademtum.* Haec moverunt Veientes: ac pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas, belloque amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet: pulcrum videbatur suos Romae regnare. Ita duo duarum civitatum exercitus ad repetendum regnum, belloque persequendos Romanos secuti Tarquinium. Postquam in agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt. Valerius quadrato agmine peditem ducit: Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques hostium agminis fuit, (praeerat Aruns Tarquinius filius regis) rex ipse cum legionibus sequebatur. Aruns, ubi ex lictoribus, procul consulem esse, deinde jam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, inflammatus ira, *ille est vir*, inquit, *qui nos extorres expulit patria. Ipse, en, ille nostris decoratus insignibus magnifice incedit. Dii regum ultores, adeste.* Concitat calcaribus equum, atque in ipsum infestus consulem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus: avide itaque se certa-

mini

mini offert; adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus haerentes hastis moribundi ex equis lapsi sint: simul & cetera equestris pugna coepit, neque ita multo post & pedites superveniunt. Ibi varia victoria, & velut aequo Marte pugnatum est: dextra utrinque cornua vicere, laeva superata. Veientes vinci ab Romano milite assueti, fusi fugatique. Tarquiniensis novus hostis non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit. Ita, quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut, omissa irrita re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque suas quisque abirent domos. Adjiciunt miracula huic pugnae, silentio proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam vocem, Silvani vocem eam creditam: haec dicta, *uno plus Etruscorum cecidisse in acie, vincere bello Romanum*. Ita certe inde abiere Romani, ut victores, Etrusci pro victis: nam, postquam illuxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde Romam rediit, collegae funus, quanto tum potuit apparatu, fecit: sed multo maius morti decus publica fuit moestitia eo ante omnia insignis, quia matronae annum, ut parentem, eum luxerunt, quod tam acer ultor violatae pudicitiae fuisset.

CAPUT IV.

P. Valerius consul, fascibus populo submissis, suspicionem affectati regni diluit: eminentes aedes suas in planum defert: latis popularibus legibus, sibi Publicolae cognomen facit. Jovis templum in Capitolio dedicat M. Horatius collega: huius in ipsa dedicatione constantiae specimen.

Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi animi, ex favore non invidia modo, sed suspicio etiam cum atroci crimine orta. Regnum eum affectare, fama ferebat: quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti, & aedificabat in summa Velia: ibi alto atque munito loco arcem inexpugnabilem fore. Haec dicta vulgo creditaque quum indignitate angerent

 con-

consulis animum; vocato ad concilium populo, summissis fascibus, in concionem ascendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit, summissa sibi esse imperii insignia, confessionemque factam, populi, quam consulis maiestatem vimque maiorem esse. Ubi audire jussi, consul laudare fortunam collegae, *quod, liberata patria, in summo honore pro republica dimicans, matura gloria, nec dum se vertente in invidiam, mortem occubuisset: se superstitem gloriae suae ad crimen atque invidiam superesse; ex liberatore patriae ad Aquillios se Vitelliosque recidisse. Nunquamne ergo*, inquit, *ulla adeo a vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? Ego me illum acerrimum regum hostem ipsum cupiditatis regni crimen subiturum timerem? ego si in ipsa arce Capitolioque habitarem, metui me crederem posse a civibus meis? tam levi momento mea apud vos fama pendet? adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? Non obstabunt P. Valerii aedes libertati vestrae, Quirites: tuta erit vobis Velia. Deferam non in planum modo aedes, sed colli etiam subjiciam, ut vos supra suspectum me civem habitetis. In Velia aedificent, quibus melius, quam P. Valerio creditur libertas.* Delata confestim materia omnis infra Veliam, & ubi nunc Vicaepotae est, domus in infimo clivo aedificata. Latae deinde leges, non solum quae regni
8 suspicione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut popularem etiam facerent: inde cognomen factum Publicolae est: ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum, sacrandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset. Gratae in vulgus leges fuere, quas quum solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset; tum deinde comitia collegae subrogando habuit. Creatus Sp. Lucretius consul, qui magno natu, non sufficientibus jam viribus ad consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur. Suffectus in Lucretii locum M. Horatius Pulvillus. Apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium consulem. Bruto statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla gesta res insignem fecerit consulatum, memoria intercidisse. Nondum dedicata erat in Capitolio Jovis aedes. Valerius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte evenit. Publicola ad Ve-
jentium

seatium bellum profectus. AEgrius, quam dignum erat, tulere Valerii necessarii, dedicationem tam inclyti templi Horatio dari: id omnibus modis impedire conati, postquam alia frustra tentata erant, postem jam tenenti consuli foedum inter precationem deum nuncium incutiunt, mortuum eius filium esse, funestaque familia dedicare eum templum non posse. Non crediderit factum, an tantum animo roboris fuerit, nec traditur certum, nec interpretatio est facilis. Nihil aliud ad eum nuncium a proposito aversus, quam ut cadaver efferri juberet, tenens postem precationem peragit & dedicat templum.

CAPUT V.

Rex Etruscorum Porsena Tarquinios reducens ingentibus copiis ad Urbem accedit: jam undique urgens repellitur virtute Horatii Coclitis, qui in primo aditu pontis Sublicii, dum rescinditur, hostis impetum unus sustinet; rescisso, in Tiberim desiliens tranat ad suos.

Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules facti. Jam Tarquinii ad Lartem Porsenam Clusinum regem perfugerant. Ibi miscendo consilium precesque nunc orabant, ne se oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis nominisque, egentes exsulare pateretur: nunc monebant etiam, *ne orientem morem pellendi reges inultum sineret. Satis libertatem ipsam habere dulcedinis. Nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges defendant, aequari summa infimis: nihil excelsum, nihil, quod supra cetera emineat, in civitatibus fore. Adesse finem regnis, rei inter deos hominesque pulcherrimae.* Porsena tum regem esse Romae, tum Etruscae gentis regem amplum Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam alias ante tantus terror senatum invasit. Adeo valida res tum Clusina erat, magnumque Porsenae nomen: nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs metu perculsa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem acciperet. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. Annonae in primis habita

9

 cura,

cura, & ad frumentum comparandum missi alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publicum omni sumtu, ademtum privatis. Portoriisque & tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educarent. Itaque haec indulgentia patrum, asperis postmodum rebus in obsidione ac fame, adeo concordem civitatem
10 tenuit, ut regium nomen non summi magis, quam infimi horrerent; nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene imperando universus senatus fuit. Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam saepiunt praesidiis: alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons sublicius iter pene hostibus dedit; ni unus vir fuisset Horatius Cocles (id munimentum illo die fortuna urbis Romanae habuit, (qui positus forte in statione pontis, quum captum repentino impetu Janiculum, atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens obtestansque deum & hominum fidem testabatur: *nequicquam deserto praesidio eos fugere. Si transitum pontem a tergo reliquissent, jam plus hostium in Palatio Capitolioque, quam in Janiculo fore. Itaque monere, praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque vi possent, interrumpant. Se impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excepturum.* Vadit inde in primum aditum pontis, insignisque inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis cominus ad ineundum praelium armis, ipso miraculo audaciae obstupefecit hostes: duos tamen cum eo pudor tenuit SP. Lartium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his primam periculi procellam, & quod tumultuosissimum pugnae erat, parumper sustinuit: deinde eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocantibus, qui rescindebant, cedere in tutum coegit. Circumferens inde minaciter truces oculos ad proceres Etruscorum nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, *servitia regum superborum, suae libertatis immemores, alienam oppugnatum venire.* Cunctati aliquandiu sunt, dum alius alium, ut praelium incipiant,

cir-

circumspectant. Pudor deinde commovit aciem, &, clamore sublato, undique in unum hostem tela conjiciunt. Quae quum in objecto cuncta scuto haesissent, neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam impetu detrudere conabantur virum, quum simul fragor rupti pontis, simul clamor Romanorum alacritate perfecti operis sublatus pavore subito impetum sustinuit. Tum Cocles, *Tiberine pater*, inquit, *te, sancte, precor, haec arma, & hunc militem propitio flumine accipias.* Ita sic armatus in Tiberim desiluit, multisque superincidentibus telis, incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famae habituram ad posteros, quam fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita, agri quantum uno die circumaravit, datum. Privata quoque inter publicos honores studia eminebant: nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid fraudans se ipse victu suo contulit.

CAPUT VI.

Porsena ab oppugnatione repulsus obsidionem parat: agrum Romanum incursionibus infestat: praedatores improviso adortus Valerius Cos. caedit.

Porsena primo conatu repulsus, consiliis ab oppugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit; navibus undique accitis, & ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, & ut praedatum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis traiiceret: brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet. Hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis, quam consilio concessum. Namque Valerius consul intentus in occasionem multos simul & effusos improviso adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad maiora vindicem servabat. Itaque, ut eliceret praedatores, edicit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae aversissima ab hoste erat, expellerent pecus: scituros id hostes ratus,

ratus, quod in obsidione & fame servitia infida transfugerent. Et sciere persugae indicio, multoque plures, ut in spem universae praedae flumen traiiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via occultum considere jubet: Sp. Lartium cum expedita juventute ad portam Collinam stare, donec hostis praetereat: deinde se objicere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter T. Lucretius porta Naevia cum aliquot manipulis militum egressus: ipse Valerius Coelio monte cohortes delectas educit: hique primi apparuere hosti. Herminius, ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis, terga caedit: dextra laevaque, hinc a porta Collina, illinc ab Naevia redditus clamor. Ita caesi in medio praedatores, neque ad pugnam viribus pares, & ad fugam septis omnibus viis; finisque ille tam effuse vagandi Etruscis fuit.

CAPUT VII.

Mucius Scaevola, patribus approbantibus, profectus in Porsenae castra, purpuratum pro rege per errorem obtruncat: comprehensus, & ad regem pertractus ardentibus focis injicit manum. Periculo territus rex, & quod idem audit sibi ab aliis trecentis imminere, ultro de pace agit.

12 Obsidio erat nihilo minus, & frumenti cum summa caritate inopia: sedendoque expugnaturum se urbem spem Porsena habebat; quum C. Mucius adolescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Romanum servientem, quum sub regibus esset, nullo bello, nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eumdem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum saepe exercitus fuderit: itaque magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus primo sua sponte penetrare in hostium castra constituit: dein metuens, ne, si consulum injussu & ignaris omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen affirmante, senatum adiit: *transire Tiberim*, inquit, *patres*, & *intrare*, *si possim*, *castra hostium volo non praedo*, *nec populationum in vicem ultor. Maius*, *si dii juvant*, *in animo*

mo est facinus. Approbant patres: abdito intra vestem
f erro, proficiscitur. Ubi eo venit, in confertissima tur-
b a prope regium tribunal constitit. Ibi quum stipendium
forte militibus daretur, & scriba cum rege sedens pari
fere ornatu multa ageret, eum milites vulgo adirent;
timens sciscitari, uter Porsena esset, ne ignorando regem
semet ipse aperiret, quis esset, quo temere traxit for-
tuna facinus, scribam pro rege obtruncat. Vadentem
inde qua per trepidam turbam cruento mucrone sibi
ipse fecerat viam, quum, concursu ad clamorem facto,
comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribu-
nal regis destitutus tum quoque inter tantas fortunae
minas metuendus magis, quam metuens, *Romanus*
sum, inquit, *civis. C. Mucium vocant: hostis hostem occi-*
dere volui: nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad
caedem. Et facere & pati fortia Romanum est. Nec unus
in te ego hos animos gessi: longus post me ordo est idem
petentium decus. Proinde in hoc discrimen, si juvat, accin-
gere, ut in singulas horas capite dimices tuo: ferrum ho-
stemque in vestibulo habeas regiae. Hoc tibi juventus Ro-
mana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum praelium
timueris. Uni tibi & cum singulis res erit. Quum rex
simul ira infensus, periculoque conterritus circumdari
ignes minitabundus juberet, nisi expromeret propere,
quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret: *en tibi,*
inquit, *ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam*
gloriam vident: dextramque accenso ad sacrificium foculo
injicit, quam quum velut alienato ab sensu torreret ani-
mo, prope attonitus miraculo rex, quum ab sede sua
prosiluisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset,
tu vero abi, inquit, *in te magis, quam in me hostilia*
ausus. Juberem macte virtute esse, si pro mea patria ista
virtus staret. Nunc jure belli liberum te, intactum inviola-
tumque hinc dimitto. Tum Mucius quasi remunerans me-
ritum, *quandoquidem,* inquit, *est apud te virtuti honos,*
ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti; trecenti
conjuravimus principes juventutis Romanae, ut in te hac
via grassaremur. Mea prima sors fuit: ceteri, ut cuique
ceciderit primo, quoad te opportunum fortuna dederit, suo
quisque tempore aderunt. Mucium dimissum, cui postea
Scaevolae a clade dextrae manus cognomen inditum,
legati

legati a Porsena Romam secuti sunt. Adeo moverat eum & primi periculi casus, quo nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, & subeunda dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis conditiones ultro ferret Romanis. Jactatum in conditionibus nequicquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Veientibus restituendo impetratum, expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Janiculo praesidium deduci vellent.

CAPUT VIII.

Cloelia una ex obsidibus Porsenae data, castris egressa, Tiberim transacta, ad suos redit. Ab rege repetita, redditur: cuius virtutem ille admiratus, cum alia parte obsidum liberam esse jubet.

His conditionibus composita pace, exercitum ab Janiculo deduxit Porsena, & agro Romano excessit. Patres C. Mutio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae postea sunt Mutia prata appellata. Ergo, ita honorata virtute, feminae quoque ad publica decora excitatae. Et Cloeliavirgo, una ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata essent, frustrata custodes dux agminis virginum inter tela hostium Tiberim tranavit, sospitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi regi nunciatum est, primo incensus ira oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem deposcendam, alias haud magni facere, deinde in admirationem versus, *supra Coclites Mutiosque* dicere *id facinus esse & prae* se ferre, *quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto se foedus habiturum, sic deditam inviolatam ad suos remissurum.* Utrinque constitit fides, & Romani pignus pacis ex foedere restituerunt, & apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte obsidum se donare dixit: ipsa quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse impubes dicitur: quod & virginitati decorum, & consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem potissimum liberari ab hoste, quae maxime opportuna

inuj-

injuriae esset. Pace redintegrata, Romani in novam femina virtutem novo genere honoris statua equestri donavere: in summa sacra via fuit posita virgo insidens equo. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis Etru- 14 sci abhorrens mos traditus ab antiquis usque ad nostram aetatem inter cetera sollemnia manet bonis vendendis, bona Porsenae regis vendendi. Cujus originem moris necesse est aut inter bellum natam esse, neque omissam in pace, aut a mitiore crevisse principio, quam hic prae se ferat titulus, bona hostiliter vendendi. Proximum vero est ex iis, quae traduntur, Porsenam descendentem ab Janiculo castra opulenta, convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu, Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione: ea deinde, ne, populo immisso, diriperentur hostiliter, venisse, bonaque Porsenae appellata, gratiam muneris magis significante titulo, quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi Romani esset.

CAPUT IX.

Porsena per Aruntem filium Ariciam oppugnat: idem, frustra missis Romam legatis de reducendis in regnum Tarquiniis, huius rei mentionem in perpetuum omittit. Triumphatur de Sabinis; inter quos, dum bellum reparant, orta seditione, Appius Claudius inde Romam transfugit.

Omisso Romano bello, Porsena, ne frustra in ea loca exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Aruntem Ariciam oppugnatum mittit. Primo Aricinos res nec opinata perculerat: arcessita deinde auxilia & a Latinis populis & a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. Praelio inito, adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos. Cumanae cohortes arte adversus vim usae declinavere paullulum, effuseque praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae sunt. Ita in medio prope jam victores caesi Etrusci: pars perexigua, duce amisso, quia nullum propius perfugium erat, Romam inermes & fortuna & specie supplicum delati sunt: ibi benigne excepti divisique in hospitia

spitia. Curatis vulneribus, alii profecti domos nuncii hospitalium beneficiorum. Multos Romae hospitum urbisque caritas tenuit: his locus ad habitandum datus, quem deinde *Tuscum vicum* appellarunt. P. Lucretius in-
15 de, & P. Valerius Publicola consules facti. Eo anno postremum legati a Porsena de reducendo in regnum Tarquinio venerunt, quibus quum responsum esset, missurum ad regem senatum legatos; missi confestim honoratissimus quisque ex patribus. *Non, quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos patrum ad eum missos, quam legatis ejus Romae daretur responsum: sed ut in perpetuum mentio eius rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi sollicitarentur: quum ille peteret, quod contra libertatem Pop. Rom. esset; Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, qui nihil negatum vellent. Non in regno Populum Romanum, sed in libertate esse: ita induxisse in animum, hostibus potius, quam regibus portas patefacere. Eam esse voluntatem omnium, ut, qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit. Proinde, si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare.* Rex verecundia victus, *quando id certum atque obstinatum est*, inquit, *neque ego obtundam saepius eadem necquicquam agendo; nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor. Alium hinc, seu bello opus est, seu quiete, exsilio quaerant locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat.* Dictis facta amiciora adjecit, obsidum quod reliquum erat, reddidit: agrum Veientem foedere ad Janiculum icto ademtum restituit. Tarquinius, spe omni reditus incisa, exsulatum ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsena fuit. Consules M. Valerius, P. Postumius. Eo
16 anno pene pugnatum cum Sabinis: consules triumpharunt. Maiore inde mole Sabini bellum parabant: adversus eos, & ne quid simul ab Tusculo (unde etsi non apertum, suspectum tamen bellum erat) repentini periculi oriretur, P. Valerius quartum, T. Lucretius iterum consules facti. Seditio inter belli pacisque auctores orta in Sabinis aliquantum inde virium transtulit ad Romanos: namque Attus Clausus, cui postea Ap. Claudio fuit Romae nomen, quum pacis ipse auctor a turbatoribus belli premeretur, nec par factioni esset,

esset, ab Regillo magna clientium comitatus manu Romam transfugit. His civitas data agerque trans Anienem: vetus Claudia tribus, additis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata. Appius inter patres lectus haud ita multo post in principum dignationem pervenit. Consules infesto exercitu in agrum Sabinum profecti quum ita vastatione, dein praelio afflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphantes Romam redierunt.

CAPUT X.

P. Valerius moritur: eum, ut Brutum matronae lugent. Bello superantur Aurunci: a quibus deinde Romanis illata clade, urbs eorum Pometia ad deditionem compulsa diruitur. Propter acceptam a Sabinis injuriam, & instantium bellorum metum Dictator Romae primum creatur. Legati de pace ab Sabinis veniunt.

P. Valerius omnium consensu princeps belli pacisque artibus anno post, Agrippa Menenio, P. Postumio consulibus, moritur gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumtus deesset: de publico est elatus. Luxere matronae, ut Brutum. Eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia & Cora ad Auruncos deficiunt: cum Auruncis bellum initum: fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam compulsum est. Nec magis post praelium, quam in praelio caedibus temperatum est, & caesi aliquanto plures erant, quam capti, & captos passim trucidaverunt, ne ab obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, iram belli hostis abstinuit. Et hoc anno Romae triumphatum. Secuti consules Opiter Virginius & Sp. Cassius Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppugnaverunt, in quos Aurunci magis jam inexpiabili odio, quam spe aliqua aut occasione coorti, quum plures igni, quam ferro armati excucurrissent, caede incendioque cuncta complent: vineis incensis, multis hostium vulneratis & occisis, consulum quoque alterum (sed utrum nomen auctores non adjiciunt) gravi vulnere ex equo dejectum prope interfecerunt. Romam inde, male gesta re, reditum: inter multos 17

faucios

saucios consul spe incerta vitae relictus. Interjecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset, tum ira maiore belli, tum viribus etiam auctis, Pometiae arma illata: & quum, vineis refectis aliaque mole belli, jam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est facta: ceterum nihilominus foede dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci passim principes securi percussi, sub corona venierunt coloni alii: oppidum dirutum, ager veniit. Consules magis ob iras graviter ultas, quam ob magnitudinem perfecti belli triumpharunt. Insequens an-
18 nus Postumum Cominium & T. Lartium consules habuit. Eo anno Romae, quum per ludos ab Sabinorum juventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa ac prope praelium fuit: parvaque ex re ad rebellionem spectare res videbatur. Supra belli Latini metum id quoque accesserat, quod triginta jam conjurasse populos, concitante Octavio Mamilio, satis constabat. In hac tantarum exspectatione rerum sollicita civitate, dictatoris primum creandi mentio orta; sed nec quo anno, nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquinia essent (id quoque enim traditur) parum creditum sit; nec, quis primum dictator creatus sit, satis constat: apud veterrimos tamen auctores T. Lartium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio. Consulares legere: ita lex jubebat de dictatore creando lata. Eo magis adducor, ut credam, Lartium, qui consularis erat, potius quam M. Valerium Marci filium Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, Moderatorem & magistrum consulibus appositum: qui, si maxime ex ea familia legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium spectatae virtutis & consularem virum legissent. Creato dictatore primum Romae, postquam praeferri secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum. Neque enim, ut in consulibus, qui pare potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat; neque ullum usquam, nisi in cura parendi auxilium. Sabinis etiam creatus Romae dictator (eo magis quod propter se creatum crediderant) metum incussit. Itaque legatos de pace amittunt,
quibus

quibus orantibus dictatorem ſenatumque, ut veniam erroris hominibus adoleſcentibus darent, reſponſum, *ignoſci adoleſcentibus poſſe, ſenibus non poſſe, qui bella ex bellis ſererent.* Actum tamen eſt de pace, impetrataque foret, ſi, quod impenſae factum in bellum erat, praeſtare Sabini (id enim poſtulatum erat) in animum induxiſſent: bellum indictum: tacitae induciae quietum annum tenuere.

CAPUT XI.

Ad lacum Regillum cum Latinis & Tarquiniis pugnatur. Moriuntur M. Valerius Publicolae frater, & T. Herminius legatus. Fuſis hoſtibus, dictator Poſtumius triumphans in urbem redit. Aedes Saturni dedicatur.

Conſules Servius Sulpitius, M. Tullius: nihil dignum memoria actum. T. AEbutius deinde & C. Vetuſius. His conſulibus Fidenae obſeſſae, Cruſtumeria capta, Praeneſte ab Latinis ad Romanos deſcivit: nec ultra bellum Latinum gliſcens jam per aliquot annos dilatum. A. Poſtumius dictator, T. AEbutius magiſter equitum magnis copiis peditum equitumque profecti ad lacum Regillum in agro Tuſculano agmini hoſtium occurrerunt: &, quia Tarquinios eſſe in exercitu Latinorum, auditum eſt, ſuſtineri ira non potuit, quin extemplo confligerent. Ergo etiam praelium aliquanto, quam cetera, gravius atque atrocius fuit: non enim duces ad regendam modo conſilio rem affuere, ſed ſuiſmetipſis corporibus dimicantes miſcuere certamina: nec quiſquam procerum ferme hac aut illa ex acie ſine vulnere, praeter dictatorem Romanum, exceſſit. In Poſtumium prima in acie ſuos adhortantem inſtruentemque Tarquinius Superbus, quamquam jam aetate & viribus erat gravior, equum infeſtus admiſit, ictuſque ab latere concurſu ſuorum receptus in tutum eſt. Et ad laterum cornu AEbutius magiſter equitum in Octavium Mamilium impetum dederat: nec fefellit veniens Tuſculanum ducem, contra quem & ille concitat equum, tantaque vis infeſtis venientium haſtis fuit, ut brachium AEbutio traiectum ſit, Mamilio pectus percuſſum. Hunc quidem in ſecundam aciem La-[19]

tini recepere. AEbutius quum ſaucio brachio tenere telum non poſſet, pugna exceſſit. Latinus dux nihil deterritus vulnere praelium ciet: &, quia ſuos perculſos videbat, arceſſit cohortem exſulum Romanorum, cui L. Tarquinii filius praeerat. Ea, quod maiore pugnabat ira ob erepta bona patriamque adeptam, pugnam pa-
20 rumper reſtituit. Referentibus jam pedem ab ea parte Romanis, M. Valerius Publicolae frater conſpicatus ferocem juvenem Tarquinium oſtentantem ſe in prima exſulum acie, domeſtica etiam gloria accenſus, ut, cuius familiae decus eiecti reges erant, eiuſdem interfecti forent, ſubdit calcaria equo, & Tarquinium infeſto ſpiculo petit. Tarquinius retro in agmen ſuorum infenſo ceſſit hoſti. Valerium temere invectum in exſulum aciem ex tranſverſo quidam adortus transfigit: nec quicquam equitis vulnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus ſuper corpus armis, ad terram defluxit. Dictator Poſtumius poſtquam cecidiſſe talem virum, exſules ferociter citato agmine invehi, ſuos perculſos cedere animadvertit, cohorti ſuae, quam delectam manum praeſidii cauſſa circa ſe habebat, dat ſignum, ut, quem ſuorum fugientem viderint, pro hoſte habeant: ita metu ancipiti verſi a fuga Romani in hoſtem, & reſtituta acies. Cohors dictatoris tum primum praelium iniit, integris corporibus animiſque feſſos adorti exſules caedunt. Ibi alia inter proceres coorta pugna. Imperator Latinus, ubi cohortem exſulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex ſubſidiariis manipulos aliquot in primam aciem ſecum rapit. Hos agmine venientes T. Herminius legatus conſpicatus, interque eos inſignem veſte armiſque Mamilium noſcitans, tanto vi maiore, quam paullo ante magiſter equitum cum hoſtium duce praelium iniit, ut & uno ictu transfixum per latus occiderit Mamilium, & ipſe inter ſpoliandum corpus hoſtis veruto percuſſus, quum victor in caſtra eſſet relatus, inter primam curationem exſpiraverit. Tum ad equites dictator advolat obteſtans, ut, feſſo jam pedite, deſcendant ex equis & pugnam capeſſant. Dicto paruere: deſiliunt ex equis, provolant in primum, & pro anteſignanis parmas objiciunt. Recipit extemplo animum pedeſtris acies, poſtquam ju-

ventutis

ventutis proceres, aequato genere pugnae, secum partem periculi sustinentes vidit. Tum demum impulsi Latini, perculsaque inclinavit acie. Equiti admoti equi, ut persequi hostem posset: secuta & pedestris acies. Ibi nihil nec divinae nec humanae opis dictator praetermittens aedem Castori vovisse fertur, ac pronunciasse militi praemia, qui primus qui secundus castra hostium intrasset: tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem, Romani castra caperent. Hoc modo ad lacum Regillum pugnatum est. Dictator & magister equitum triumphantes in urbem rediere. Trien- 21 nio deinde nec certa pax nec bellum fuit. Consules Q. Cloelius & T. Lartius. Inde A. Sempronius & M. Minutius: his consulibus aedes Saturno dedicata: Saturnalia institutus festus dies. A. deinde Postumius & T. Virginius consules facti. Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum apud quosdam invenio: A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse, dictatorem inde factum. Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosdam, nec, quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.

CAPUT XII.

Nuncius de morte Tarquinii Urbem erigit: Tribus una & XX describuntur. Latini, Volscorum legatis, a quibus ad arma sollicitantur, comprehensis, ac Romam missis, gratiam cum Romanis ineunt.

Ap. Claudius deinde & P. Servilius consules facti. Insignis hic annus est nuncio Tarquinii mortis. Mortuus est Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. Eo nuncio erecti patres, erecta plebes: sed patribus nimis luxuriosa ea fuit laetitia: plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum erat, injuriae a primoribus fieri coepere. Eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero colonorum, iterum deducta est. Romae tribus una & viginti factae. Aedes Mercurii dedicata est idibus maiis. Cum Volscorum 22

 gente

gente Latino bello neque pax neque bellum fuerat: nam & Volſci comparaverant auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano eſſet: & maturavit Romanus, ne praelio uno cum Latino Volſcoque contenderet. Hac ita conſules in Volſcum agrum legiones duxere. Volſcos conſilii poenam non metuentes nec opinata res perculit. Armorum immemores obſides dant trecentos principum a Cora atque Pometia liberos: ita ſine certamine inde abductae legiones. Nec ita multo poſt Volſcis levatis metu ſuum rediit ingenium: rurſus occultum parant bellum, Hernicis in ſocietatem armorum aſſumtis. Legatos quoque ad ſollicitandum Latium paſſim dimittunt. Sed recens ad Regillum lacum accepta clades Latinos ira odioque eius, quicumque arma ſuaderet, ne ab legatis quidem violandis abſtinuit. Comprehenſos Volſcos Romam duxere. Ibi traditi conſulibus; indicatumque eſt, Volſcos Hernicoſque parare bellum Romanis. Relata re ad ſenatum, adeo fuit gratum patribus, ut & captivorum ſex millia Latinis remitterent, & de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magiſtratus reiicerent. Enimvero tum Latini gaudere facto, pacis auctores in ingenti gloria eſſe. Coronam auream Jovi donum in Capitolium mittunt: cum legatis donoque, qui captivorum remiſſi ad ſuos fuerant, magna circumfuſa multitudo venit. Pergunt domos eorum, apud quem quiſque ſervierant: gratias agunt liberaliter habiti cultique in calamitate ſua: inde hoſpitia jungunt. Nunquam alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano imperio conjunctius fuit.

DECADIS

DECADIS PRIMAE

LIBER QUINTUS

CAPUT I.

Numerus tribunorum militarium augetur: in Veiorum obsidione hibernacula primum militibus aedificantur: hinc res novandi caussam capiunt trib. pleb.

Pace alibi parta, Romani Veiique in armis erant tanta 1 ira odioque, ut victis finem adesse appareret. Comitia utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tribunorum militum consulari potestate numerum: octo, quot nunquam antea, creati, M. AEmilius Mamercinus iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quinctilius Varus, L. Julius Iulus, M. Postumius, M. Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Veientes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum caussa erat, regem creavere. Offendit ea res populorum Etruriae animos non maiore odio regni, quam ipsius regis. Gravis jam is antea genti fuerat opibus superbiaque; quia sollemnia ludorum, quos intermitti nefas est, violenter diremisset; quum ob iram repulsae, quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludicro repente abduxit. Gens itaque ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, decrevit: cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum regis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis eum principe, non vani sermonis auctorem habebat. Romanis etsi quietae res ex Etruria nunciabantur; tamen, quia omnibus conciliis eam rem agitari afferebatur, ita muniebant, ut ancipitia munimenta essent. Alia in urbem, & contra oppidanorum eruptiones versa: aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur. 2 Quum spes maior imperatoribus Romanis in obsidione, quam

quam in oppugnatione esset; hibernacula etiam, res nova militi Romano, aedificari coepta: consiliumque erat hiemando continuare bellum: quod postquam tribunis plebis jamdiu nullam novandi res caussam invenientibus Romam est allatum, in concionem prosiliunt, sollicitant plebis animos, *hoc illud esse dictitantes, quod aera militibus sint constituta: nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno illitum fore. Venisse libertatem plebis: remotam in perpetuum & ablegatam ab urbe & ab republica juventutem jam ne hiemi quidem, aut tempori anni cedere ac domos & res invisere suas. Quam putarent continuatae militiae caussam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid per frequentiam juvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum posset. Vexari praeterea & subigi multo acrius, quam Vejentes: quippe illos hiemem sub tectis suis agere egregiis muris situque naturali urbem tutantes; militem Romanum in opere ac labore nivibus pruinisque obrutum sub pellibus durare, ne hiemis quidem spatio, quae omnium bellorum terra marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges, neque ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos consules, neque triste dictatoris imperium, neque importunos decemviros injunxisse servitutis, ut perrenem militiam facerent; quod tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. Quidnam illi consules dictatoresve facturi essent, qui proconsularem imaginem tam saevam ac trucem fecerint? Sed id accidere haud immerito: non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum ulli plebeio. Antea trina loca cum contentione summa patricios explere solitos: nunc jam octojuges ad imperia obtinenda ire, & ne in turba quidem haerere plebeium quemquam, qui, si nil aliud, admoneat collegas, liberos & cives eorum, non servos militare, quos hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat, & aliquo tempore anni parentes liberosque, ac conjuges invisere, & usurpare libertatem, & creare magistratus.*

CAPUT

CAPUT II.

Ap. Claudii contra tribunitias seditiones ad populum oratio.

Haec taliaque vociferantes adversarium haud imparem nacti sunt Ap. Claudium relictum a collegis ad tribunicias seditiones comprimendas; virum imbutum jam ab inventa certaminibus plebeis, quem auctorem aliquot annis ante fuisse memoratum est per collegarum intercessionem tribunitiae potestatis dissolvendae. Is tum jam non promtus ingenio tantum, sed usu etiam exercitatus talem orationem habuit: *Si unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua caussa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno desisse dubitari certum habeo: & cum laetor, tandem longi erroris vobis finem factum esse; tum, quod secundis potissimum vestris rebus, hic error est sublatus, & vobis, & propter vos reipublicae gratulor. An est quisquam, qui dubitet, nullis injuriis vestris, si quae forte aliquando fuerunt, unquam aeque, quam munere patrum in plebem, quum aera militantibus constituta sunt, tribunos plebis offensos ac concitatos esse? quid illos aliud aut tum timuisse creditis, aut hodie turbare velle, nisi concordiam ordinum, quam dissolvendae maximae tribuniciae potestatis rentur esse? Sic, hercule, tamquam artifices improbi, opus quaerunt, qui & semper aegri aliquid esse in repub. volunt, ut sit, ad cuius curationem a vobis adhibeantur. Utrum enim defenditis, an impugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis, an caussam agitis? nisi forte hoc dicitis, quicquid patres faciunt, displicet; sive illud pro plebe, sive contra plebem est. Et, quemadmodum servis suis vetant domini quicquam rei cum alienis hominibus esse, pariterque in iis beneficio ac maleficio abstineri aequum censent: sic vos interdicitis patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dicto audiens atque obediens sit. Quanto tandem, si quicquam in vobis, non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis, &, quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum atque obsequio plebis oportuit? Quae si perpetua concordia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc impe-*

4 *imperium inter finitimos brevi futurum esse? Atque ego, quam hoc consilium collegarum meorum, quo abducere, infecta re, a Veiis exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram: nunc de ipsa conditione dicere militantium libet. Quam orationem non apud vos solum, sed etiam in castris si habeatur, ipso exercitu disceptante, aequam arbitror videri posse: in qua si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. Negabant nuper, danda esse aera militibus, quia nunquam data essent: quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adjectum commodi sit, eis laborem etiam novum pro portione injungi? nusquam nec opera sine emolumento, nec emolumentum ferme sine impensa opera est. Labor voluptasque dissimillima natura societate quadam inter se naturali sunt juncta. Moleste antea ferebat miles se suos sumtu operam reip. praebere: gaudebat idem partem anni se agrum suum colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri posset. Gaudet nunc, fructui sibi remp. esse, & laetus stipendium accipit: aequo igitur animo patiatur se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa non est, paullo diutius abesse. An, si ad calculos eum resp. vocet, non merito dicat?* annua aera habes, annuam operam ede. An tu aequum censes militia semestri solidum te stipendium accipere? *Invitus in hac parte orationis, Quirites, moror: sic enim agere debent, qui mercenario milite utuntur: at nos tamquam cum civibus agere volumus, agique tamquam cum patria nobiscum aequum censemus. Aut non suscipi bellum oportuit, aut geri pro dignitate populi Romani & perfici quamprimum oportet. Proficietur autem, si urgemus obsessos, si non ante abscedimus, quam spei nostrae finem captis Veiis imposuerimus. Si, hercules, nulla alia caussa, ipsa indignitas perseverantiam imponere debuit. Decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universa Graecia: quam procul ab domo? quot terras, quot maria distans? Nos intra vicesimum lapidem, in conspectu prope urbis nostrae annuam oppugnationem perferre piget: scilicet quia levis caussa belli est, nec satis quicquam justi doloris est, quod nos ad perseverandum stimulet. Septies rebellarunt, in pace nunquam fidi fuerunt: agros nostros millies depopulati sunt: Fidenates deficere a nobis coëgerunt:*

runt: colonos nostros ibi interfecerunt: auctores fuere contra jus gentium caedis impiae legatorum nostrorum: Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt, hodieque id moliuntur: res repetentes legatos nostros haud procul abfuit, quin violarent. Cum his molliter & per dilationes bellum geri oportet? si nos tam justum odium nihil movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus septa urbs est, quibus intra muros coërcetur hostis: agrum non coluit, & culta evastata sunt bello. Si reducimus exercitum, quis est, qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulciscendi, sed etiam necessitate imposita ex alieno praedandi, quum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipimus. Quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus boni tribuni plebis quum stipendium extorquere voluerint, nunc consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, ingentis utramque rem operis, per tantum spatii duxerunt: castella primo pauca, postea, exercitu aucto, creberrima fecerunt: munitiones non in urbem modo, sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuere. Quid turres, quid vineas testudinesque, & alium oppugnandarum urbium apparatum loquar? quum tantum laboris exhaustum sit, & ad finem jam operis tandem perventum; relinquendane haec censetis, ut ad aestatem rursus novus de integro his instituendis exsudetur labor? quanto est minus opera tueri facta, & instare, & perseverare, defungique cura? Brevis enim profecto res est, si uno tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has intervallaque lentiorem spem nostram facimus. Loquor de opere & de temporis jactura. Quid? periculi, quod differendo bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra Etruriae concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? Ut nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros: quantum in illis est, capere Veios licet. Quis est, qui spondeat, eumdem, si differtur bellum, animum postea fore? quum, si laxamentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit: quum id, quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis spatio mutari interposito possit, vel consensu civitatis, ut eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium nolit. Videte, quot res, quam inutiles sequantur illam viam consilii: 5

silii: jactura operum tanto labore factorum, vastatio imminens finium nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. Haec sunt, tribuni, consilia vestra, non, hercule, dissimilia, ac si quis aegro, qui curare se fortiter passus, extemplo convalescere possit, cibi gratia praesentis, aut potionis longinquum & forsitan insanabilem morbum efficiat.

6 *Si mediusfidius ab hoc bellum nihil pertineret, ad disciplinam certe militiae plurimum intererat insuescere militem nostrum non solum parata victoria frui, sed, si res etiam lentior sit, pati taedium, & quamvis serae spei exitum exspectare; &, si non sit aestate perfectum bellum, hiemem opperiri; nec, sicut aestivas aves, statim autumno tecta ac recessum circumspicere. Obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque rapit: belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? adeo ne effeminata corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut tamquam navale bellum tempestatibus captandis & observando tempore anni gerant, non aestus, non frigora pati possint? Erubescant profecto, si quis eis haec obiiciat; contendantque, & animis & corporibus suis virilem patientiam inesse, & se juxta hieme atque aestate bella gerere posse: nec se patrocinium mollitiae inertiaeque mandasse tribunis, & meminisse, hanc ipsam potestatem non in umbra, nec in tectis maiores suos creasse. Haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine sunt digna, non Veios tantum, nec hoc bellum intueri, quod instat; sed famam & ad alia bella & ad ceteros populos in posterum quaerere. An mediocre discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis? utrum tandem finitimi populum Romanum eum esse putent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat? an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium longinquae oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel amovere possit, nec finem ullum alium belli, quam victoriam noverit? nec impetu potius bella, quam perseverantia gerat? quae in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis urbibus necessaria est; quarum plerasque munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tempus ipsum vincit atque expugnat:*

expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint, & Romae invenerint praesidia Veientes, quae nequicquam in Etruria quaerunt. An est quicquam, quod Veientibus optatum aeque contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur? At, hercule, apud hostes tantae modestia est, ut non obsidionis taedio, non denique regni quicquam apud eos novatum sit; non negata auxilia ab Etruscis irritaverint animos. Morietur enim extemplo, quicumque erit seditionis auctor: nec cuiquam dicere ea licebit, quae apud vos impune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa relinquit, aut praesidio decedit. Auctores signa relinquendi & deserendi castra non uni, aut alteri militi, sed universis exercitibus, palam in concione audiuntur. Adeo quicquid tribunus plebis loquitur, etsi prodendae patriae dissolvendaeque reip. est, assuestis aequi audire, &, dulcedine potestatis eius capti quaelibet sub ea scelera latere sinitis. Reliquum est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris & apud milites agant, & exercitus corrumpant, ducibusque parere non patiantur; quoniam ea demum Romae libertas est non senatum, non magistratus, non leges, non mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.

DECADIS TERTIAE

LIBER PRIMUS

CAPUT I.

Belli huius, quod Carthaginienses cum Romanis secundum gesserunt, magnitudo ex utriusque pop. tum viribus, tum opibus innuitur. Caussa Punici motus est dolor ablatae cum maris imperio Siciliae, atque Sardiniae: cuius ultionem quum ad patris aras jurasset Hannibal, statim ac suffectus in Asdrubalis locum, sub quo militiae rudimenta posuerat, dux declaratus est, ad Saguntinos socios pop. Rom. contra foedus oppugnandos pergit.

1 In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime memorabile omnium, quae unquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum pop. Rom. gessere. Nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit: & haud ignotas belli artes inter se, sed expertas primo Punico conserebant bello & adeo varia belli fortuna ancepsque Mars fuit, ut propius periculo fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt, quam viribus; Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma; Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. Fama etiam est, Hannibalem annorum ferme novem pueriliter blandientem patri Amilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto Africo bello, exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris jureiurando adactum, se, quum primum posset, hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritum virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam & Siciliam nimis celeri rerum desperatione concessam, & Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam. His an-
2 xius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem per quinque annos, ita deinde novem

annis

annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum; &, si diutius vixisset, Amilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, qui Hannibalis ductu intulerunt. Mors Amilcaris peropportuna & pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Asdrubal inter patrem & filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, uti ferunt, primo Amilcari conciliatus; gener inde ob altam indolem provecto annis adscitus, & quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum imperio potitus. Is plura consilio, quam vi gerens, hospitiis regulorum magis, conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus, quam bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obtruncavit, comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam, si evasisset, vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut, superante laetitia dolores, ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Asdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus, imperioque jungendis suo fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur. In Asdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativam militarem, qua extemplo juvenis Hannibal in praetorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vix dum puberem Asdrubal literis ad se arcessierat: actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiae Hannibal, atque in paternas succederet opes. Hanno alterius factionis princeps, *& aequum postulare videtur*, inquit, *Asdrubal; & ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum.* Quum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset, *florem aetatis*, inquit, *Asdrubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum praebuit, justo jure eum a filio repeti censet: nos tamen minime decet juventutem nostram pro militari rudimento assuefacere libidini praetorum. An hoc timemus, ne Amilcaris filius nimis sero*

3

imperia

imperia immodica, & regni paterni ſpeciem videat? & cujus regis genero haereditarii ſint relicti exercitus noſtri, eius filio parum mature ſerviamus? Ego, iſtum juvenem domi tenendum, ſub legibus, ſub magiſtratibus docendum vivere aequo jure cum ceteris, cenſeo; ne quandoque parvus hic 4 *ignis incendium ingens exſuſcitet.* Pauci, ac ferme optimus quiſque, Hannoni aſſentiebantur: ſed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit. Miſſus Hannibal in Hiſpaniam primo ſtatim adventu omnem exercitum in ſe convertit. Amilcarem juvenem redditum ſibi veteres milites credere, eumdem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri: dein brevi effecit, ut pater in ſe minimum momentum ad favorem conciliandum eſſet. Nunquam ingenium idem ad res diverſiſſimas parendum atque imperandum habilius fuit. Itaque haud facile decerneres, utrum imperatori, an exercitui carior eſſet: neque Aſdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac ſtrenue agendum eſſet: neque milites alio duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciae ad pericula capeſſenda, plurimum conſilii inter ipſa pericula erat: nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par: cibi potioniſque deſiderio naturali, non voluptate modus finitus: vigiliarum ſomnique nec die, nec nocte diſcriminata tempora. Id, quod gerendis rebus ſupereſſet, quieti datum: ea neque molli ſtrato, neque ſilentio arceſſita. Multi ſaepe militari ſagulo opertum humi jacentem inter cuſtodias ſtationeſque militum conſpexerunt. Veſtitus nihil inter aequales excellens: arma atque equi conſpiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat, princeps in praelium ibat, ultimus, conſerto praelio, excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant, inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil ſancti, nullus deum metus, nullum jusjurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio ſub Aſdrubale imperatore meruit, nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci eſſet, praetermiſſa. Ceterum ex quo 5 die dux eſt declaratus, velut Italia ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum eſſet, nihil prolatandum ratus, ne ſe quoque, ut patrem Amilcarem,

deinde

deinde Asdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit, quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum fines prius (ultra Iberum ea gens in parte magis, quam in ditione Carthaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie finitimis domitis gentibus, jungendoque, tractus ad id bellum videri posset. Carteiam urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque. Quo metu perculsae minores civitates stipendio imposito imperium accepere: victor exercitus opulentusque praeda Carthaginem Novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo praedam, stipendio praeterito cum fide exsolvendo, cunctis civium sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica & Arbocala urbes vi captae. Arbocala & virtute & multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, quum se junxissent, concitant Carpetanos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal praelio abstinuit, castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit: valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus praecepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur. Peditum agmen in ripa, elephantos ante quadraginta disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum millia fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. Itaque & ingenio feroces & multitudine freti, & quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato, passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquaquam pari certamine concursum; quippe ubi pedes instabilis, ac vix vado fidens vel ab inermi equite, equo temere acto, perverti posset: eques corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumta: quidam

quidam verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam ex tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem ingressus, fugam ex ripa fecit, vastatisque agris, intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit.

CAPUT II.

Saguntini proximum jam bellum cernentes auxilium ab Romanis per legatos petunt: dum Romae consulitur, Saguntum ab Hannibale acriter oppugnatur: acrius a Saguntinis oppugnatio sustinetur.

Et jam omnia trans Iberum, praeter Saguntinos, Carthaginiensium erant. Cum Saguntinis bellum nondum erat: ceterum jam belli caussa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis, quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen juris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum jam haud dubie imminens orantes. Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio & T. Sempronius Longus, qui quum, legatis in senatum introductis, de rep. retulissent, placuissetque, mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna caussa, & Hannibali denunciarent, ut ab Saguntinis sociis populi Romani abstineret, & Chartaginem in Africam trajicerent, ac sociorum populi Rom. querimonias deferrent. Hac legatione decreta, necdum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata ex integro res ad senatum. Alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant, qui non temere movendam rem tantam, exspectandosque ex Hispania legatos censerent. Haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit: legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus & Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcen-

poſcendum. Dum ea Romani parant conſultantque, jam Saguntum ſumma vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentiſſima ultra Iberum fuit, ſita paſſus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho inſula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis: ceterum in tantas brevi creverant opes, ſeu maritimis, ſeu terreſtribus fructibus, ſeu multitudinis incremento, ſeu ſanctitate diſciplinae, qua fidem ſocialem uſque ad perniciem ſuam coluerunt. Hannibal infeſto exercitu ingreſſus fines, pervaſtatis paſſim agris, urbem tripartito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera circa, vallem vergens: adverſus eum vineas agere inſtituit, per quas aries moenibus admoveri poſſet. Sed ut locus procul muro ſatis aequus agendis vineis fuit; ita haudquaquam proſpere, poſtquam ad effectum operis ventum eſt, coeptis ſuccedebat, & turris ingens imminebat: & murus, ut in ſuſpecto loco, ſupra ceterae modum altitudinis emunitus erat: & juventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris oſtendebatur, ibi vi maiore obſiſtebant; ac primo miſſilibus ſubmovere hoſtem; nec quicquam ſatis tutum munientibus pati: deinde jam non pro moenibus modo, atque turri tela micare, ſed ad erumpendum etiam in ſtationes operaque hoſtium animus erat: quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant, quam Poeni. Ut vero Hannibal ipſe, dum murum incautius ſubit, adverſum femur tragula graviter ictus cecidit; tanta circa fuga atque trepidatio fuit, ut non multum abeſſet, quin opera ac vineae desererentur. Obſidio deinde per paucos dies magis, quam oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur: per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil ceſſatum. Itaque acrius de integro obortum eſt bellum, pluribuſque partibus, vix accipientibus quibuſdam opera locis, vineae coeptae agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Poenus: ad centum enim quinquaginta millia habuiſſe in armis ſatis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeundam multifariam diſtineri coepti ſunt: & non ſufficiebant (jam enim feriebantur arietibus) muri, quaſſataeque multae partes erant: una continentibus

7

8

ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant: captumque oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent: sed justae acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat: Poeno coepisse jam se urbem, si paullulum adnitatur, credente; Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque quo acrius & conferti magis utrinque pugnabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Falarica erat Saguntinis, missile telum hastili abiegno & cetera tereti, praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat: id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant, linebantque pice; ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiam si haesisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat; quod, quum medium accensum mitteretur, conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus praebebat.

9 Quum diu anceps fuisset certamen, & Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi; Poenus, quia non vicisset, pro victo esset; clamorem repente oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremo fusum fugatumque in castra redigunt.

CAPUT

CAPUT III.

Missi ab Roma Legati ad Hannibalem, neque ab eo recepti, Carthaginem proficiscuntur: quum in poenam rupti foederis Hannibalem deposcerent, Hanno caussam eorum suscipit: tergiversante senatu, nihil legatione proficitur.

Interim ab Roma legatos venisse nunciatum est, quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam efferatarum gentium arma: nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros: literas igitur nunciosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset. Itaque, praeterquam quod 10 admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus, adverso senatu, caussam foederis magno silentio propter auctoritatem suam, non assensu audientium, egit. *Per deos foederum arbitros ac testes monuisse, praedixisse se, ne Amilcaris progeniem ad exercitum mitterent: non manes, non stirpem eius conquiescere viri: nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera. Juvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis: aluistis ergo hoc incendium, quod nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arcentur foedere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanae legiones, ducibus iisdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. Utrum hostem, an vos, an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis & pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit, jus gentium sustulit: hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad vos veniunt, res ex foedere repetunt: publica fraus absit, auctorem culpae & reum criminis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt: eo, quum coeperint, vereor, ne perseverantius saeviant. AEgates insulas Erycemque ante oculos proponite, quae terra marique per quatuor & viginti annos*

 passi

passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Amilcar, Mars alter, ut isti volunt: sed Tarento, idest Italia non abstinueramus ex foedere: sicut nunc Saguntо non abstinemus. Vicerunt ergo dii hominesque, &, id, de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus belli, velut aequus judex, unde jus stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet: Carthaginis moenia quatit ariete. Saguntí ruinae (falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident: susceptumque cum Saguntinis bellum, habendum cum Romanis est. Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio, meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias. Sed & Amilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum jam cum Romanis haberemus; & hunc juvenem, tamquam furiam facemque huius belli, odi ac detestor. Nec dedendum solum id piaculum rupti foederis; sed, si nemo deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumqne oras, ablegandumque eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accedere, neque sollicitare quietae civitatis statum possit. Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant, alios, qui Hannibali nuncient, ut exercitum ab Saguntо abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.

11 Quum anno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant Hannonem, quam Flaccum Valerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est, *bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse: populum Romanum injuste facere, si Saguntinos vetustissimae Chartaginiensum societati praeponat.*

CAPUT

CAPUT IV.

Saguntini tum atroci, tum longa obsidione fessi, quum tristes conditiones pacis afferrentur, primores, igne in foro accenso, sese cum omni auro atque argento in illum conjiciunt: impetu deinde facto per muri ruinam Hannibal urbem capit: sine discrimine, facta caede, ingenti praeda potitur.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem praeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis: interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando, nunc spe praemiorum accendit. Ut vero pro concione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini, ut a praeliis quietem habuerant nec lacessentes, nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior, quam ante adorta est: nec, qua primum, aut potissimum parte ferrent opem (cum omnia variis clamoribus streperent) satis scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat: quae quum admota, catapultis balistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudasset; tum Hannibal occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto, structurae antiquae genere. Itaque latius, quam caederetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt; collatisque eo catapultis balistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: & Saguntini murum interiorem ab nondum capta urbis parte ducunt. Utrinque summa vi & muniunt & pugnant: sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt.

faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione, & minuitur exspectatio aeternae opis, cum tam procul Romani, unica spes, circa omnium hostium essent. Paullisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi delectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus, metum defectionis quum praebuissent, oppressi 12 celeritate Hannibalis, omiserunt mota arma. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale Himilconis filio (eum praefecerat Hannibal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives, nec hostes sentirent. Is & praelia aliquot secunda fecit, & tribus arietibus aliquantulum muri discussit: strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsum arcem extemplo ductus exercitus, atroxque praelium cum multorum utrinque caedem initum, & pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, & Alorcum Hispanum. Alcon, insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant conditionesque tristes, ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus jussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis ejus interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis: ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad praetorem Saguntinum (& ipse ita jubebat) est deductus. Quod quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, summota cetera multitudine, senatus Alorco datus est. Cuius talis oratio fuit. *Si civis vester Alcon, sicuti ad pacem petendam ad Hannibalem* 13 *venit, ita pacis conditiones ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis, nec transfuga ad vos venissem. Quum ille aut ve-*

stra,

stra, aut sua culpa manserit apud hostem (si metum simulavit, sua: vestra, si periculum est apud vos vera referentibus (ego, ne ignoraretis esse aliquas & salutis & pacis vobis conditiones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me, nec ullius alterius, loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla spes est, nec vestra jam aut arma vos, aut moenia satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quam aequam, cuius ita aliqua spes est, si eam quemadmodum, ut victor, fert Hannibal, sic vos, ut victi, audiatis: si non id, quod amittitur, in damno (quum omnia victoris sint), sed quicquid relinquitur, pro munere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna jam parte dirutam captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum assignaturus, in quo novum oppidum aedificetis: aurum argentumque omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri: conjugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis a Sagunto exire. Haec victor hostis imperat. Haec, quamquam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem haud despero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed vel haec patienda censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra conjuges ac liberos belli juris sinatis. Ad haec audienda quum, circum- 14 fusa paullatim multitudine, permixtum senatui esset populi concilium, repente primores, secessione facta, (priusquam responsum daretur) argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum collatum in ignem ad id raptim factum conjicientes, eodem plerique semetipsi praecipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata prociderat: perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto, quum signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem; non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes pube-

res interficerentur: quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum conjugibus ac liberis domos super seipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnae, quam morientes, fecerunt? 15 Captum oppidum est cum ingenti praeda. Quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, & in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, & captivi militum praeda fuerant: tamen & ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat, & multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsere: inde Carthaginem Novam in hiberna Hannibalem concessisse: quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, T. Sempronius consules fuerint, ad quos & principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, & qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, T. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Gn. Servilii & C. Flaminii non potest: quia Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus ab T. Sempronio consule, qui, post pugnam ad Trebiam, ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

CAPUT

CAPUT V.

Nuntiato Romam Sagunti excidio, multiplex perturbatio Urbem occupat: tamquam ad imminens iam bellum terrestres maritimaeque copiae comparantur: missis ad Carthaginienses legatis, quum publico consilio expugnatum Saguntum responsum esset, dux legationis Fabius, facto sinu ex toga, bellum, an pacem malint, percunctatur: succlamantibus, daret, utrum vellet, bellum, effuso sinu, denuntiat.

Sub idem fere tempus & legati, qui redierant a Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, & Sagunti excidium nunciatum est: tantusque simul moeror patres, misericordiaque sociorum peremtorum indigne, & pudor non lati auxilii, & ira in Carthaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si jam ad portas hostis esset; ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis, quam consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum, nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque & Istros, atque Illyrios lacessisse magis, quam exercuisse Romana arma: & cum Gallis tumultuatum verius, quam belligeratum. Poenum hostem veteranum, trium & viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, primum Amilcare, deinde Asdrubale, nunc Hannibale duce acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis, Iberum transire, trahere secum tot excitos Hispanorum populos: conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse. Nominatae jam antea consulibus provinciae erant: tum sortiri jussi: Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretae legiones, & socium quantum ipsis videretur, & classis quanta parari posset. Quatuor & viginti peditum Romanorum millia sunt scripta, & mille octingenti equites: sociorum quadraginta millia peditum, quatuor millia & quadringenti equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. Latum inde ad populum, *vellent, juberent, populo Carthaginiensi bel-*

lum

lum indici. Eiusque belli caussa supplicatio per urbem habita, atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus jussisset. Inter consules ita copiae divisae. Sempronio datae legiones duae (ea quaterna millia erant peditum & trecenti equites) & sociorum sexdecim millia peditum, equites mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim. Cum his terrestribus maritimisque copiis T. Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor & ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur: navium maxime Cornelio numerus diminutus: sexaginta quinqueremes datae) neque enim mari venturum, aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant) & duae Romanae legiones cum suo justo equitatu, & quatuordecim millibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones Romanas, & decem millia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia eodem anno versa

18 in Punicum bellum habuit. His ita comparatis, ut omnia justa ante bellum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium, M. Livium, L. AEmilium, C. Licinium, Q. Baebium in Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset? &, si id, quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, quum senatus datus esset, & Q. Fabius nihil ultra, quam unum, quod mandatum erat, percunctatus esset: tum ex Carthaginiensibus unus: *praeceps vestra, Romani, & prior legatio fuit, quum Hannibalem, tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem, deposcebatis. Ceterum haec legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal & insimulabatur & deposcebatur: nunc a nobis & confessio culpae exprimitur, & ut a confessis res extemplo repetuntur. Ego autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quaerendum censeam: sed utrum jure, an injuria. Nostra enim haec quaestio atque animadversio in civem nostrum est; nostro, an suo fecerit arbitrio. Vobiscum una disceptatio est,*

licuerit

licueritne per foedus fieri. Itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant: nobis vobiscum foedus est a Lutatio consule ictum, in quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo foedere, quod cum Asdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur; adversus quod nihil ego dicturus sum, nisi quod a vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia neque auctoritate patrum, nec populi jussu ictum erat, negastis vos eo teneri: itaque aliud de integro foedus publico consilio ictum est. Si vos non tenent vestra foedera, nisi ex auctoritate aut jussu vestro icta: ne nos quidem Asdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. Proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere, &, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat. Tum Romanus sinu ex toga facto, *hic*, inquit, *vobis bellum, & pacem portamus: utrum placet, sumite*. Sub hanc vocem haud minus ferociter, *daret, utrum vellet*, succlamatum est, & quum is iterum sinu effuso *bellum dare dixisset, accipere se* omnes responderunt: &, *quibus acciperent animis, iisdem se gesturos*. Haec directa percunctatio ac denunciatio belli magis ex dignitate populi Romani visa est, quam de foederum jure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa: nam si verborum disceptationis res esset, quid foedus Asdrubalis cum Lutatio priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? quum in Lutatii foedere diserte additum esset, *ita id ratum fore, si populus censuisset*: in Asdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, & tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. Quamquam &, si priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: nam neque additum erat *iis, qui tunc essent*: nec, *ne qui postea assumerentur*: & quum assumere novos liceret socios, quis aequum censeret, aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi? aut receptos in fidem non defendi? tantum, ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur.

19

CAPUT

CAPUT VI.

Et in Hispania, & in Gallia nequicquam ab Romanis legatis auxilia conquiruntur.

Legati Romani ab Carthagine, sicut his Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem pellicerent, aut averterent a Poenis, traiecerunt. Ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: *quae verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginiensium praeponamus amicitiae, quum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios, censeo, ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei Romanae aut societati confidat.* Inde extemplo abire finibus Volcianorum jussi ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere: itaque, nequicquam peragrata Hispania, in Galliam transeunt. In his nova terribilisque species visa est, 20 quod armati (ita mos gentis erat) in concilium venerunt. Quum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani, ac magnitudinem imperii, petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent: tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu juventus sedaretur. Adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trasmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se, agrosque suos pro alienis populandos objicere. Sedato tandem fremitu, responsum legatis est, *neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium injuriam, ob quae aut pro Romanis, aut adversus Poenos sumant arma. Contra ea, audire se se, gentis suae homines agris finibusque Italiae pelli a populo Romano, stipendiumque pendere, & cetera indigna pati.*

Eadem

Eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque: nec hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venere: ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide, cognita, *praeoccupatos jam ante ab Hannibale Gallorum animos esse: sed ne illi quidem ipse satis mitem gentem fore (adeo ferocia atque indomita ingenia esse) ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur*. Ita peragratis Hispaniae & Galliae populis, legati Romam redeunt, haud ita multo post, quam consules in provincias profecti erant: incivitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt, satis constante fama, jam Iberum Poenos transmisisse.

CAPUT VII.

Hannibal, facta militibus suas domos visendi potestate, primo vere adesse jubet: ad dictum quum convenissent, maxime futuro bello necessaria praeparat: firmata praesidiis Africa, relictoque in Hispania cum magnis copiis Asdrubale fratre, ad Iberum progreditur: ibi divino prodigio monitus, ut pergat Iberum, inde etiam Pyrenaeum, subactis omnibus circa populis, superat.

Hannibal, Sagunto capto, Chartaginem Novam in hiberna concesserat. Ibique auditis, quae Romae, 21 quaeque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed etiam caussam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae, nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat. *Credo ego vos*, inquit, *socii, & ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis, aut finiendam nobis militiam, exercitusque dimittendos esse, aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam & gloriam quaeremus. Itaque quum longinqua ab domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras, & quae cuique ibi cara sunt, visuri sitis: si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. Primo vere, edico, adsitis, ut, diis bene juvantibus, bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.* Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, & jam desiderantibus suos, & longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter

inter labores aut jam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenere. Hannibal, quum recensuisset omnium auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit: novisque se obligat votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio eam firmare statuit: pro eo supplementum ipse ex Africa, maxime jaculatorum, laevium armis, petit: ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam, & funditores Baliares octingentos septuaginta: equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos: has copias partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per Africam jubet, simul conquisitoribus in civitates missis, quatuor millia conscripta delectae juventutis, praesidium eosdem & obsides duci Carthaginem 22 jubet. Neque Hispaniam negligendam ratus (atque ideo haud minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos) Asdrubali fratri viro impigro eam provinciam destinat, firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis: ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices (mixtum Punicum Afris genus) trecenti, & Numidae Maurique accolae Oceani ad mille octingentos, & parva Ilergetum manus ex Hispania ducenti equites, &, ne quid terrestris deesset auxilii genus, elephanti quatuordecim classis: praeterea data ad tuendam maritimam oram (quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos, credi poterat) quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque: sed aptae instructaeque remigio triginta & duae quinqueremes erant, & triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit: atque inde profectus praeter Etovissam urbem ad Iberum, maritimamque

oram

oram ducit. Ibi, fama est, in quiete visum ab eo juvenem divina specie, qui *se ab Jove* diceret *ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur, neque usquam a se deflecteret oculos.* Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem secutum; deinde cura humani ingenii, quum quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post se serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore caeli nimbum: tum, quae *moles ea, quidve prodigii esset*, quaerentem audisse: *vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse.* Hoc visu laetus tri- 23 partito Iberum copias traiecit, praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis conciliarent, Alpiumque transitus specularentur: nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Iberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque & Ausetanos & Lacetaniam, quae subjecta Pyrenaeis montibus est, subegit; oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis jungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data, & mille equites. Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus coeptus est, rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano; tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt: constabat, non tam bello motos, quam longinquitate viae insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare, aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos & ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans. Inde, ne mora atque otium animos sollicitarent, cum 24 reliquis copiis Pyreneum transgreditur, & ad oppidum Illiberi castra locat.

CAPUT

CAPUT VIII.

Galliae aliquot populi adventu Hannibalis consternati arma capiunt; donis deinde deliniti transitum illi per suos fines tutum permittunt.

Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat, praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt: quod ubi Hannibali nunciatum est, moram magis, quam bellum metuens, oratores ad regulos eorum misit, *colloqui semetipsum velle cum his: & vel illi propius Illiberi accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam & accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliae, non hostem advenisse: nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset.* Et per nuncios quidem haec. Ut vero reguli Gallorum, castris ad Illiberi extemplo motis, haud gravate ad Poenum venerunt; capti donis, cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

CAPUT IX.

Ad famam adventantis Hannibalis Boii Romanis infensi ab illis deficiunt: Mutinam quum oppugnarent, missos ad conquerendum legatos violant: Manlium praetorem bis ferentem auxilium cum multa caede adoriuntur. Romam perlato tumultu, mittitur cum novo exercitu C. Atilius praetor. Consul quoque P. Corn. Scipio occursurus Hannibali, navibus ab urbe profectus, Massiliam pervenit.

25 In Italiam interim nihil ultra, quam Iberum transisse Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat: quum perinde ac si Alpes jam transisset, Boii, sollicitatis Insubribus, defecerunt: nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum, Placentiam, Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. Itaque, armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto,

tantum

tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint C. Lutatius, C. Servilius T. Annius. Lutatii nomen haud dubium est: pro C. Servilio, & T. Annio, Q. Acilium, & C. Herennium habent quidem annales: alii P. Cornelium Asinam, & C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati ad expostulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae quum obsiderentur, & gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, simulari coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium, non contra jus modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide, comprehenduntur; negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. Quum haec de legatis nunciata essent, & Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvae tunc circa viam erant, plerisque incultis: ibi inexplorato profectus, in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit: ibi castra communita, &, quia Gallis ad tentanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam accisas res satis constabat. Iter deinde de integro coeptum: nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis: ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium octingentos milites occiderunt, sex signa ademere. Finis & Gallis territandi & pavendi Romanis fuit, ut e saltu invio atque impedito evasere: inde apertis locis facile tutantes agmen Romani Tanetum vicum propinquum Pado contendere: ibi se munimento ad tempus commeatibusque fluminis & Brixianorum Gallorum auxilio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, & Punicum insuper Gallico bello auctum patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana, & quinque millibus sociorum delectu novo a consule conscriptis, auxilium ferre Manlio jubent, 26

qui sine ullo certamine (abscesserant enim metu hostes) Tanetum pervenit. Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore fuerat, transcripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis navibus, praeter oram Etruriae Ligurumque, & inde Salyum montes, pervenit Massiliam, & ad proximum ostium Rhodani (pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat: vixdum satis credens, Hannibalem superasse Pyrenaeos montes: quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab jactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus & auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.

CAPUT X.

Hannibal ubi ad Rhodanum pervenit, transitum parat: quum resistentes ex adversa ripa Gallos per Hannonem Bomilcaris filium jussum quam occultissime cum parte copiarum fluvium superare, avertisset, exercitum traducit.

Hannibal, ceteris metu aut pretio pacatis, jam in
Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. Co-
lunt autem circa utramque ripam Rhodani: sed diffisi
citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro mu-
nimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum
traiectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ce-
teros accolas fluminis Hannibal, & eorum ipsorum, quos
sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique
contrahendas fabricandasque: simul & ipsi traiici exer-
citum, levarique quamprimum regionem suam tanta
urgente hominum turba cupiebant. Itaque ingens coacta
vis navium est, lintriumque temere ad vicinalem usum
paratarum, novasque alias primum Galli inchoantes ca-
vabant ex singulis arboribus: deinde & ipsi milites, si-
mul copia materiae, simul facilitate operis inducti, alveos
informes (nihil, dummodo innare aquae, & capere onera
possent, curantes) quibus se suaque transveherent, raptim
27 faciebant. Jamque omnibus satis comparatis ad traiicien-
dum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites
virique obtinentes: quos ut averteret, Hannonem Bo-
mil-

milcaris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hiſpanis, adverſo flumine ire iter unius diei jubet; &, ubi primum poſſit, quam occultiſſime traiecto amni, circumducere agmen, ut, quum facto opus ſit, adoriatur ab tergo hoſtem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque & viginti ferme ſupra, parvae inſulae circumfuſum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo tranſitum oſtendere: ibi raptim caeſa materia rateſque fabricatae, in quibus equi virique & alia onera traiicerentur. Hiſpani ſine ulla mole, in utres veſtimentis coniectis, ipſi caetris ſuppoſitis incubantes flumen tranavere. Et alius exercitus ratibus junctis traiectus, caſtris prope flumen poſitis, nocturno itinere atque operis labore feſſus, quiete unius diei reficitur, intento duce ad conſilium opportune exſequendum. Poſtero die profecti ex loco prodito fumo ſignificant ſe tranſiſſe, & haud procul abeſſe. Quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deeſſet, dat ſignum ad traiiciendum. Jam paratas aptataſque habebat pedes lintres: equites fere propter equos nantes navium agmen, ad excipiendum adverſi impetum fluminis parte ſuperiore tranſmittens, tranquillitatem infra traiicientibus lintribus praebebat. Equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, praeter eos, quos inſtructos fre- 28 natoſque, ut extemplo egreſſo in ripam equiti uſi eſſent, impoſuerant in naves. Galli occurſant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris ſui, quatientes ſcuta ſuper capita, vibranteſque dextris tela: quamquam & ex adverſo terrebat tanta vis navium cum ingenti ſono fluminis & clamore vario nautarum & militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, & qui ex altera ripa traiicientes ſuos hortabantur. Jam ſatis paventes adverſo tumultu terribilior ab tergo adortus clamor, caſtris ab Hannone captis: mox & ipſe aderat, ancepſque terror circumſtabat, & e navibus tanta vi armatorum in terram evadente, & ab tergo improviſa premente acie. Galli, poſtquam ultro vim facere conati, pellebantur, qua patere viſum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos paſſim ſuos diffugiunt. Hannibal, ceteris copiis per otium traiectis, ſpernens jam Gallicos tumultus, caſtra locat. Elephantorum traiicien-

dorum varia consilia fuisse credo: certe variata memo-
ria actae rei: quidam, congregatis ad ripam elephantis,
tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo,
quum refugientem in aquam nantem sequeretur, tra-
xisse gregem, ut quemque timentem altitudinem desti-
tuerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam
rapiente. Ceterum magis constat ratibus traiectos: id,
ut tutius consilium ante rem foret, ita acta re, ad fi-
dem pronius est. Ratem unam ducentos longam pedes,
quinquaginta latam, a terra in amnem porrexerunt;
quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis re-
tinaculis parte superiore ripae religatam, pontis in mo-
dum, humo injecta constraverunt, ut belluae audacter
velut per solum ingrederentur: altera ratis aeque lata,
longa pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic
copulata est: & quum elephanti per stabilem ratem,
tamquam viam, praegredientibus feminis, acti, in mi-
norem applicatam transgtessi sunt: extemplo resolutis,
quibus leviter annexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot
navibus ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expo-
sitis, alii deinde repetiti ac traiecti sunt. Nihil sane tre-
pidabant, donec continenti velut ponte agerentur: pri-
mus erat pavor, quum soluta ab ceteris rate in altum
raperentur: ibi urgentes inter se, cedentibus extremis
ab aqua, trepidationis aliquantum edebant: donec quie-
tem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset: ex-
cidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere
ipso stabiles, deiectis rectoribus, quaerendis pedetentim
vadis in terram evasere.

CAPUT

CAPUT XI.

Ala Numidarum ad ſpeculandum ab Hannibale praemiſſa cum Romanis equitibus, qui & ipſi exploratum venerant, congreditur. Facta utrinque caede, Romani victores abeunt. Incertus primum Hannibal, an ibi cum Romano exercitu pugnam conſereret, ubi pergere in Italiam ſtatuit, milites Alpium fama territos caſtigat: inde per Allobrogum terras ad Druentiam ducit.

29 Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad caſtra Romana miſerat ſpeculatum, ubi & quantae copiae eſſent, & quid pararent. Huic alae equitum miſſi, ut ante dictum eſt, ab oſtio Rodani trecenti Romanorum equites occurrunt: praelium atrocius, quam pro numero pugnantium editur. Nam praeter multa vulnera, caedes etiam prope par utrinque fuit: fugaque & pavor Numidarum Romanis jam admodum feſſis victoriam dedit. Victores ad centum ſexaginta, nec omnes Romani, ſed pars Gallorum: victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium ſimul omenque belli, ut ſummae rerum proſperum eventum, ita haud ſane incruentam ancipitiſque certaminis victoriam Romanis portendit. Ut, re ita geſta, ad utrumque ducem ſui redierunt, nec Scipioni ſtare ſententia poterat, niſi ut ex conſiliis coeptiſque hoſtis & ipſe conatus caperet; & Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus ſe obtuliſſet Romanus exercitus, manus conſereret, avertit a praeſenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui ſe duces itinerum, ſocios periculi fore affirmantes, integro bello, nuſquam ante libatis viribus, Italiam aggrediendam cenſent. Multitudo timebat quidem hoſtem, nondum obliterata memoria ſuperioris belli, ſed magis iter immenſum, Alpeſque, rem fama utique inexpertis horrendam metuebat. 30 Itaque Hannibal, poſtquam ipſi ſententia ſtetit pergere ire atque Italiam petere, advocata concione, varie militum verſat animos caſtigando adhortandoque. *Mirari ſe, quinam pectora ſemper impavida repens terror invaſerit: per tot annos vincentes eos ſtipendia facere: ne-*

 que

que ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque & terrae eae, quas duo diversa maria amplectantur, Chartaginiensium essent. Indignatos deinde, quod quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Iberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum, liberandumque orbem terrarum. Tum nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus intenderent iter. Nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyraeneum saltum inter ferocissimas gentes superatum; Rhodanum, tantum amnem, tot millibus Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, traiectum: in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae sit: in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid Alpes aliud esse credentes, quam montium altitudines? Fingerent altiores Pyrenaei jugis: nullas profecto terras coelum contingere, nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari, coli, gignere, atque alere animantes, pervias paucis esse, exercitibus invias? eos ipsos, quos cernant, legato non pennis sublime elatos Alpes transgressos: ne maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiae cultores, has ipsas Alpes ingentibus saepe agminibus cum liberis ac conjugibus migrantium modo, tuto transmisisse. Militi quidem armato, nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid, invium aut inexsupérabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse? Romam orbis terrarum caput petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus desperet: proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies toties ab se victae, aut itineris finem sperent campum interjacentem Tiberi ac moenibus Romanis. 31 His adhortationibus incitatos corpora curare, atque ad iter se parare jubet. Postero die profectus adversa ripa Rhodani, mediterranea Galliae petit: non quia rectior ad alpes via esset, sed quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens; cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam perveni: ibi Arar Rhodanusque amnes, diversis ex Alpibus decurrentes agri aliquantum amplexi confluunt in unum: mediis campis Insulae nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens jam inde nulla Gallica

lica gente opibus aut fama inferior; tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres: maior, & qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre & coetu juniorum, qui jure minus, vi plus poterant, pellebatur huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis est adjutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. Sedatis certaminibus Allobrogum, quum jam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit: inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios: haud usquam impedita via, prius quam ad Druentiam flumen pervenit. Is & ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est; nam quum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coercitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites faciens, (& ob eadem pediti quoque incerta via est) ad haec saxa glareosa volvens, nihil stabile, nec tutum ingredienti praebet: & tum forte imbribus auctus ingentem transgredientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

CAPUT XII.

P. Cornelius Cos., misso in Hispaniam contra Asdrubalem Cn. Scipione fratre, redit ad mare, obviam iturus Hannibali ab Alpibus descendenti.

P. Cornelius consul, triduo fere post, quam Hannibal ab ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus. Ceterum ubi deserta munimenta, nec facile se tantum praegressos assecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortius erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Asdru- 32

balem misit, non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Asdrubalem: ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat, exercitu Italiam defensurus.

CAPUT XIII.

Laboriosus Hannibalis per Alpes transitus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere cum bona pace ad Alpes incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam fama prius (qua incerta in maius vero ferri solent) praecepta res erat: tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque coelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus, pecora jumentaque torrida frigore, homines intonsi & inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu, quam dictu foediora, terrorem renovarunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa jubet, Gallisque ad visenda loca praemissis, postquam comperit transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque, quam extentissima potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta; luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur, consumto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primum digressus tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus, quam pro numero manentium, in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, & maxima parte peditum; ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit: iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

dit.

dit.. Prima deinde luce castra mota, & agmen reli- 33 quum incedere coepit. Jam montani, signo dato, ex castellis ad stationem solitam conveniebant, quum repente conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes, alios via transire hostes. Utraque simul objecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit: deinde ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quicquid adjecissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus juxta invia ac devia assueti discurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur; plusque inter ipsos (sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet), quam cum hostibus certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant, qui & clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant: & icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: multosque turba, quum praecipites diruptaeque utrinque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit: quosdam & armatos, sed ruinae maximae modo jumenta cum oneribus devolvebantur. Quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret: deinde, postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum necquicquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco: &, quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur: nec per otium modo, sed prope silentio mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumjectos capit, & captivorum pecoribus per triduum exercitum aluit: &, quia nec montanis primo perculsis, nec loco magnopere impediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, 34 ut inter montana, populum: ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deinde insidiis est prope circumventus.

ventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt: *alienis malis, utili exemplo, doctos,* memorantes, *amicitiam malle, quam vim experiri Poenorum: itaque obedienter imperata facturos, commeatum itinerisque duces, & ad fidem promissorum obsides acciperet.* Hannibal nec temere credendo, nec aspernando, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respondisset; obsidibus, quos dabant, acceptis, & commeatu, quem in via ipsi detulerant, usus, nequaquam, ut inter pacatos, composito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti & equites erant: ipse post cum robore peditum, circumspectans sollicitusque, omnia, incedebat. Ubi in angustiorem viam ex parte altera subjectam jugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti, cominus eminusque petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt: maxima ab tergo vis hominum urgebat: in eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est; nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat; occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insedere, noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est. Postero die, jam segnius intercursantibus barbaris,
35 junctae copiae saltusque haud sine clade (maiore tamen jumentorum, quam hominum pernicie) superatus: inde montani pauciores jam, & latrocinii magis, quam belli more concursabant: modo in primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti sicut praecipites per arctas vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacumque incederent (quia insuetis adeundi propius metus erat) agmen praebebant. Nono die in jugum Alpium perventum est, per invia pleraque & errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a conjectantibus iter facie-

faciebant. Biduum in jugo stativa habita: fessisque labore ac pugnando, quies data militibus: jumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus, occidente jam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adjecit. Per omnia nive oppleta quum, signis prima luce motis, segniter agmen incederet; pigritiaque & desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere jussis militibus Italiam ostentat, subjectosque Alpinis montibus circumpadanos campos: *moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, sed etiam urbis Romanae: cetera plana, proclivia fore: uno, aut summum altero praelio arcem & caput Italiae in manu ac potestate habituros.* Procedere inde agmen coepit: jam nihil ne hostibus quidem, praeter parva furta per occasionem, tentantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu fuerat) ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrectiora sunt) difficilius fuit: omnis enim ferme via praeceps, angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec, qui paullulum titubassent, haerere afflicti vestigio suo, aliique super alios & jumenta & homines occiderent. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem, atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles tentabundus, manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese posset. Natura locus jam ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum, velut ad finem viae, equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse: digressus deinde ipse ad locum visendum: haud dubia res visa, quin per invia circa, nec trita antea, quamvis longo ambitu circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit; nam, quum super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli, nec praealtae nivi facile pedes ingredientium insistebant. Ut vero tot hominum jumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Tetra ibi luctatio erat: ut a lubri-

36

ca glacie non recipiente vestigium, & in prono citius pede se fallente, &, seu manibus in assurgendo, seu genu se adjuvissent, ipsis adminiculis prolapsis, iterum corruissent, nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant: ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur: jumenta secabant; interdum etiam, tum infimam ingredientia nivem, & prolapsa jactandis gravius in continendo ungulis, penitus perfringebant: ut pleraque, velut pedica capta, haererent in durata & alte concreta glacie. Tandem, nequicquam jumentis atque hominibus fatigatis, castra in jugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit: inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt, eamque (quum & vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non jumenta solum, sed elephanti etiam deduci possent. Quatriduum circa rupem consumtum, jumentis prope fame absumtis; nuda enim fere cacumina sunt: &, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles & apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas, & jam humano cultu digniora loca. Ibi jumenta in pabulum missa, & quies muniendo fessis hominibus data triduo: inde ad planum descensum, etiam locis mollioribus, & accolarum ingeniis.

CAPUT

CAPUT XIV.

Quantis copiis, quaque Alpium parte in Italiam descenderit Hannibal.

Hoc maxime modo in Italiam perventum est 38 quinto mense a Carthagine Nova (ut quidam auctores sunt), quinto decimo die Alpibus superatis. Quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat, qui plurimum centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret me, nisi confunderet numerum, Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum, adducta in Italiam (magis affluxisse verisimile est, & ita quidam auctores sunt (: ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum, ingentemque numerum equorum & aliorum jumentorum amisisse in Taurinis, quae Gallis proxima gens erat, in Italiam digresso. Id quum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, quanam Alpes transierit; & vulgo credere, Pennino, atque inde nomen & jugo Alpium inditum, transgressum. Coelius per Cremonis jugum dicit transisse; qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxissent. Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera: utique quae ad Penninum ferunt, obsepta gentibus semigermanis fuissent: neque, hercule, montibus his (si quem forte id movit) ab transitu Poenorum ullo Veragri incolae jugi eius norunt nomen inditum: sed ab eo, quem in summo sacrarum vertice Penninum montani appellant.

CAPUT

CAPUT XV.

Hannibal, educto e stativis exercitu, in Taurinis urbem caput gentis expugnat; progressus, castra adversus P. Scipionem consulem locat.

39 Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat: sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset (in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala) non poterat: otium etenim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque, squalida & prope efferata corpora varie movebant. Ea P. Cornelio consuli caussa fuit, quum Pisas navibus venissent, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, & in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi; ut cum hoste nondum refecto manum consereret: sed quum Placentiam consul venit, jam ex stativis moverat Hànnibal, Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia volentis in amicitiam non veniebant, vi expugnarat; junxissetque sibi non metu solum, sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspectantes defectionis tempus, subito adventus consulis oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem se secuturos ratus. Jam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicut inter se nondum satis noti, ita jam imbutus uterque quadam admiratione alterius. Nam Hannibalis & apud Romanos, jam ante Sagunti excidium, celeberrimum nomen erat: & Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat: & auxerant inter se opinionem, Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali: Hannibal & conatu tam audaci traiicendarum Alpium, & effectu.

CAPUT

CAPUT XVI.

P. Scipionis Cos. ad milites oratio.

Occupavit tamen Scipio Padum trajicere, &, ad Ticinum amnem motis castris, prius quam educeret in aciem, adhortandorum militum caussa talem orationem exorsus est: *Si eum exercitum, milites, edu-* 40 *cerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos. Quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc, quia ille exercitus Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit: ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli. Novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. Ne genus belli, neve hostem ignoretis: cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vicistis: a quibus stipendium per viginti annos exegistis: a quibus capta belli praemia, Siciliam ac Sardiniam habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus & victis esse solet. Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt: nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis (quum plures pene perierint, quam supersunt) plus spei nactos esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies, imo umbrae hominum, fame, frigore, illuvie, squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque: ad haec, praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite, cum hoc pedite pugnaturi estis: reliquias extremas hostium, non hostes habebitis. Ac nihil magis vereor, quam ne, vos quum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla humana*

mana ope committere ac profligare bellum: nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere. 41 *Non vereor, ne quis me hoc vestri adhortandi caussa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo affectum esse. Licuit in Hispaniam provinciam meam, quo jam profectus eram, cum exercitu ire meo: ubi & fratrem consilii participem ac periculi socium haberem, & Asdrubalem potius, quam Hannibalem hostem, & minorem haud dubie molem belli: tamen quum praeterveherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus, praemisso equitatu, ad Rhodanum movi castra. Equestri praelio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia assequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxima celeritate potui, tanto maris terrarumque circuitu in radicibus Alpium obvius fui. Huic timendo hosti utrum, quum declinarem certamen, improvisus videor incidisse, an occurrere in vestigiis eius: lacessere ac trahere ad decernendum. Experiri juvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit, an iidem sint, qui ad AEgates pugnaverunt insulas, & quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis: & utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque & servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque & foedera Amilcaris scripta manu: qui jussus a consule nostro praesidium deduxit ab Eryce: qui graves impositas victis Carthaginiensibus leges fremens moerensque accepit; qui decedere Sicilia, qui stipendium populo Romano dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum fame interficere; licuit victricem classem in Africam traiicere, atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus: emisimus ex obsidione: pacem cum victis fecimus: tutelae nostrae deinde duximus, quum Africo bello urgerentur. Pro his impertitis furiosum juvenem sequentes oppugnatum patriam nostram*

veniunt

veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis, & non pro ſalute eſſet certamen. Non de poſſeſſione Siciliae ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, ſed pro Italia vobis eſt pugnandum: nec eſt alius ab tergo exercitus, qui, niſi nos vincimus, hoſti obſiſtat; nec Alpes aliae ſunt, quas dum ſuperant, comparari nova poſſint praeſidia. Hic eſt obſtandum, milites, velut ſi ante Romana moenia pugnemus. Unuſquiſque ſe non corpus ſuum, ſed conjugem ac liberos parvos armis protegere putet: nec domeſticas ſolum agitet curas, ſed identidem hoc animo reputet, noſtras nunc intueri manus ſenatum populumque Romanum: qualis noſtra vis virtuſque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore. Haec apud Romanos conſul.

CAPUT XVII.

Et ipſe Hannibal admonitum prius exercitum de pugnandi neceſſitate per ſpectaculi cuiuſdam imaginem, oratione quoque deinde accendit.

Hannibal rebus prius, quam verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad ſpectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio ſtatuit, armiſque Gallicis ante eorum pedes proiectis, interrogare interpretem juſſit, ecquis, ſi vinculis levaretur, armaque & equum victor acciperet, decertare ferro vellet? Quum ad unum omnes ferrum pugnamque poſcerent, & deiecta in id ſors eſſet, ſe quiſque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cujuſque ſors exciderat, alacer inter gratulantes gaudio exſultans cum ſui moris tripudiis arma raptim capiebat: ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiuſdem modo conditionis homines erat, ſed etiam inter ſpectantes vulgo, ut non vincentium magis, quam bene morientium fortuna laudaretur. Dum ſic aliquot ſpectatis paribus affectos dimiſiſſet, concione inde advocata, ita apud eos locutus fertur. *Si quem animum in alienae ſortis exemplo paullo ante habuiſtis; eumdem mox in aeſtimanda fortuna veſtra habueritis, vicimus, milites. Neque enim ſpectaculum modo illud, ſed quaedam veluti imago veſtrae conditionis erat: ac neſcio, an maiora vincula maioreſque neceſſitates vobis, quam captivis veſtris fortuna*

42

43

circumdederit. Dextra laevaque duo maria claudunt, nullam ne ad effugium quidem navem habentibus: circa Padus amnis, maior Padus ac violentior Rhodano, ab tergo Alpes urgent vix integris vobis ac vigentibus transitae. Hic vincendum, aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis: & eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas nostra virtute recuperaturi essemus; satis tamen ampla pretia essent. Quicquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum diis bene juvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est jam opulenta vos ac ditia stipendia facere, & magna operae pretia mereri tantum itineris per tot montes fluminaque & tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum fortuna dedit: hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. Nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore: saepe & contemtus hostis cruentum certamen edidit, & inclyti populi regesque perlevi momento victi sunt. Nam, demto hoc uno fulgore nominis Romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniae & Galliae populos vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu tirone hac ipsa aestate caeso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem. An me in praetorio patris clarissimi imperatoris prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eumdem non Alpinarum modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce desertore exercitus sui? Cui si quis, demtis signis, Poenos Romanosque hodie ostentat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo vestrum est, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus

locisque

locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus prius omnium vestrum, quam imperator, procedam acie adversus ignotos inter se ignorantesque. 44 *Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos & infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses cum ob patriam, tum ob iram justissimam pugnaturos. Inferimus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam tanto audacius fortiusque pugnaturi, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim, quam arcentis. Accendit praeterea animos & stimulat dolor, injuria, indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia, suique arbitrii facit: cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere aequum censet: circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos ne excedamus; neque eos, quos statuit, terminos observat. Ne transieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis: ad Iberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris. Parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam adimis: etiam Hispanias? &, si inde cessero, in Africam trascendes. Trascendes autem dico? duos consules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt: nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus. Illis timidis & ignavis licet esse, qui respectum habent, quos suus ager, sua terra per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse, &, omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis, aut vincere, aut, si fortuna dubitabit, in praelio potius, quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus destinatumque in animo est, iterum dicam, vicistis; nullum momentum ad vincendum homini ab diis immortalibus acrius datum est.*

CAPUT XVIII.

Imminente certamine, suos Hannibal spe praemiorum accendit: commisso ad Ticinum amnem equestri praelio, Romanos fundit: vulneratum P. Corn. Scipionem Cos. filius servat.

45 His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum jungunt, tutandique pontis caussa castellum insuper imponunt. Poenus, opere occupatis hostibus, Maharbalem cum ala Numidarum equitibus quingentis ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit: Gallis parci quam maxime jubet, principumque animos sollicitari ad defectionem. Ponte perfecto, traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum a Victumviis consedit. Ibi Hannibal castra habebat, revocatoque propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus vocatis ad concionem certa praemia pronunciat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi, qui accepisset, liberisque: qui pecuniam, quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum Carthaginienses cives fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent. Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextra silicem retinens, si falleret, Jovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mactasset; secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae, quod nondum pugnarent, ad potienda sperata rati praelium uno animo & voce una po-
46 scunt. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera, recentibus etiam territos prodigiis. Nam & lupus intraverat castra, laniatisque obviis, ipse intactus evaserat: & examen apum in arbore praetorio immi-

imminente consederat. Quibus procuratis, Scipio cum equitatu jaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, exque propinquo copias, quantae & cuius generis essent, speculandas obvius fit Hannibali, & ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso, neutri alteros primos cernebant: densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, & praelio sese expediebant. Scipio jaculatores & Gallos equites in fronte locat, Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, jaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem. Inde equitum certamen erat aliquandiu anceps. Deinde, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, jam magna ex parte pugna ad pedes ierat: donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paullulum ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus, periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erit juvenis, penes quem perfecti hujusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. Fuga tamen effusa jaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum non armis modo, sed etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. Servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat. Malim equidem de filio verum esse, quod & plures tradidere auctores, & fama obtinuit.

CAPUT XIX.

Cedentes ad Padum Romanos insequutus Hannibal, rescisso ab illis ponte, cogitur subsistere: paullo post, traiecto exercitu, haud procul Placentia, quo hostis pervenerat, castra locat: transfugientes ab Rom. Gallos auxiliares benigne accipit: inde, quum ad Trebiam uterque exercitus consedisset, Hannibal Clastidio cum magna frumenti copia potitur.

47 Hoc primum cum Hannibale praelium fuit, quo facile apparuit, & equitatu meliorem Poenum esse, & ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, jussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est, ut ratibus, quibus junxerat flumen, nondum resolutis, sine tumultu atque insectatione hostis copias traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa segniter ratem solventes cepit: transire non potuit pontem, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est, Magonem cum equitatu & Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint: nam neque equites armis quisque salvis tantam vim fluminis superasse, verisimile est, ut jam Hispanos omnes inflati transvexerint utres: & multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerant, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate jungendo flumini inventum tradunt, ea cum Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. Dum Hannibal citra flumen legationibus Gallorum audiendis moratus traiicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra communivit, & postero die in conspectu 48 hostium acie directa potestatem pugnae fecit. Insequenti

nocte

nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen, quam re maior ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo millia peditum, & ducenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt; quos Poenus benigne allocutus & spe ingentium donorum accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere, velut injecta rabie, ad arma ituros: quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium in loca altiora, collesque impeditiores equiti castra movet. Minus, quam ad Ticinum fefellit: missisque Hannibal primum Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae divertissent. Ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis de manibus est, & quum jam transgressos Trebiam Romanos metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen interceptos. Scipio nec vexationem vulneris in via jactanti ultra patiens, & collegam (jam enim & revocatum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communivit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem, nusquam praeparatis commeatibus, maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes facta proditionis: nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundusino praefecto praesidii corrupto, traditur Hannibali Clastidium: id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

CAPUT XX.

Ante adventum Scipionis Cos. in Siciliam Armilius praetor, datis navibus ab Hierone Rege Siracusanorum cum classe Carthaginiensium Lilybaeum festinante, prospere congreditur: superveniens Sempronius Cos., fusis & captis hostium navibus, ipse rem feliciter gerit.

49 Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes & a Sempronio consule, & ante adventum eius terra marique res gestae. Viginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo insulam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit aestus. Ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missae, qui tum forte Messanae erat consulem Romanum opperiens, nullo repugnante, captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque & triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios. Lilybaei occupandi praecipuam curam esse: credere, eadem tempestate, qua ipsi disjecti forent, eam quoque classem ad AEgates insulas deiectam. Haec sicut audita erant, rex Messana M. AEmilio praetori, cuius Sicilia erat provincia, perscribit, monetque, Lilybaeum firmo teneret praesidio. Extemplo & circa praetorem ad civitates missi legati tribunique, qui suos ad curam custodiae intenderent; ante omnia Lilybaeum teneri: ad apparatum belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent: ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret: perque omnem oram qui erant, ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. Simul itaque (quamquam de industria morati cursum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum) praesensum tamen est, quia & luna pernox erat, & sublatis armamentis veniebant. Extemplo datum e speculis signum, & in oppido ad arma conclamatum est,

&

& in naves conscensum: pars militum in muris portarumque stationibus, pars in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae esset, exitumque liberum e portu naves hostiam haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, & memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti & militum multitudine ac virtute. Ubi in altum 50 provecti sunt, Romanus conserere pugnam, & ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Poenus, & arte, non vi rem gerere, naviumque, quam virorum aut armorum malle certamen facere. Nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebat: &, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadversum est, & Romanis multitudo sua auxit animum, & paucitas illis minuit. Extemplo septem naves Punicae circumventae, ceterae fugam ceperunt. Mille & septingenti fuere in navibus capti milites nautaeque, in iis tres nobiles Carthaginiensium. Classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Messanae erant, T. Sempronius consul Messanam venit: ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam navem gratulatus sospitem cum exercitu & navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde insulae, & Carthaginiensium conata exposuit, pollicitusque est, quo animo priore bello populum Romanum juvenis adjuvisset, eo senem adjuturum. Frumentum vestimentaque sese legionibus consulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande periculum Lilybaeo maritimisque civitatibus esse, & quibusdam volentibus novas res fore. Ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybeum classe pereret: & rex regiaque classis una profecti: navigantes inde, pugnatum ad Lilybeum, fusasque & captas hostium naves accepere. A Lilybeo consul, Hie- 51 rone cum classe regia dimisso, relictoque praetore ad

tuen-

tuendam Siciliae oram, ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Amilcari Gisgonis filius, praefectus praesidii, cum paullo minus duobus millibus militum, oppidumque cum insula traditur: inde post paucos dies reditum Lilybaeum: captivique & a consule & a praetore, praeter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt. Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani (quia fama erat stare ibi Punicam classem) traiecit: nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. Jam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram, depopulatoque Vibonensi agro, urbem etiam terrebant.

CAPUT XXI.

Sempronius consul jussus ex Sicilia ad collegam proficisci, per superum mare Ariminum, inde ad Trebiam pervenit: petentibus auxilium Gallis contra praedatores ab Hannibale missos, cessante propter vulnus collega, ipse cum parte copiarum fert opem: aggressus hostes prospere pugnat: dissentiente deinde nequicquam collega, pretium parat.

Repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in agrum Vibonensem facta nunciatur: literaeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, &, ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. Multis simul anxius curis exercitum extemplo in naves impositum Ariminum supero mari misit: Sexto Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Vibonensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam attribuit: M. AEmilio praetori quinquaginta navium classem explevit: ipse, compositis Siciliae rebus, decem navibus oram Italiae legens Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen collegae conjungitur. Jam ambo consules, & quicquid Ro-52manarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum imperium, aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter equestri praelio uno & vulnere suo minutus trahi rem malebat: recentis animi alter, eoque ferocior nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant in duorum praepotentium

tium

tium populorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, ne quid modo moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos dictitans. Ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo millia peditum, & mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam & Gallos populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas jussit. Egentes ope Galli quum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus injuriae ad vindices futuros declinant: legatisque ad consulem missis, auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec caussa, nec tempus agendae rei placebant; suspectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam. Sempronius contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse, primos, qui ope eguissent, defensos censebat. Tum, collega cunctante, equitatum suum, mille peditum jaculatoribus ferme admixtis, ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Hi sparsos & incompositos, ad haec graves praeda plerosque quum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi rursus subsidio suorum praelium restituere. Varia inde pugna sequente, quamquam ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium Romanis fama victoriae 53 fuit. Ceterum nemini omnium maior justiorque, quam ipsi consuli videri. Gaudio efferri, *qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam esse praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet: eum animo magis, quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela horrere: sed non esse cum aegro senescendum. Quid enim ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? castra Carthaginiensium in Italia ac prope in conspectu urbis esse: non Siciliam ac Sardiniam victis ademtas, nec cis Iberum Hispaniam peti, sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. Quantum ingemiscant*, inquit, *patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam,* duos

duos consules consularesque exercitus in media Italia paventes intra castra, Poenum, quod inter Alpes Apenninumque agri sit, suae ditionis fecisse? Haec assidens aegro collegae, haec in praetorio prope concionabundus agere. Stimulabat & tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, & occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. Itaque nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites jubet.

CAPUT XXII.

Hannibal, instante cum Romanis certamine, collocat in insidiis Magonem fratrem: per Numidarum equitatum pertractus circa Trebiam, frigore, & fame fesso, totis viribus invadit: mox exorto Magone ex insidiis, late caedit, & fugat: ex ea clade magnus in urbe terror.

Hannibal, quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat, temere atque improvide quicquam consules acturos. Quum alterius ingenium fama prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet; adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat, cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esset miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. Quum ob haec taliaque speraret propinquum certamen, & facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos retulissent, locum insidiis circumspectare Poenus 54 coepit. Erat in medio rivus praealtis utrinque clausus ripis, & circa obsitus palustribus herbis, &, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque: quem ubi ad equites quoque tegendos satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit, *hic erit locus*, Magoni fratri ait, *quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigilia prima venias. Nunc corpora curare tempus est.* Ita praetorium missum: mox

cum

cum delectis Mago aderat. *Robora virorum cerno*, inquit Hannibal, *sed ut & numero etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis: hostem caecum ad has belli artes habebitis.* Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare jubet hostium portis, jaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem: injecto deinde certamine, cedendo sensim, citra flumen pertrahere. Haec mandata Numidis. Ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes juberent: armatos deinde, instratisque equis, signum exspectare. Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum locum jam ante consilio avidus certaminis eduxit. Erat forte brumae tempus, & nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat: & quicquid aurae fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt: (& erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri) tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent: & simul lassitudine, procedente jam die, fame etiam deficere. Hannibalis interim miles, ignibus ante tentoria factis, oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, & cibo per otium capto, ubi transgressos flumen nunciatum est hostes, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa, levem armaturam, octo ferme millia hominum: deinde graviorem armis peditem, quod virium, quod roboris erat: in cornibus circumfudit decem millia equitum, & ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites, quum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginta millia Romani erant, socium nominis Latini viginti;

55

ginti; auxilia praeterea Cenomanorum: ea sola in fide manserat Gallica gens: his copiis concursum est. Praelium a Baliaribus ortum est, quibus quum maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in cornua leves armaturae sunt: quae res effecit, ut equitatus Romanus extemplo urgeretur. Nam quum vix jam per se resistere decem millibus equitum quatuor millia, & fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube jaculorum a Baliaribus conjecta: ad hoc elephanti eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore insolito territis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis, quam viribus erat, quas recentes Poenus, paullo ante curatis corporibus, in praelium attulerat: contra jejuna fessaque corpora Romanis, & rigentia gelu torpebant: restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum. Sed & Baliares, & pulso equite, jaculabantur in latera, & elephanti jam in mediam peditum aciem se se tulerant: & Mago Numidaeque simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquandiu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos: eos velites ad id ipsum locati verutis conjectis & avertere, & insecuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera ac-56cipiunt, fodiebant. Trepidantesque prope jam in suos consternatos media acie in extremam, ad sinistrum cornu, adversus Gallos auxiliares agi jussit Hannibal. Extemplo haud dubiam fecere fugam: additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque quum jam in orbem pugnarent, decem millia ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: &, quum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis decernere possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factae, &, qui flumen petiere, aut gurgitibus absumti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia sequentes cedentis agminis

Pla-

Placentiam contendere. Aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus, & intoleranda vis frigoris & homines multos, & jumenta, & elephantos prope omnes absumsit. Finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit: & ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent. Itaque nocte insequenti quum praesidium R. castrorum, & quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiicerent; aut nihil sensere Poeni, obstrepente pluvia, aut, quia jam moveri prae lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimularunt: quietisque Poenis, tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus: inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut jam ad urbem crederent infestis signis hostem venturum, nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent. *Uno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur?* Ita territis Sempronius consul advenit ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites, audacia magis, quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgressus. Id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit. Creati consules Gn. Servilius, & C. Flaminius.

57

CAPUT

CAPUT XXIII.

Ab Emporii oppugnatione repulsus Hannibal ad Victumvias oppugnandas se convertit, quamvis deditas, crudeliter diripit.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus, &, qua his impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur clausi undique commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit, & opere magno munitum & valido firmatum praesidio. Eius castelli oppugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu consul aderat, jussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre praelium interim commissum, in quo, quia Hannibal saucius pugna excessit, pavore hostibus injecto, defensum egregie praesidium est. Paucorum inde dierum quiete sumta, & vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias ire pergit oppugnandas. Id Emporium a Romanis Gallico bello fuerat munitum. Inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis; & tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Huius generis multitudo fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa, armis arreptis, obviam Hannibali procedit. Magis agmina, quam acies in via concurrerunt, &, quum ex altera parte nihil praeter inconditam turbam esset; in altera & dux militi, & duci fidens miles, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die deditione facta, praesidium intra moenia accepere, jussique arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut, tamquam vi captam urbem diriperent. Neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est. Adeo omnis libidinis crudelitatisque, & inhumanae superbiae editum in miseros est exemplum.

CAPUT XXIV.

Tendentem per Apenninum in Etruriam Hannibalem atrox tempeſtas cum maxima vexatione adoritur: retro degreſſus cum Sempronio conſule dubia pugna congreditur: poſt eam in Liguriam pergit.

Hae fuere Hibernae expeditiones Hannibalis. Haud 58 longis inde temporibus, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data eſt: & ad prima ac dubia ſigna veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem, ſicut Gallos Ligureſque aut vi aut voluntate adjuncturus. Tranſeuntem Apenninum adeo atrox adorta tempeſtas eſt, ut Alpium foeditatem prope ſuperaverit. Vento mixtus imber quum ferretur in ipſa ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, conſtitere. Dein quum jam ſpiritum intercluderet, nec reciprocare animam ſineret, averſi a vento parumper conſedere. Tum vero ingenti ſono coelum ſtrepere, & inter horrendos fragores micare ignes: capti auribus & oculis metu omnes torpere. Tandem effuſo imbre, quum eo magis accenſa vis venti eſſet, ipſo illo, quo deprehenſi erant, loco caſtra ponere neceſſarium viſum eſt. Id vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec explicare quicquam, nec ſtatuere poterant: nec, quod ſtatutum eſſet, manebat, omnia perſcindente vento & rapiente: & mox aqua levata vento, quum ſuper gelida montium juga concreta eſſet, tantum nivoſae grandinis deiecit, ut, omnibus omiſſis, procumberent homines, tegminibus ſuis magis obruti, quam tecti: tantaque vis frigoris inſecuta eſt, ut ex illa miſerabili hominum jumentorumque ſtrage cum ſe quiſque attollere ac levare vellet diu nequiret, quia, torpentibus rigore nervis, vix flectere artus poterant: deinde ut tandem agitando ſeſe movere ac recepere animos, & raris locis ignis fieri eſt coeptus; ad alienam opem quiſque inops tendere. Biduum eo loco velut obſeſſi manſere multi homines, multa jumenta: elephanti quoque ex his, qui, praelio ad Trebiam facto, ſuperfuerant, ſeptem abſumti. Degreſſus Apennino retro ad Placentiam caſtra movit, 59

& ad decem millia progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit. Nec Sempronius consul (jam enim redierat ab Roma) detrectavit certamen. Atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuere. Postero die ingentibus animis, vario eventu pugnatum est: primo concursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare jubet. Jam nona ferme diei hora erat, quum Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam & recessum a castris vidit: extemplo, equitibus dextra laevaque emissis in hostem, ipse cum peditum robore medius castris erupit: pugna raro ulla magis saeva, & cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis praelium diremit: itaque acrior concursus fuit, quam caedes, &, sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus, & dimidium eius equitum cecidit. Sed maior Romanis, quam pro numero, jactura fuit; quia equestris ordinis aliquot, & tribuni militum quinque, & praefecti sociorum tres sunt interfecti Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius, & L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, & quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.

CAPUT

CAPUT XXV.

Cn. Cornelius Scipio in Hispania prospere pugnat, & cum Poenis, capto Hannone duce, & cum Poenorum sociis populis, caesis Lacetanis.

Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hispaniam cum classe & exercitu missus, quum ab ostio Rhodani profectus, Pyrenaeosque montes circumvectus Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a Lacetanis omnem oram usque ad Iberum flumen partim renovandis societatibus, partim novis instituendis Romanae ditionis fecit. Inde conciliata clementiae fama, non ad maritimos modo populos, sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores jam gentes valuit, nec pax modo apud eos, sed societas etiam armorum parata est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex his conscriptae sunt. Hannonis cis Iberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium. Itaque prius, quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris in conspectu hostium positis, in aciem eduxit: nec Romano differendum certamen visum; quippe qui sciret cum Hannone, & Asdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim, quam adversus duos simul rem gerere. Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex millia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum. Nam & castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur: & Scissis propinquum castris oppidum expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, suppellex barbarica ac vilium mancipiorum: castra militem ditavere, non eius modo exercitus, qui victus erat, sed & ejus, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis. Priusquam certa huius classis fama accideret, transgressus Iberum Asdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites na-

valesque socios vagos palantesque per agros (quod serme fit, ut secundae res negligentiam creent) equite passim dimisso, cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit. Nec diutius circa ea loca morari ausus, ne a Scipione opprimeretur, trans Iberum sese recepit. Et Scipio, raptim ad famam novorum hostium agmine acto, quum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Asdrubal aderat: & Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum juventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis, toto cis Iberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus, Athanagiam urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit, intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes pecunia etiam multatos in jus ditionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Iberum, socios & ipsos Poenorum, procedit, atque, urbe eorum obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul jam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Caesa ad duodecim millia; exuti pene omnes armis domos, passim palantes per agros diffugere; nec obsessos alia ulla res, quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur: triginta dies obsidio fuit, per quos raro unquam nix minus quatuor pedes alta jacuit, adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties conjectis ab 62 hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo quum Amusitus princeps eorum ad Asdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

CAPUT

CAPUT XXVI.

Prodigia, & eorum in urbe procuratio.

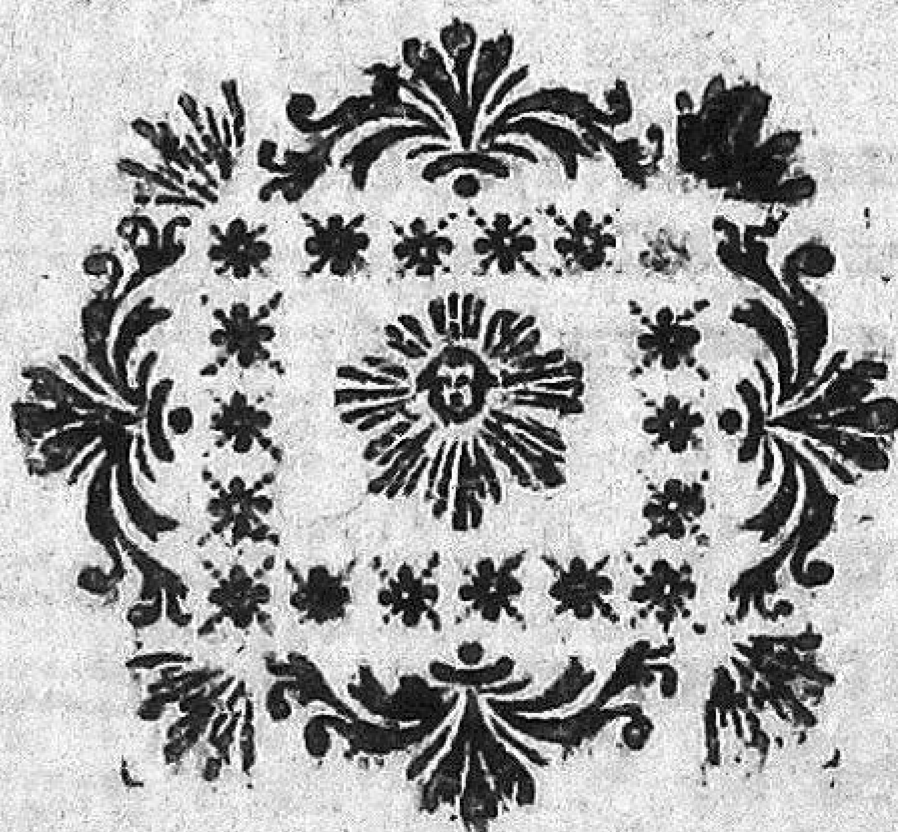
Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta: aut (quod evenire solet motis semel in religionem animis) multa nunciata & temere credita sunt: in quis ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse, & foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse, atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse, & navium speciem de coelo asfulsisse, & aedem Spei, quae in foro olitorio est, fulmine ictam, & Lanuvii hastam se commovisse, & corvum in aedem Junonis devolasse, atque in ipso pulvinario consedisse, & in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos, nec cum ullo congressos, & in Piceno lapidibus pluisse, & Caere sortes extenuatas, & in Gallia lupum vigili gladium e vagina raptum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri jussi. Quod autem lapidibus pluisset in Piceno, novendiale sacrum edictum, & subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Jam primum omnium urbs lustrata est, hostiaeque maiores, quibus editum est, diis caesae, & donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Junonis portatum est, & signum aeneum matronae Junoni in Aventino dedicaverunt, & lectisternium. Caere, ubi sortes attenuatae erant, imperatum, & supplicatio Fortunae in algido, Romae quoque & lectisternium Juventuti, & supplicatio ad aedem Herculis nominatim; deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, & Genio maiores hostiae caesae quinque, & C. Atilius Serranus praetor vota suscipere jussus, si in decem annos resp. eodem stetisset statu. Haec procurata votaque ex libris sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

CAPUT XXVII.

C. Flaminius consul designatus quum timeret, ne a senatu, quem jam sibi fecerat infestum, in urbe retineretur, neglectis Romae auspiciis, privatus clam abit in Provinciam: ab iratis patribus revocatus minime paret: inito Arimini magistratu, immolanti triste omen objicitur.

63 Consulum designatorum alter Flaminius, cui eae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum & literas ad consulem misit, ut is exercitus idibus martiis Arimini adesset in castris. Huic in provincia consulatum inire consilium erat memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis, & quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, deinde de triumpho habuerat; invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus pl. adversus senatum, uno patrum adjuvante C. Flaminio, tulerat: ne quis senator, quive senatoris pater fuisset, maritimam navem, quae plusquam trecentarum amphorarum esset, haberet: id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis patribus indecorus visus est. Res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem, alterumque inde consulatum peperit. Ob haec ratus auspiciis ementiendis, Latinarumque feriarum mora, & consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, simulato itinere, privatus clam in provinciam abiit. Ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis jam ante patribus movit. *Non cum senatu modo, sed jam cum diis immortalibus C. Flaminium bellum gerere: consulem ante inauspicato factum, revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse: & nunc conscientia spretorum & Capitolium & sollemnem votorum nuncupationem fugisse: ne die initi magistratus Jovis opt. max. templum adiret: ne senatum invisus ipse & sibi uni invisum videret consuleretque: ne Latinas indiceret, Jovique Latiali sollemne sacrum in monte faceret: ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus ad provinciam iret: lixae modo, sine insignibus, sine lictoribus profectum*

fectum clam, furtim haud aliter, quam si exsilii caussa solum vertisset: magis pro maiestate videlicet imperii Arimini, quam Romae magistratum initurum, & in diversorio hospitali, quam apud penates suos praetextam sumturum. Revocandum universi retrahendumque censuerunt, & cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum & in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim mitti placuit) Q. Terentius & M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt, quam priori consulatu literae moverant ab senatu missae. Paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus jam ictus e manibus sacrificantium sese quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit. Fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, & concursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terroris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis, in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

DECADIS TERTIAE

LIBER SECUNDUS

CAPUT I.

Hannibal a Gallis, quorum terras diu morando premebat, insidiis petitur: iis evitatis, maturius ex hibernis proficiscitur.

1 Jam ver appetebat, quum Hannibal ex hibernis movit & nequicquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus, & cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos predae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt; verterunt retro ad Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat; & mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic quoque ei timor caussa fuit maturius movendi ex hibernis.

CAPUT II.

Cn. Servilius consul magistratum init: alterius cons. Flaminii inauspicata profectione, sollicitam urbem terrent insuper nunciata prodigia: inter alia placamina fit lectisternium, atque Saturnalia celebrantur.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus martiis magistratum iniit. Ibi quum de repub. retulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est. Duos se consules creasse, unum habere: quod enim illi justum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse. Augebant metum prodigia

prodigia ex pluribus ſimul locis nunciata, in Sicilia militibus aliquot ſpicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti Scipionem, quem manu tenuerat, arſiſſe, & litora crebris ignibus fulſiſſe, & ſcuta duo ſanguine ſudaſſe, & milites quoſdam ictos fulminibus, & ſolis orbem minui viſum, & Praeneſte ardentes lapides coelo cecidiſſe, & Arpis parmas in coelo viſas, pugnantemque cum luna ſolem, & Capenae duas interdiu lunas ortas, & aquas Caeretes ſanguine mixtas fluxiſſe, fontemque ipſum Herculis cruentis manaſſe ſparſum maculis, & in Antiati metentibus cruentas in corbem ſpicas cecidiſſe, & Faleriis coelum findi velut magno hiatu viſum, quaque patuerit, ingens lumen effulſiſſe, ſortes ſua ſponte attenuatas, unamque excidiſſe ita ſcriptam: *Mavors telum ſuum concutit.* Et per idem tempus Romae ſignum Martis Appia via ad ſimulacra luporum ſudaſſe, & Capuae ſpeciem coeli ardentis fuiſſe, lunaeque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita, Capras lanatas quibuſdam factas, & gallinam in marem, gallum in feminam ſeſe vertiſſe. His, ſicut erant nunciata, expoſitis, auctoribuſque in curiam introductis, conſul de religione patres conſuluit. Decretum, ut ea prodigia partim maioribus hoſtiis, partim lactentibus procurarentur, & uti ſupplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur. Cetera, cum decemviri libros inſpexiſſent, ut ita fierent, quemadmodum cordi eſſe divi carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum eſt, Jovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Junoni Minervaeque ex argento dona darentur, & Junoni reginae in Aventino Junonique Soſpitae Lanuvii maioribus hoſtiis ſacrificaretur, matronaeque, pecunia collata, quantum conferre cuique commodum eſſet, donum Junoni reginae in Aventinum ferrent, lectiſterniumque fieret: quin & libertinae ut ipſe, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus ſuis conferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hoſtiis ſacrificarunt. Poſtremo decembri jam menſe ad aedem Saturni Romae immolatum eſt, lectiſterniumque imperatum: (& eum lectum

ſena-

senatores straverunt ;(& convivium publicum, ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum jussus.

CAPUT III.

Hannibal per paludes quatriduo & tribus noctibus iter faciens, amisso propter continuas vigilias, & coeli intemperiem oculo, venit in Etruriam.

2 Dum consul placandis Romae diis, trahendoque delectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia jam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos & Afros (id omne veterani erat robur exercitus) admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire jussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novissimos ire equites; Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur, aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines hausti pene limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi, neque assurgere ex voraginibus poterant; aut corpora animis aut animos spe sustinebant: alii fessa aegre trahentes membra; alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter jumenta & ipsa jacentia passim morientes: maximeque omnium vigiliae conficiebant per quatriduum jam & tres noctes toleratae. Quum, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset; cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant; jumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal aeger oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus,

ctus, vigiliis tandem & nocturno humore palustrique coelo gravante caput, &, quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur. 3 Multis hominibus jumentisque foede amissis, quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat: certumque per praemissos exploratores habuit, exercitum Romanum circa Arretii moenia esse: consulis deinde consilia atque animum, & situm regionum, itineraque & copias ad commeatus expediendos, & cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque jacent, frumenti ac pecoris & omnium copia rerum opulenti.

CAPUT IV.

Flaminius, temere indicta cum Hannibale pugna, quamvis multis foedis ominibus retraheretur, nihilominus pergens, insidiis circumventus ad Trasymenum lacum cum exercitu caeditur: sex millia, quae eruperant, fide ab Maharbale data, perfidia Hannibalis vinciuntur.

Consul ferox ab consulatu priore, & non modo legum ac patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio ejus temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat, nec deos, nec homines consulentem ferociter omnia, ac praepropere acturum: quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat: & laeva relicto hoste, Faesulas petens, medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit Flaminius, qui, ne quieto quidem hoste, ipse quieturus erat, tum vero, posteaquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus per mediam jam Italiam vagari Poenum, atque, obsistente nullo, ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis, quam speciosa suadentibus, collegam exspectandum, ut conjunctis exercitibus communi animo consilioque rem gererent: interim equita-

tu

tu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum; iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnaeque proposuit. *Quinimo Arretii ante moenia sedeamus*, inquit: *hic enim patria & penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque & urendo omnia ad Romana moenia perveniat: nec ante nos hinc moverimus, quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio patres acciverint.* Haec simul increpans, quum ocius signa convelli juberet, & ipse in equum insiluisset; equus repente corruit, consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei, insuper nunciatur, signum omni vi moliente signifero convelli nequire. Conversus ad nuncium, *num literas quoque*, inquit, *ab senatu affers, quae me rem gerere vetent? Abi, nuncia, signum effodiant, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerint.* Incedere inde agmen coepit: primoribus, super quam quod dissenserant a consilio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia ducis, quum spem magis ipsam, quam caussam spei intueretur.

4 Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasymenumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum injurias acuat. Et jam pervenerant ad loca insidiis nata, ubi maxime montes Cortonenses Trasymenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad idipsum de industria relicto spatio: deinde paullo latior patescit campus, inde colles assurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret. Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat; ut, ubi intrassent Romani, objecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato, postero die, vix dum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit: ab tergo ac super caput decepere insidiae. Poenus, ubi id, quod petierat, clausum lacu ac montibus, & circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi.

dendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrere, eo magis Romanis ſubita atque improviſa re fuit, quod orta ex lacu nebula campo, quam montibus, denſior ſederat, agminaque hoſtium ex pluribus vallibus ipſa inter ſe ſatis conſpecta, eoque magis pariter decucurrerunt. Romanus, clamore prius undique orto, quam ſatis cerneret, ſe circumventum eſſe, ſenſit, & ante in frontem lateraque pugnari coeptum eſt, quam ſatis inſtrueretur acies, aut expediri arma ſtringique gladii poſſent. Conſul, perculſis omnibus, ipſe ſatis, ut in 5 trepida re, impavidus turbatos ordines, vertente ſe quoque ad diſſonos clamores, inſtruit, ut tempus locuſque patitur, & quacumque adire audirique poteſt, adhortatur, ac ſtare & pugnare jubet; *Nec enim inde votis aut imploratione deum, ſed vi ac virtute evadendum eſſe. Per medias acies ferro viam fieri, &, quo timoris minus ſit, eo minus ferme periculi eſſe.* Ceterum prae ſtrepitu ac tumultu nec conſilium, nec imperium accipi poterat: tantumque aberat, ut ſua ſigna atque ordinem & locum noſceret miles, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus, opprimerenturque quidam onerati magis his, quam tecti: & erat in tanta caligine maior uſus aurium, quam oculorum. Ad gemitus vulnerum, ictuſque corporum aut armorum, & mixtos ſtrepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculoſque. Alii fugientes pugnantium globo illati haerebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde ubi in omnes partes nequicquam impetus facti, & ab lateribus montes ac lacus, a fronte & a tergo hoſtium acies claudebat, apparuitque, nullam, niſi in dextra ferroque ſalutis ſpem eſſe, tum ſibi quiſque dux adhortatorque factus ad rem gerendam, & nova de integro pugna exorta eſt, non illa ordinata per principes haſtatoſque ac triarios, nec ut pro ſignis anteſignanus, poſt ſigna alia pugnaret acies; ut in ſua legione miles, aut cohorte, aut manipulo eſſet. Fors conglobat, & animus ſuus cuique ante, aut poſt pugnandi ordinem dabat, tantuſque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes proſtravit, avertitque curſu rapido amnes,

mare

mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, 6 nemo pugnantium senserit. Tres ferme horas pugnatum est, & ubique atrociter: circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum & robora virorum sequebantur, & ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem: insignemque armis & hostes summa vi petebant, & tuebantur cives: donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, *Consul en*, inquit, *hic est*, popularibus suis, *qui legiones nostras cecidit, agrosque & urbem est depopulatus. Jam ego hanc victimam manibus peremtorum foede civium dabo.* Subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam objecerat, consulem lancea transfixit, spoliare cupientem triarii objectis scutis arcuere. Magnae partis fuga inde primum coepit: & jam nec lacus, nec montes obstabant pavori: per omnia arcta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque & viri super alium alii praecipitantur. Pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt: fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quae ubi immensa ac sine spe erat, aut, deficientibus animis, hauriebantur gurgitibus, aut nequicquam fessi vada retro aegerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere, &, quum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere prae caligine poterant. Inclinata denique re, quum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquide jam luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede Romanam aciem. Itaque ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si

arma

arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quae Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes conjecit. Haec est nobilis ad Trasymenum pugna, atque inter paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie caesa sunt: decem millia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere. Mille quingenti hostium in acie, multi postea utrinque ex vulneribus periere. Multiplex caedes utrinque facta traditur ab aliis Ego, praeterquamquod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui Hannibal, captivorum, qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri jussisset, Flaminii quoque corpus funeris caussa magna cum cura inquisitum non invenit. 7

CAPUT V.

Quum, allato nuncio cladis ad Trasymenum acceptae, ingens luctus esset in Urbe, duae matres, insperato, receptis filiis, gaudio exanimantur.

Romae ad primum nuncium cladis eius cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades allata, quaeve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur: &, quum frequentis concionis modo turba in comitium & curiam versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor, *Pugna*, inquit, *magna victi sumus*: & quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, *consulem cum magna parte copiarum caesum: superesse paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos ab hoste.* Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset, nec quisquam satis certum habet, quid aut speret, aut timeat. Postero, ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum,

rum, quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuncios de his opperiens, circumfundebanturque, obviis sciscitantes: neque avelli utique ab notis prius, quam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nunciis cerneres, ut cuique aut laeta aut tristia nunciabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum praecipue & gaudia insignia erant, & luctus. Unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in conspectu eius exspirasse ferunt; alteram, cui mors filii falso nunciata erat, moestam sedentem domi ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent consultantes, quonam duce, aut quibus copiis resisti victoribus Poenis posset.

CAPUT VI.

Romam nunciata alia clade in Umbria accepta, Q. Fabius Maximus, quoniam, absente consule, dictator dici non posset, prodictator a populo creatur, dato ei magistro equitum M. Minucio. Hannibal in Apuliam omnia vastando pervenit.

8 Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nunciatur clades, quatuor millia equitum cum C. Centenio propraetore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasymenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines affecit: pars, occupatis maiore aegritudine animis, levem ex comparatione priorum ducere recentem equitum jacturam: pars non id, quod acciderat, per se aestimare, sed ut in affecto corpore quamvis levis caussa magis, quam valido gravior, sentiretur; ita tum aegrae & affectae civitati quodcumque adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod aggravaret, pati possent, aestimandum esse. Itaque ad remedium jamdiu desideratum, nec adhibitum, dictatorem dicendum civitas confugit: &, quia consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuncium, aut literas mitti, nec dicta-

dictatorem populus creare poterat, quod nunquam ante eam diem factum erat: prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum, & magistrum equitum M. Minucium Rufum. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent, & praesidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: ad Penates pro urbe dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletum venit. Inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus, conjectans ex unius coloniae haud nimis prospere tentatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis itineribus, ac palustri via, praelioque magis ad eventum secundo, quam levi aut facili affectus. Ubi satis quieti datum, praeda ac populationibus magis, quam otio aut requie gaudentibus; profectus, Praetutianum Adrianumque agrum, Marsos inde Marucinosque & Pelignos devastat, circaque Arpos & Luceriam proximam Apuliae regionem. 9

CAPUT VII.

Rebus jam ad extremum discrimen adductis, inspectis ad sententiam Q. Fabii Maximi dictatoris libris Sibyllinis, inter alia, ver sacrum vovetur: indictis supplicationibus, fit lectisternium.

Cn. Servilius consul, levibus praeliis cum Gallis actis, & uno oppido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit, jam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit. Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset patres, plus negligentia caeremoniarum auspiciorumque, quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme decernitur, nisi cum tetra prodigia nunciata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire

adire juberentur: qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt patribus, *quod eius belli caussa votum Marti foret, id non rite factum, de integro atque amplius faciendum esse: & Jovi ludos magnos, & aedes Veneri Erycinae, ac Menti vovendas esse, & supplicationem lectisterniumque habendum, & ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset.* Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. AEmilium praetorem ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare jubet. His senatusconsultis perfectis, L. Cornelius Lentulus pontifex maximus, consulente collegium praetore, omnium primum populum consulendum de vere sacro censet: injussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus, *velitis, jubeatisne hoc sic fieri, si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam, salva servata erit hisce duellis; datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est, quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt, quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quaeque profana erunt, Jovi fieri, ex qua die senatus populusque jusserit. Qui faciet, quando volet, quaque lege volet, facito: quo modo faxit, prope factum esto. Si id moritur, quod fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe factum esto. Si nocte, sive luce, sive servus, sive liber faxit, probe factum esto. Si ante id ea senatus populusque jusserit fieri ac faxit, eo populus solutus, liber esto.* Eiusdem rei caussa ludi magni voti aeris trecentis triginta tribus millibus, tricenis triginta tribus, triente: praeterea bubus Jovi trecentis, multis aliis divis bubus albis, atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, supplicatio edicta: supplicatumque iere cum conjugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publice quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum curantibus: sex pulvinaria in conspectu fuere, Jovi & Junoni unum, alterum Neptuno

ac

ac Minervae, tertium Marti & Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercurio ac Cereri. Tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Max. dictator vovit; quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

CAPUT VIII.

Q. Fabius Maximus dictator accepturus a Servilio consule exercitum ab Urbe proficiscitur: quum interim naves onerariae, quae in Hispaniam commeatum portabant, a Carthaginiensium classe captae essent, ad eam persequendam mittitur Servilius consul.

Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque de publica dictator retulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse patres censerent. Decretum, ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet praeterea ex civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur: cetera omnia ageret faceretque, ut e republica duceret. Fabius duas se legiones adjecturum ad Servilianum exercitum dixit. His per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit, edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, ii in loca tuta commigrarent, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset; ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercituique, cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit, qui consuli nunciaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate jam prope oblitos eius imperii fecisset, literae ab urbe allatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci jussus, navibus, quae ad urbem Romanam, aut Ostiae es-

sent, completis milite ac navalibus sociis, persequi hostium classem, ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat: libertini etiam, quibus liberi essent, & aetas militaris, in verba juraverant. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque & triginta annis erant, in naves impositi; alii, ut urbi praesiderent, relicti.

CAPUT IX.

Dictator Fabius, ducto contra Hannibalem exercitu, quamvis facta ab illo pugnandi potestate, praelium detrectat; ac tergiversando feroces hostis conatus eludit: hinc tamquam segnis & timidus a Minucio magistro equitum, homine temerario, compellatur.

12 Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato, per agrum Sabinum Tibur, quo die ad conveniendum edixerat novis militibus, venit: inde Praeneste, ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis, ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem, copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt; increpans quidem victos, tandem quoque Martios animos Romanorum debellatumque, & concessum eis propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit. Ceterum tacita cura animum incensus, quod cum duce haud quaquam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent; & prudentiam quidem, non vim dictatoris extemplo timuit: constantiam eius haud dum expertus agitare ac tentare animum, movendo crebro castra, populandoque in oculis eius agros sociorum, coepit, & modo citato agmine e conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur

miles: pabulum & ligna nec pauci petebant, nec passim. Equitum levisque armaturae statio composita, instructaque in subitos tumultus, & suo militi tuta omnia, & infesta effusis hostium populatoribus praebebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur: & parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum, finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus militem, minus jam tandem aut virtutis, aut fortunae poenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam habebat, ferox rapidusque in consiliis, ac lingua immodicus: primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat: premendorumque superiorum arte, quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

CAPUT X.

Hannibal populando terras sociorum pop. Rom. Q. Fabium dictatorem de industria irritat: admoto in Campaniam exercitu, quum amoenissimum Italiae agrum ureret, & nihilominus quiesceret Fabius, ferociter eius cunctationem criminatur Minucius magister equitum.

Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum depopulatur agrum: Telesiam urbem capit: irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibusque sociorum detrahere ad aequum certamen possit. Inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasymenum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis jam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nunciantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore; quum res maior, quam auctores, esset, dubium Hannibalem, alternisque fidentem ac diffidentem, tamen ut Campanos ex Samnio peteret, movent; monitosque, ut etiam atque etiam promissa rebus 13

 adfir-

adfirmarent, jussosque cum pluribus & aliquibus
principum redire ad se, dimisit. Ipse imperat duci, ut
se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regio-
num, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad
opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum ab-
horrens os ab Latinorum nominum prolatione, pro Casi-
nō Casilinum dux, ut acciperet, fecit: aversusque ab
suo itinere per Alifanum Calatinumque, & Calenum
agrum, in campum Stellatem descendit: ubi quum mon-
tibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset,
vocatum ducem percontatur, ubi terrarum esset. Quum
is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum
cognitus est error, & Casinum longe inde alia regione
esse: virgisque caeso duce, & ad reliquorum terrorem
in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem
cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit.
Usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. In-
gentem cladem, fugam tamen terroremque latius Nu-
midae fecerunt. Nec tamen is terror, quum omnia
bello flagrarent, fide socios dimovit: videlicet quia
justo & moderato regebantur imperio, nec abnue-
bant, quod unum vinculum fidei est, melioribus pa-
14 rere. Ut vero ad Vulturnum flumen castra sunt posita,
exurebaturque amoenissimus Italiae ager, villaeque pas-
sim incendiis fumabant, per juga Massici montis Fabio
ducente; tum prope de integro seditio accensa. Quie-
verant enim per paucos dies, quia, quum celerius solito
ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam popu-
lationibus Campaniam crediderant. Ut vero in extrema
juga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis
erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta uren-
tes, nec ulla erat mentio pugnae; *Spectatumne huc*, in-
quit Minucius, *ut rem fruendam oculis, sociorum caedes
& incendia venimus? nec si nullius alterius nos, ne civium
quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri
miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam
nunc non vicinus Samnis urit, sed Poenus advena ab ex-
tremis orbis terrarum terminis, nostra cunctatione & socor-
dia, jam huc progressus. Tantum (proh!) degeneramus
a parentibus nostris, ut, praeter quam oram illi Punicas
vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nos
nunc*

nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum jam factam videamus? Qui modo Saguntum oppugnari indignando, non homines tantum, sed foedera & deos ciebamus, tendentem ad moenia Romanae coloniae Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum saepius nos, quam deorum invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos saltus deviosque calles exercitum ducimus conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluissent, quo hic novus Camillus nobis dictator unicus in rebus affectis quaestitus Italiam ab Hannibale recuperare parat; Gallorum Roma esset, quam vereor, ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Poenis toties servaverint maiores nostri. Sed vir, ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum jussuque populi dictum, Veios allatum est, quum esset satis altum Janiculum, ubi sedens prospectarent hostem, descendit in aequum, atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, & postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? post multos annos, quum ad furculas Caudinas ab Samnite hoste sub jugum missi sumus; utrum tandem L. Papirius cursor juga Samnii perlustrando, an Luceriam premendo obsidendoque, & lacessendo victorem hostem, depulsum ab Romanis cervicibus jugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio quae alia res, quam celeritas, victoriam dedit? quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu oppressit. Stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse: armari copias oportet deducendas in aequum, ut vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant. Haec velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, & ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur: ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci praelaturos.

CAPUT XI.

L. Hostilius Mancinus jussus a Fabio exploratoris modo speculari hostem, quum certamen tentasset, a Numidis circumvectus cum delectis equitibus occiditur.

15 Fabius pariter in suos haud minus, quam in hostes intentus prius ab illis invictum animum praestat, quamquam probe scit, non in castris modo suis, sed jam etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen eodem consiliorum tenore aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summopere petiti certaminis jam hibernis locum circumspectaret: quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque, & consita omnia magis amoenis, quam necessariis fructibus. Haec per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum; Calliculam montem & Casilinum occupat modicis praesidiis: quae urbs Vulturno flumine diremta Falernum ac Campanum agros dividit: ipse jugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino, qui ex turba juvenum audientium saepe ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit: extemplo occupatus certamine est animus, excideruntque praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese jusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidae, alii atque alii occursantes, refugientesque, ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere: inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, quum, priusquam ad conjectum teli veniret, avertisset hostem; quinque millia ferme continenti cursu secutus est fugientes Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in praelium rediit omni parte virium impar. Itaque ipse & delecti equitum circumventi occiduntur: ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

CAPUT

CAPUT XII.

Hannibal inter Casilinum oppidum & Calliculam montem a Fabio clausus, sarmentis ad cornua bovum ligatis, & incensis, praesidium Romanum, quod Calliculam insidebat, fugat: saltum transgressus, factis populationibus tandem Apuliam repetit. Fabius sacrorum caussa Romam vocatus magistrum equitum Minucium, ne quid temere agat, monet.

Eo forte die Minucius se conjunxerat Fabio missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in arctas coactus fauces imminet mari, ne, immunito Appiae limite, Poenus pervenire in agrum Romanum posset. Conjunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat: duo inde millia hostes aberant. Postero 16 die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim & procursando recipiendoque sese pugnavere. Restitit suo loco Romana acies: lenta pugna, & ex dictatoris magis, quam Hannibalis sua voluntate. Ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa: quum Capua, & Samnium, & tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret: Poenus contra intra Formiana saxa ac Literni arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti: itaque quum per Casilinum evadere non posset, petendique montes & jugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectae, fascesque virgarum, atque arida sarmenta praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat: ad duo millia ferme boum effecta: Asdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus

bus ad montes ageret, maxime, si posset, super saltus
17 ab hoste insessos. Primis tenebris silentio mota castra: boves aliquanto ante signa acti: ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes: & metus ipse relucentis flammae ex capite, calorque jam ad vivum, ad imaque cornuum adveniens, velut stimulatos furore agebat boves: quo repente discursu haud secus, quam silvis montibusque accensis, omnia circum virgulta ardere, capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus, ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati praesidio excessere, qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium juga; tamen in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt, & primo cum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt: deinde ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, cum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere: ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interea toto agmine Hannibal traducto per saltum, & quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Alifano posuit castra. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum & insidias esse ratus, & ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis tenuit. Luce prima sub jugo montis praelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum praestabant) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale pervenisset. Ea assuetior montibus, & ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior cum velocitate corporum, tum armorum habitu, campestrem hostem gravem armis, statariumque pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi. Hispani fere omnes incolumes, Romani, aliquot suis amissis, in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum super Alifas loco alto ac munito consedit. Tum per Samnium Romam se petere simulans Hannibal,
usque

usque in Pelignos populabundus redit. Fabius mediis inter hostium agmen urbemque Romam jugis ducebat nec abstinens nec congrediens. Ex Pelignis Poenus flexit iter, retroque Apuliam repetens Geronium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. Dictator in Larinate agro castra communit: inde sacrorum caussa Romam revocatus non imperio modo, sed consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, *ut plus consilio, quam fortunae confidat, & se potius ducem, quam Sempronium Flaminiumque imitetur: ne nihil actum censeret, exacta prope aestate per ludificationem hostis, medicos quoque plus interdum quiete, quam movendo atque agendo proficere. Haud parvam rem esse ab toties victore hoste vinci desisse, & ab continuis cladibus respirasse.* Haec nequicquam praemonito magistro equitum, Romam est profectus.

CAPUT XIII.

C. Scipionis in Hispania terra marique res pulcherrimae.

Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania 19 quoque terra marique coeptum bellum est. Asdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adjecit: quadraginta navium classem Himilconi tradidit, atque ita Carthagine profectus navibus prope terram, exercitum in litore ducebat paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit: deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite in naves imposito, quinque & triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem decem millia passuum distantem ab ostio Iberi amnis pervenit: inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae retulerunt, classem Punicam stare in ostio fluminis, castraque in ripa posita. Itaque, ut improvidos incautosque universos simul effuso terrore opprimeret, sublatis anchoris, ad hostem vadit. Multas & locis altis

positas turres Hispania habet, quibus & speculis & propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo conspectis hostium navibus, datum signum Asdrubali est: tumultusque prius in terra & castris, quam ad mare & ad naves est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito, aut aperientibus classem promontoriis: quum repente eques alius super alium ab Asdrubale missus, vagos in litore, quietosque in tentoriis suis, nihil minus, quam hostem aut praelium eo die exspectantes conscendere naves propere, atque arma capere jubet, classem Romanam jam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant: mox Asdrubal ipse cum omni exercitu aderat: varioque omnia tumultu strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque, fugientium magis e terra, quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, quum aliis resolutis oris in anchoras evehuntur: alii, ne quid teneat, anchoralia incidunt; raptimque omnia praepropere agendo, militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere & aptare arma miles prohibetur. Et jam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves: itaque non ab hoste & praelio magis Poeni, quam suometipsi tumultu turbati, tentata verius pugna, quam inita, in fugam averterunt classem: & quum adversi amnis hos lato agmine ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt: atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quatuor suppressae.

20 Romani, quamquam terra hostium erat, armatamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non aut perfregerant proras litore illisas, aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere: ad quinque & viginti naves ex quadraginta cepere. Neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. Itaque ad Honoscam classe provecti, exscensione ab navibus in terram facta, quum urbem vi cepissent, ea-

captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati, postremo tecta quoque conjuncta muro portisque incenderunt. Inde jam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis: ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Asdrubale, quod satis in usum fuit, sublato; ceterum omne incensum est. Nec continentis modo proiectas oras praetervecta, sed in Ebusum insulam transmissum: ubi urbe, quae caput insulae est, biduum nequicquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis, maiore quam ex continenti praeda parta, quum in naves sese recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis, reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Iberum incolunt, multorum & ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed qui vere ditionis imperiique Romani facti sunt, obsidibus datis, populi amplius fuerunt centumviginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus Asdrubal in Lusitaniam, ac propius Oceanum concessit. Quietum inde fore videba 21 tur reliquum aestatis tempus, fuissetque per Poenum hostem; sed praeterquamquod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius, Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus, in agrum pacatum Romanorum sociorum ad populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Scipione missi, levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere omnes, occisis quibusdam captisque, magnaque parte armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Asdrubalem cis Iberum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilercaonensium, castra Romana ad novam classem erant, quum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes miserunt, regionis suae legatos, obsidesque dederant Romanis, nuncio misso a Scipione exciti arma capiunt, provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt, tria oppida vi expugnant: inde

cum

cum ipso Asdrubale duobus praeliis egregie pugnantes quindecim millia hostium occiderunt, quatuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

CAPUT XIV.

P. Scipio in Hispaniam cum classe profectus fratri Cn. Scipioni conjungitur: Saguntum cum accessissent, obsides totius Hispaniae, qui ibi asservabantur, per Abelocis transfugae proditionem recipiunt: quibus redditis, Hispaniae principes sibi conciliant.

22 Hoc statu rerum in Hispania, P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio, ab senatu missus cum triginta longis navibus & octo millibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumuque portum Tarraconis ex alto tenuit; ibi milite exposito, profectus Scipio fratri conjungitur, ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello, haud cunctanter Iberum transgrediuntur: nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae custodiae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberorum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus solerti magis, quam fideli consilio exsolvit. Abelox erat Sagunti nobilis Hispanus fidus ante Poenis: tum (qualia pleraque sunt barbarorum ingenia) cum fortuna mutaverat fidem; ceterum transfugam sine magnae rei proditione venientem ad hostes nihil aliud, quam unum vile atque infame corpus esse ratus id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adjecit: eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed quum injussu Bostaris praefecti satis sciret, nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ex portu intercluderet Romanis: ibi eum

eum in ſecretum abductum, velut ignorantem, monet, quo ſtatu ſit res, *metum continuiſſe ad eam diem Hiſpanorum animos, quia procul Romani abeſſent: nunc cis Iberum caſtra Romana eſſe, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res: itaque quos metus non teneat, beneficio & gratia devinciendos eſſe.* Miranti Boſtari, percontantique, quodnam id ſubitum tantae rei donum poſſet eſſe, *obſides*, inquit, *in civitates remitte: id privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus eſt ſuis, & publice populis gratum erit. Vult ſibi quiſque credi, & habita fides ipſam plerumque obligat fidem. Miniſterium reſtituendorum domos obſidum mihimet depoſco ipſe, ut opera quoque impenſa conſilium adjuvem meum, & rei ſuapte natura gratae, quantam inſuper gratiam poſſim, adjiciam.* Homini non ad cetera Punica ingenia callido ut perſuaſit, nocte clam progreſſus ad hoſtium ſtationes, conventis quibuſdam auxiliaribus Hiſpanis, & ab iis ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit. Fide accepta dataque, ac loco & tempore conſtituto ad obſides tradendos, Saguntum redit: diem inſequentem abſumſit cum Boſtare, mandatis ad rem agendam accipiendis: dimiſſus, quum ſe nocte iturum, ut cuſtodias hoſtium falleret, conſtituiſſet, ad compoſitam cum iis horam, excitatis cuſtodibus puerorum, profectus, veluti ignarus in praeparatas ſua fraude inſidias ducit. In caſtra Romana perducti: cetera omnia de reddendis obſidibus, ſicut cum Boſtare conſtitutum erat, acta per eumdem ordinem, quaſi Carthaginienſium nomine ſic ageretur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginienſium fuerat. Illos enim graves ſuperboſque in rebus ſecundis expertos fortuna & timor mitigaſſe videri poterat. Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat: & Abelox vir prudens haud fruſtra videbatur ſocios mutaſſe. Itaque ingenti conſenſu defectionem omnes ſpectare, armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque, & Carthaginienſes concedere in tecta coëgit, intervenisſet.

CAPUT

CAPUT XV.

Hannibal Fabii dictatoris quum omnia circa ureret, agro parcit, ut eum tamquam proditorem suspectum reddat: facta deinde de permutandis captivis pactione, quum, quod ea de re non esset consultus senatus, argentum tardius mitteretur, Fabius, eo divendito agro, fidem hosti datam exsolvit.

23 Haec in Hispania quoque secunda aestate Punici belli gesta, quum in Italia paullulum intervalli cladibus Romanis solers cunctatio Fabii fecisset, quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret; ita contemta erat inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo, temeritate magistri equitum, laeto, verius dixerim, quam prospero eventu pugnatum fuerat. Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Hannibalis: quod, quum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis, ab uno eo ferrum ignemque, & vim omnem hostium abstineri jussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso, in permutandis captivis: quod, sicut primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Poenumque, ut quae pars plus reciperet, quam daret, argenti pondo bina, & selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem quum plures Romanus, quam Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum, saepe jactata in senatu re, quoniam non consuluisset patres, tardius erogaretur; inviolatum ab hoste agrum, misso Romam Q. filio, vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit.

CAPUT XVI.

Minucius magister equitum, absente Fabio dictatore, rem cum Hannibale gerit: aucta Romae vanis literis custodia, promulgata a Metilio tribuno pleb., rogatio de aequando magistri equitum, & dictatoris imperio, suadente C. Terentio Varrone, qui ex eo populi auram quaereret, a populo accipitur.

Hannibal pro Geronii moenibus, cuius urbis captae atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat: inde frumentatum duas exercitus partes mittebat: cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris praesidio, & circumspectans, nec unde impetus in frumentatores fieret. Romanus [24] tunc exercitus in agro Larinati erat: praeerat Minucius magister equitum, profecto (sicut ante dictum est) ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, jam in planum deferuntur: agitabanturque pro ingenio ducis consilia callidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra relicta cum levi praesidio fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, & ferocius, quam consultius rem hostes gesturos. Ipse autem (quod minime quis crederet) quum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit: deinde castra ipsa propius hostem movit, duo ferme a Geronio millia, in tumulum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit, ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt, quos tenentes locum, contemta paucitate, Romani postero die quum eiecissent, ipsi eo transferunt castra. Tum itaque, ut exiguum spatii vallum a vallo aberat, & idipsum totum prope compleverat Romana acies, simul & per aversa castra a castris Hannibalis equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit: nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si

 oppu-

oppugnarentur, tutari poterat. Jamque artibus Fabii (pars exercitus aberat (jam ferme sedendo & cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Geronii moenibus erant. Justa quoque acie & collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt, primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde, eruptione facta, repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii Samnitis deinde interventu praelium restitutum, hunc principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, jussu dictatoris octo millia peditum, & equites quingentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis, Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, Romanum insecutum, adjuvante Samnite, duo castella eo die expugnasse, sex millia hostium caesa, quinque admodum Romanorum, tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus literis magistri equitum Romam perlatam.

25 De his rebus persaepe & in senatu & in concione actum est. Cum, laeta civitate, dictator unus nihil nec famae, nec literis crederet, ut vera omnia essent, secunda se magis, quam adversa timere diceret; tum M. Metilius tribunus plebis, *id enim ferendum esse*, negat. *Non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare, & in ducendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit, solusque & Romae & in exercitu imperium habeat: quippe consulum alterum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum. Duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quorum neutra hoc tempore provincia praetore egeat. M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum. Itaque, hercule, non Samnium modo, quo jam tamquam trans Iberum agro Poenis concessum sit, & Campanum Calenumque, & Falernum agros pervastos esse, sedente Casilini dictatore, & legionibus populi Romani agrum suum tutante, exercitum cupientem pugnare, & magistrum equitum clausos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis arma ademta: tandem ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra*

vallum

vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi Romanae esset, audacter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum & dictatoris jure: nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset. Dictator concionibus se abstinuit in actione minime popularis: ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, tunc quum hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret: *magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem diceret reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse, mentem rationemque dominari. Se in tempore, & sine ignominia servasse exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem gloriam esse.* Huius generis orationibus frustra habitis, & consule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de jure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce orta, quum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire: &, favore superante, auctoritas tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido ortus: patrem lanium fuisse ferunt: ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum. Is juvenis, ubi 26 ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque & forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus, causisque adversus rem & famam bonorum, primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit: quaesturam quoque, & duabus aedilitatibus, plebeia, & curuli, postremo & praetura perfunctus jam ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit, scitique plebis unus gratiam tulit.

CAPUT XVII.

Fabius nequaquam iniquo animo ferens, sibi Minucium aequatum fore, exercitum, ut suis uterque consiliis rem gerat, cum illo dividit.

Omnes eam rogationem, quique Romae, quique in exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem, in contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem & populi in se saevientis injuriam tulit, acceptisque in ipso itinere literis senatusconsulti de aequato imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii jure artem imperandi aequatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exerci-

27 tum rediit. Minucius vero, quum jam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque non Hannibale magis victo ab se, quam Q. Fabio, gloriari: *illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum (quod nulla memoria habeat annalium) jussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint. In tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deorum hominumque judicio damnata perstaret.* Itaque quo die primum congressus est cum Q. Fabio, *statuendum omnium primum*, ait, *esse quemadmodum imperio aequato utantur. Se optimum ducere aut diebus alternis, aut, si maiora intervalla placerent, partitis temporibus, alterius summum jus imperiumque esse, ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset.* Q. Fabio haudquaquam id placere, *omnia enim fortunam habituram, quaecumque temeritas collegae habuisset. Sibi communicatum cum illo, non ademtum imperium esse. Itaque se nunquam volentem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora, aut dies imperii cum eo, exercitus divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Ita obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent.

Prima

Prima & quarta Minucio, secunda & tertia Fabio venerunt. Item equites pari numero, sociumque & Latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

CAPUT XVIII.

Minucius magister equitum, quum in iniquo loco congressus legiones in maximum discrimen adduxisset, superveniente Fabio Maximo, periculo liberatur: eo beneficio victus castra cum illo conjungit, & patrem salutat, idemque facere milites jubet.

Duplex inde Hannibali gaudium fuit: neque enim quidquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat & perfugis multa indicantibus, & per suos explorantem. Nam & liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, & solertiae Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Poenorumque: eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus: eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal (quamquam id operae pretium erat) quam caussam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quidquam, sed ne vepribus quidem vestitum habebat: re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat, & erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque; necubi tamen aut motus alicuius temere egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum, avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contemta paucitas; ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes: ad locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat, & vanis animis & minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites: postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et

28

Hannibal laborantibus suis alia atque alia, crescente cer-
tamine, mittens auxilia peditum equitumque jam ju-
stam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus cer-
tabatur. Prima levis armatura Romanorum praeoccu-
patum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detru-
saque terrorem in succedentem intulit equitem, & ad
signa legionum refugit: peditum acies inter perculsos
impavida sola erat; videbaturque, si justa aut si recta
pugna esset, haudquaquam impar futura. Tantum ani-
morum fecerat prospere ante paucos dies res gesta.
Sed exorti repente insidiatores eum tumultum terro-
remque in latera utrinque ab tergoque incursantes
fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fu-
gam spes cuiquam superesset. Tunc Fabius, primo cla-
29 more paventium audito, dein conspecta procul turbata
acie, *ita est*, inquit, *non celerius, quam timui, depre-
hendit fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Hanni-
balem & virtute & fortuna superiorem videt. Sed aliud
jurgandi succensendique tempus erit: nunc signa extra val-
lum proferte: victoriam hosti extorqueamus, confessionem
erroris civibus.* Jam magna ex parte caesis aliis, aliis
circumspectantibus fugam, Fabiana se acies repente,
velut coelo demissa, ad auxilium ostendit. Itaque prius-
quam ad conjectum teli veniret, aut manum consere-
ret, & suos a fuga effusa, & ab nimis feroci pugna
hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati
erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui
plures simul terga dederant, conversi in hostem vol-
ventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc
conglobati restare: ac jam prope una acies facta erat
victi atque integri exercitus, inferebantque signa in
hostem; quum Poenus receptui cecinit, palam ferente
Hannibale, ab se Minucium, se a Fabio victum. Ita
per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum in
castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus,
saepe ego, inquit, *audivi, milites, eum primum esse vi-
rum, qui ipse consulat, quid in rem sit: secundum eum,
qui bene monenti obediat; qui nec ipse consulere, nec al-
teri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam
prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac me-
diam teneamus: &, dum imperare discimus, parere prudenti*

in

in animum inducamus. Castra cum Fabio jungamus: ad praetorium eius signa quum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos, ac maiestate eius dignum est; vos milites eos, quorum vos modo arma dextraeque texerunt, patronos salutabitis, &, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies haec dederit. Signo dato, conclamatur inde, ut colligantur 30 vasa: profecti & agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem & ipsum & omnes, qui circa erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, quum *patrem Fabium* appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen *patronos* consalutasset, *parentibus*, inquit, *meis, dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vitam tantum debeo; tibi cum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebiscitum, quo oneratus magis, quam honoratus sum, primus antiquo abrogoque: &, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis, servato, ac conservatori sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo, & signa haec legionesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere jubeas.* Tum dextrae interjunctae, militesque, concione dimissa, a notis ignotisquebenigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paullo ante ac prope exsecrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein literis non magis ipsorum imperatorum, quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad coelum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat: ac tum demum sentire cum Romanis, atque in Italia bellum esse. Nam biennio ante adeo & duces Romanos & milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quae sedere in jugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.*

CAPUT XIX.

Cn. Servilius consul expositas in Africae litoribus copias quum ad praedandum temere duxisset, compulsus ad naves cum caede traiicit in Siciliam: literis deinde accitus cum M. Atilio collega ad accipiendum a Fabio dictatore exercitum venit: ambo Fabianis artibus bellum gerentes Hannibalem ad summam inopiam adigunt.

31 Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe centum viginti navium circumvectus Sardiniae & Corsicae oram, &, obsidibus utrinque acceptis, in Africam transmisit: & priusquam in continentem exscensiones faceret, Menige insula vastata, & ab incolentibus Cercinam, ne & ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit, copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites, navalesque socii juxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus praedarentur: itaque in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes, ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum cum his Sempronio Blaeso quaestore amissum: classis a litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit: traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur, ipse per Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit literis Q. Fabii accitus & ipse, & collega eius M. Atilius, ut exercitum ab se exacto jam prope semestri imperio acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt. Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit. Sed & Coelium, & ceteros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, jus fuisse dicendi dictatoris: quam moram quia exspectare territa jam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset; res inde gestas, gloriamque insignem ducis, & augentes titulum imaginis postero, ut, qui pro dictatore, dictator 32 diceretur, facile obtinuisse. Consules, M. Atilius Fabiano,

Geminus

Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis (extremum autumni erat) Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen, palatosque excipientes: in casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant. Adeoque inopia est coactus Hannibal, ut, nisi tum fugae speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

CAPUT XX.

Neapolitanorum in rebus dubiis erga populum Romanum munificentia.

Quum ad Geronium jam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere: ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae, atque ita verba facta, ut dicerent, *scire sese Romani populi aerarium bello exhauriri: &, quum juxta pro urbibus agrisque sociorum, ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana atque imperio geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo juvare populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos, gratum sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent, dignosque judicaverint, ab quibus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re maius ampliusque acciperent.* Legatis gratiae actae pro munificentia curaque: patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

CAPUT XXI.

Romae supplicium sumitur de Carthaginiensium speculatore, & de servis, qui in campo Martio consuraverant: res aliae quaedam externae per legatos curantur: quum caussa comitiorum dictus esset dictator, quia vitio creatus esset, res redit ad interregnum: in eo habitis comitiis, consul creatur favore plebis, dissentientibus patribus, C. Terentinus Varro: huic L. AEmilius Paullus collega datur: auctis exercitibus, prodigia procurantur.

33 Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprehensus, praecisisque manibus dimissus, & servi quinque & viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent: indici data libertas, & aeris gravis viginti millia. Legati & ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, & alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis juvissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum; aut, si diem proferre vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse: itaque duumviri ad eam rem creati a M. AEmilio praetore urbis, Cn. Pupius, & K. Quintius Flaminius, aedem in arce faciendam locaverunt. Ab eodem praetore ex senatusconsulto literae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam jussissent, comitia edicturum. Ad haec a consulibus rescriptum, *sine detrimento reip. abscedi non posse ab hoste: itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consulum alter a bello avocaretur*. Patribus rectius visum est, dictatorem a consule dici comitiorum habendorum caussa: dictus L. Veturius Philo Manium Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis, jus-

jussisque die quartodecimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit. Consulibus prorogatum in an- 34 num imperium: interreges proditi a patribus C. Claudius Ap. filius Centho, inde P. Cornelius Asina: in eius interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem plebei insectatione principum, popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus & dictatorio imperio concussis aliena invidia splendentem, vulgus & extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat. *Ab hominibus nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adductum: ab iisdem, quum debellari possit, fraude id bellum trahi: cum quatuor militum legionibus universis pugnari posse apparuisse eo, quod M. Minucius, absente Fabio, prospere pugnasset: duas legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos, quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum: nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est hominem novum fecissent: nam plebeios nobiles jam eisdem initiatos esse sacris, & contemnere plebem, ex quo contemni desierint a patribus, coepisse. Cui non id apparere? id actum & quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent. Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse: id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum caussa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos, consulatum unum certe plebis Romanae esse, populum liberum habiturum ac daturum ei, qui magis vere vincere, quam diu imperare malit.* Quum 35 his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Volsone, M. AEmilio Lepido, duobus nobilibus jam familiarum plebei, C. Atilio Serano, & Q. AElio Paeto, quorum al-

alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus, L. AEmilium Paullum, qui cum M. Livio consul fuerat, & damnatione collegae, & sua prope ambustus evaserat, infestum plebi, diu ac multum recusantem ad petitionem compellit: is proximo comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum, quam collega, datur consuli. Inde praetoria comitia habita. Creati Marius Pomponius Matho, & P. Furius Philus Romae juri dicundo urbana sors Pomponio, inter cives Romanos & peregrinos, P. Furio Philo evenit. Additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt, nec cuiquam eorum, praeter Terentium consulem, mandatus honos, quem jam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

36 Exercitus quoque multiplicati sunt. Quantae autem peditum equitumque additae sint copiae, adeo & numero & genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum affirmare ausim. Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum; alii novas quatuor legiones, ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum equitumque legiones auctas, millibus peditum & centenis equitibus in singulas adjectis; ut quina millia peditum, treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent. Septem & octoginta millia armatorum, & ducentos in castris Romanis, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam, quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat. Ceterum, priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere jussi propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam & Romae in Aventino, & Ariciae nunciatum erat, sub idem tempus lapidibus pluisse, & multo cruore signa in Sabinis caedis, aquas e fonte calidas manasse. Id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat,

&

& in via Fornicata, quae ad campum erat, aliquot homines de coelo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt: iis, sicut Neapolitanis, gratiae actae, aurum non acceptum.

CAPUT XXII.

Hieronis regis Syracusanorum in populum Rom. liberalitas & fides.

Per eosdem dies ab Hierone classis Ostiam cum magno commeatu accessit. Legati Syracusani in senatum introducti nunciarunt, *caedem C. Flaminii consulis, exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat, magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus, quam secundis esse; tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella juvari soleant, misisse, quae ne accipere abnuant, magnoopere se P. C. orare. Jam omnium primum hominis caussa victoriam auream pondo trecentum viginti afferre sese: acciperent eam tenerentque & haberent propriam & perpetuam. Advexisse etiam trecenta millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent: &, quantum praeterea opus esset, quo jussissent, subvecturos. Milite atque equite scire, nisi Romano Latinique nominis, non uti populum Romanum: levium armatorum auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis. Itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros, pugnacesque alias missili telo gentes.* Ad ea dona consilium quoque addebant, *ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret, ut & hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submittenda.* Ab senatu responsum ita regi est, *Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse, ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adjuvisse: id, perinde ac deberet, gratum populo Romano esse. Aurum & a civitatibus quibusdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum Romanum. Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divae dare,*

37

re, dicare Capitolium, templum Jovis optimi maximi, in ea arce urbis Romae sacratam, volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo Romano. Funditores, sagittariique, & frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque & viginti additae, permissumque est, ut, si e republica censeret esse, in Africam traiiceret.

CAPUT XXIII.

Milites, quod nunquam antea, jurejurando ab tribunis militum adiguntur: quum collegae Terentii Varronis se temere jactantis ferociam improbare se ostendisset Paullus AEmilius, eum proficiscentem Q. Fabius Maximus, ut in ea mente perstet, ac nihil, nisi consulte agat, hortatur.

38 Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. Milites tunc, quod nunquam antea factum erat, jurejurando ab tribunis militum adacti, jussu consulem conventuros, neque injussu abituros. Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat; &, ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter se equites decuriati, centuriati pedites conjurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, & aut hostis feriendi, aut civis servandi caussa: id ex voluntario inter ipsos foedere a tribunis ad legitimam jurisjurandi adactionem translatum. Conciones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere denunciantes, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicae, si plures Fabios imperatores haberet: se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegae eius Paulli una, pridie quam ex urbe proficiscerentur, concio fuit verior, quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo, *mirari se, quomodo quis dux, priusquam aut suum, aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, jam nunc locatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent, & diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus.* Se,

quae consilia magis res dent hominibus, quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum: optare, ut, quae caute atque consulte gesta essent, satis prospere evenirent. Temeritatem, praeterquamquod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. Id sua sponte apparebat, tuta celeribus consiliis praepositurum, &, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur. *Si aut collegam (id quod mallem) tui similem, L. AEmili, haberes, aut tu collegae tui similis esses; supervacanea esset oratio mea. Nam & duo boni consules, etiam me indicente, omnia e rep. fide vestra faceretis: & mali nec mea verba auribus vestris, nec consilia animis acciperetis. Nunc & collegam tuum & te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est; quem video nequicquam & virum bonum & civem fore, si altera parte claudicet respublica: malis consiliis idem ac bonis juris & potestatis erit. Erras enim, L. Paulle, si tibi minus certaminis cum C. Terentio, quam cum Hannibale futurum censes: nescio, an infestior hic adversarius, quam ille hostis maneat: cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es: & adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi est: Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus. Ominis etiam tibi caussa absit C. Flaminii memoria; tamen ille consul demum & in provincia, & ad exercitum coepit furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat, aut hostem, insanit: & qui tantas jam nunc procellas, praelia atque acies jactando inter togatos ciet, quid inter armatam juventutem censes facturum, & ubi extemplo verba res sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denunciat, extemplo pugnaverit; aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasymeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est; & ego, contemnendo potius, quam appetendo gloriam, modum excesserim. Sed ita res habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi: nec eventus modo hoc docet, (stultorum iste magister est) sed eadem ratio, quae fuit, futuraque, donec res eaedem manebunt, immutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo*

39

no-

nostro: omnia circa plena civium ac sociorum sunt: armis, viris, equis, commeatibus juvant juvabuntque: id jam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt: meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, procul a patria: neque illi terra, neque mari est pax: nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia: nihil usquam sui videt: in diem rapto vivit. Partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Iberum amnem traiecit: plures fames, quam ferrum absumsit: nec his paucis jam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin sedendo superaturi sumus, eum, qui senescat in dies? non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quamdiu pro Geronii, castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis moenibus? Sed ne adversus te quidem ego gloriabor. Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmodum eum ludificati sunt. Haec una salutis est via, L. Paulle, quam difficilem infestamque cives sibi magis, quam hostes facient: idem enim tui, quod hostium milites, volent: idem Varro consul Romanus, quod Hannibal Poenus imperator, cupiet: duobus ducibus unus resistas, oportet: resistes autem adversus famam rumoresque hominum, si satus firmus steteris: si te neque collegae vana gloria, neque tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe, aiunt, exstingui nunquam. Gloriam, qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli vocent: malo, te sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal: nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, moneo; sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna: tuae potestatis semper, tuaque omnia sint: armatus intentusque sis, neque occasioni tuae desis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque erunt: festinatio improvida est & caeca. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fatentis, ea, quae di-

40 ceret, vera, quam facilia factu esse. *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse: quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse:*

opta-

optare, ut omnia prospere evenirent: at si quid adversi caderet, hostium se telis potius, quam suffragiis iratorum civium caput objecturum.

CAPUT XXIV.

C. Terentius Varro, & L. AEmilius Paullus consules contra Hannibalem ab Urbe profecti in castra perveniunt; quum Varro prospera contra praedatores usus fortuna temere hostem insequeretur, Paullus, obiecto metu insidiarum, ei obsistit: quum pergeret nihilominus omine primum, deinde certo de insidiis nuncio deterretur.

Ab hoc sermone profectum Paullum tradunt, prosequentibus primoribus patrum. Plebeium consulem sua plebs prosecuta, turba quam dignitate conspectior. Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars, & omne robur virium esset; tum consulem anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt; Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae, & socium peditum equitumque duobus millibus praeficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere: non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem, quidquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto: ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporis exspectata foret. Ceterum temeritati consulis, ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit: quod in prohibendis praedatoribus tumultuario praelio, ac procursu magis militum, quam ex praeparato aut jussu imperatorum orto, haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. Ad mille & septingentos caesi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis: ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paullus consul, cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Varrone indignante ac vociferante, *emissum hostem*

41

stem e manibus, debellarique, ni cessatum foret, potuisse,
Hannibal id damnum haud aegerrime pati, quin potius
credere, velut inescatam temeritatem ferocioris con-
sulis ac novorum maxime militum esse: & omnia ei
hostium haud secus quam sua nota erant: dissimiles
discordesque imperitare: duas prope partes tironum
militum in exercitu esse. Itaque locum & tempus insi-
diis aptum se habere ratus nocte proxima nihil prae-
ter arma ferentes secum milites ducens castra plena
omnis fortunae publicae privataeque relinquit; transque
proximos montes laeva pedites instructos condit, dex-
tra equites, impedimenta per convallem, medium
agmen traducit, ut diripiendis velut desertis fuga do-
minorum castris occupatum impeditumque hostem op-
primeret. Crebri relicti in castris ignes, ut fides fie-
ret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa
imagine castrorum (sicut Fabium priore anno frustra-
42 tus esset) tenere in locis consules voluisse. Ubi illuxit,
subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus
insolitum silentium admirationem fecit. Jam satis com-
perta solitudine in castris, concursus fit ad praetoria
consulum nunciantium fugam hostium adeo trepidam,
ut tabernaculis stantibus castra reliquerint: quoque fuga
obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor
inde ortus, ut signa proferri juberent, ducerentque ad
persequendos hostes, ac protinus castra diripienda. Et
consul alter velut unus turbae militaris erat. Paullus
etiam atque etiam dicere, providendum, praecaven-
dumque esse: postremo quum aliter neque seditionem
neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Stati-
lium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit:
qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta
ceteris jussis, ipse cum duobus equitibus vallum intra-
vit, speculatusque omnia cum cura renunciat, insidias
profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat
in hostem, relictos: tabernacula aperta, & omnia cara
in promtu relicta: argentum quibusdam locis temere
per vias velut objectum ad praedam vidisse. Quae ad
deterrendos a cupiditate animos nunciata erant, ea ac-
cenderunt; & clamore orto a militibus, *ni signum*
detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit:
nam

nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paullus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, obnunciari jam efferenti porta signa collegae jussit: quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus, Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Dii prope ipsi eo die magis distulere, quam prohibuere imminentem pestem Romanis: nam forte ita evenit, ut, quum referri signa in castra jubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equites, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos, qui deducti ad consules nunciant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit; quum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

CAPUT XXV.

Hannibal, orto in eius exercitu propter frumenti inopiam gravi tumultu, castris motis procul ab Romanis, pergit ad Cannas: eo consules quoque persequuntur.

Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos, quam ad ultimum temere evectos vidit; nequicquam detecta fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum ducem oriebantur. Nam quum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum, quaerentiumque annonam primo, postremo famem, & mercenarios milites, maxime Hispani generis de transitione cepisse consilium, fama esset; ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse: ita ut relicto peditatu omni cum equitibus se proriperet. Quum haec consilia, atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca; simul ut, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora 43

tiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed per eumdem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montes exploratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen; tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Quum utriusque consulis eadem, quae semper ante, fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paullo nemo, praeter Servilium prioris anni consulem, assentiretur; maioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, quum aciem dirigerent: ipsi aversi, terga tantum, afflante vento, in obcaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

CAPUT XXVI.

Nobilis Romana clade apud Cannas cum Hannibale pugna: caeduntur quadraginta quinque millia cum Paullo consule, & senatoribus octoginta, consularibus, atque praetoriis, & edilitiis triginta.

44 Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, ubi in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante copiis divisis. Aufidus amnis utrisque castris affluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturus copiam pugnandi consules, dirigit aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, quum Paullus Semproniique & Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum

Fabium

Fabium, objiceret, testareturque deos hominesque hic, *nullam penes se culpam esse, quod Hannibal jam velut usucepisset Italiam, se constrictam a collega teneri, ferrum atque arma iratis & pugnare cupientibus adimi militibus*: ille, *si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore* diceret: *videret, ut, quibus lingua tam promta ac temeraria, aeque in pugnam vigerent manus.* Dum altercationibus magis, quam 45 consiliis tempus, teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit: quam inconditam turbam, quum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam, atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio jam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una caussa, ne extemplo transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paullum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega, signum pugnae proposuit, instructasque copias flumen traduxit, sequente Paullo, quia magis non probare, quam non adjuvare consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant copias, suis adjungunt; atque ita instructa acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, deinde pedites: laevum cornu extremi equites sociorum intra pedites ad medium juncti legionibus Romanis tenuerunt jaculatores: ex ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta, Consules cornua tenuerunt, Terentius laevum, AEmilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data. Hannibal luce 46 prima, Balearibus levique alia armatura praemissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat. Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam

nam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant,
armis & ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad
Trasimenum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem
formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii: Gallis
praelongi, ac sine mucronibus: Hispano punctim ma-
gis, quam caesim, assueto petere hostem brevitate
habiles & cum mucronibus: ante ceteros habitus gen-
tium harum tum magnitudine corporum, tum specie
terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi: Hi-
spani linteis praetextis purpura tunicis candore miro
fulgentibus constiterant. Numerus omnium peditum,
qui steterunt tum in acie, millium fuit quadraginta,
decem equitum. Duces cornibus praeerant: sinistro
Asdrubal, dextro Maharbal: mediam aciem Hanni-
bal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de in-
dustria ita locatis, seu quod forte ita starent, perop-
portune utrique parti obliquus erat, Romanis in me-
ridiem, Poenis in septentrionem versis: ventus (vul-
turnum incolae regionis vocant) adversus Romanis
coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum
ademit. Clamore sublato procursum ab auxiliis, & pu-
47 gna levibus primum armis commissa: deinde equitum
Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro
Romano concurrit minime equestris more pugnae:
frontibus enim adversis concurrendum erat, quia, nullo
circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis, hinc
peditum acies claudebant in directum utrinque nitentes.
Stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum
amplexus detrahebat equo: pedestre magna jam ex
parte certamen factum erat; acrius tamen, quam diu-
tius pugnatum est, pulsique Romani equites terga ver-
tunt. Sub equestris finem certaminis coorta est pedi-
tum pugna. Primo & viribus & animis pares consta-
bant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani diu
ac saepe connisi aequa fronte acieque densa impulere
hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum,
a cetera prominentem acie; impulsis deinde ac trepide
referentibus pedem insistere, ac tenore uno per prae-
ceps pavore fugientium agmen in mediam primum
aciem illati, postremo nullo resistente, ad subsidia
Afrorum pervenerunt, qui utrinque reductis aliis con-
stite-

ſtiterant, media, qua Galli Hiſpanique ſteterant, aliquantum prominente acie; qui cuneus ut pulſus aequavit frontem primum, deinde nitendo etiam ſinum in medio dedit; Afri circa jam cornua fecerant, irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas: mox cornua extendendo clauſere & ab tergo hoſtes. Hinc Romani defuncti nequicquam praelio uno, omiſſis Gallis Hiſpaniſque, quorum terga ceciderant, etiam adverſus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod incluſi adverſus circumfuſos, ſed etiam quod feſſi cum recentibus ac vegetis pugnabant. Jam & in ſiniſtro cornu Romano, ubi ſociorum equites adverſus Numidas ſteterant, conſertum praelium erat, ſegne primo, & a Punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter ſolita arma telaque, gladios occultos ſub loricis habentes, ſpecie transfugarum quum ab ſuis parmas poſt terga habentes adequitaſſent, repente ex equis deſiliunt, parmiſque & jaculis ante pedes hoſtium proiectis, in mediam aciem accepti ductique ad ultimos conſidere ab tergo jubentur: ac, dum praelium ab omni parte conſeritur, quieti manſerunt. Poſtquam omnium animos oculoſque occupaverat certamen, tum arreptis ſcutis, quae paſſim inter acervos caeſorum corporum ſtrata erant, averſam adoriuntur Romanam aciem; tergaque ferientes, ac poplites caedentes, ſtragem ingentem, ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Quum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala jam ſpe praelium eſſet, Aſdrubal, qui ea parte praeerat, ſubductos ex media acie Numidas, quia ſegnis eorum cum adverſis pugna erat, ad perſequendos paſſim fugientes mittit. Hiſpanos & Gallos pedites, jam Afris prope feſſis, caede magis, quam pugna adjungit. Parte altera pugnae Paullus, quamquam primo ſtatim praelio funda graviter ictus fuerat, tamen & occurrit ſaepe cum confertis Hannibali, & aliquot locis praelium reſtituit, protegentibus eum equitibus Romanis: omiſſis poſtremo equis, quia conſulem & ad regendum equum vires deficiebant, tum denuncianti cuidam, juſſiſſe conſulem ad pedes deſcendere equites, dixiſſe Hannibalem ferunt, *quam mallem, vinctos mihi traderet!* Equitum pedeſtre

48

49

prae-

praelium, quale jam haud dubia hostium victoria fuit, quum victi mori in vestigio mallent, quam fugere: victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non poterant: pepulerunt tamen jam paucos superantes, & labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum, quum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, *L. AEmili*, inquit, *quem unum insontem culpae cladis hodiernae dii respicere debent, cape hunc equum, dum & tibi virium aliquid superest: comes ego te tollere possum ac protegere, ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est.* Ad ea consul, *tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuncia publice patribus, urbem Romam muniant, ac prius, quam hostis victor adveniat, praesidiis firment: privatimque Q. Fabio, L. AEmilium praeceptorum eius memorem & vixisse, & adhuc mori. Me in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegae exsistam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.* Haec exigentem prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere: consulem ignorantes quis esset, obruere telis: Lentulum inter tumulum abripuit equus: tum inde effuse fugiunt. Septem millia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi sunt. Consul alter, seu forte, seu consilio, nulli fugientium infestus agmini cum septuaginta fere equitibus Venusiam profugit. Quadraginta millia peditum, duo millia septingenti equites, & tanta prope civium sociorumque pars caesi dicuntur: in his ambo consulum quaestores L. Atilius, & L. Furius Bibaculus: unus & viginti tribuni militum: consulares quidam praetoriique & aedilitii: inter eos Cn. Servilium Geminum & M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno aliquot annis ante consul fuerat: octoginta praeterea aut senatores, aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum sua volun-

voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo praelio tria millia peditum, & equites trecenti dicuntur. Haec est pugna Cannensis Alliensi cladi nobilitate 50 par: ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste cessatum est; sic strage exercitus gravior foediorque: fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt: alterius morientis prope totus exercitus fuit.

CAPUT XXVII.

Aliquot Romanorum militum, qui ex Cannensi praelio in minora castra fugerunt, ut se cum illis conjungant: qui in maiora se receperant, per medios hostes perrumpunt: inde, facto agmine, Canusium perveniunt.

Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuncium, qui in maioribus erant, mittunt, *dum praelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse.* Eam sententiam alii totam aspernari: *cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum aeque conjungi possent: quia videlicet plena hostium omnia in medio essent: & aliorum, quam sua corpora tanto periculo mallent objicere.* Aliis non tam sententia displicere, quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus tribunus militum, *capi ergo mavultis*, inquit, *ab avarissimo & crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra, & exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis, an Latinus socius, ut ex tua contumelia & miseria alteri honos quaeratur? Non tu; si quidem L. AEmilii consulis, qui se bene mori, quam turpiter vivere maluit, & tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati jacent, cives estis. Sed antequam opprimat lux, maioraque hostium agmina obsepiant iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audacia via fit quamvis per confertos hostes: cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut, si nihil obstet, transibimus. Itaque ite mecum, qui & vosmetipsos & remp. salvam vultis.* Haec ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per medios vadit hostes; &, quum in latus dextrum,

dextrum, quod patebat, Numidae jacularentur, translatis in dexterum ſcutis, in maiora caſtra ad ſexcentos evaſerunt: atque inde protinus alio magno agmine adjuncto Canuſium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quod ingenium ſuum cuique aut fots dabat, quam ex conſilio ipſorum, aut imperio cuiuſquam agebantur.

CAPUT XXVIII.

Hannibal a Maharbale admonitus, poſſe ipſum intra quintum diem, ſi pergat, in Capitolio epulari, eius conſilio propter quietis deſiderium non utitur, moratus in ſpoliis legendis, & foeda clade ſpectanda ducit exercitum ad oppugnanda minora & maiora Romanorum caſtra: utriſque, quum non eſſent, qui defenderent, cum ingenti praeda potitur. In eos, qui Canuſium abierant, Canuſinae feminae munificentia.

51 Hannibali victori quum ceteri circumfuſi gratularentur ſuaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum eſſet, noctiſque inſequentis, quietem & ipſe ſibi ſumeret, & feſſis daret militibus; Maharbal praefectus equitum minime ceſſandum ratus, *imo, ut quid hac pugna ſit actum, ſcias, die quinto*, inquit, *victor in Capitolio epulaberis: ſequere: cum equite, ut prius veniſſe, quam venturum ſciant, praecedam.* Hannibali nimis laeta res eſt viſa, maiorque, quam ut eam ſtatim capere animo poſſet. Itaque *voluntatem ſe laudare Maharbalis*, ait, *ad conſilium penſandum temporis opus eſſe.* Tum Maharbal, *non omnia nimirum eidem dii dedere: vincere ſcis, Hannibal, victoria uti neſcis.* Mora eius diei ſatis creditur ſaluti fuiſſe urbi atque imperio. Poſtero die ubi primum illuxit, ad ſpolia legenda foedamque etiam hoſtibus ſpectandam ſtragem inſiſtunt. Jacebant enim tot Romanorum millia, pedites paſſim equiteſque, ut quem cuique fors aut pugna junxerat, aut fuga aſſurgentes quidam ex ſtrage media cruenti, quos ſtricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoſte oppreſſi ſunt. Quoſdam & jacentes vivos ſucciſis feminibus poplitibuſque invenerunt, nudantes cervicem, jugulumque, & reliquum ſanguinem jubentes haurire. Inventi ſunt quidam merſis in effoſſam terram capitibus,

bus, quas sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superjecta humo interclusisse spiritum apparebat. Praecipue convertit omnes substratus Numida mortuo super incubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis; quum, manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versus laniando dentibus hostem expirasset.
Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda: & omnium primum, brachio objecto, flumine eos excludit. Ceterum ab omnibus labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta: pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, & ut, eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis. in castra hostes acceperunt: traditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum, & ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens parta est, & praeter equos virosque, & si quid argenti, quod plurimum in phaleris equorum erat (nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi caussa conferri in unum corpora suorum jussit. Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos frumento, veste, viatico etiam juvit, pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

CAPUT

CAPUT XXIX.

Propter desperationem agitantibus consilium nobilibus adolescentibus de relinquenda Italia. P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui postea Africanus fuit appellatus, stricto super capita consultantium gladio, compellit jurare, se Italiam non deserturos.

53 Ceterum quum ibi tribuni militum quatuor essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, & de legione secunda L. Publicius Bibulus, & P. Cornelius Scipio, & de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat; omnium consensu ad P. Scipionem admodum adolescentem, & ad Ap. Claudium summa imperii delata est: quibus consultantibus inter paucos de summa rerum nunciat P. Furius Philus consularis viri filius, *nequicquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam: nobiles juvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant.* Quod malum, praeterquam atrox super tot clades, etiam novum cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, &, qui aderant, concilium advocandum de eo censerent; negat concilii rem esse Scipio juvenis fatalis dux huiusce belli: *audendum atque agendum, non consultandum,* ait, *in tanto malo esse. Irent secum extemplo armati, qui rempublicam salvam vellent: nullo verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse.* Pergit ire, sequentibus paucis, in hospitium Metelli; &, quum concilium ibi juvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, *ex mei animi sententia,* inquit, *juro, ut ego rempublicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar: si sciens fallo, tum me, Jupiter optime maxime, domum, familiam remque meam pessimo leto afficias. In haec verba, L. Caecili, jures, postulo, ceterique, qui adestis; qui non juraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat.* Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, jurant omnes, custodiendosque semetipsos Scipioni tradunt.

CAPUT

CAPUT XXX.

Milites, qui Venusiam cum Terentio consule fugerant, a Venusinis benigne excipiuntur: inde profecti, cum iis, qui Canusii erant, se conjungunt. Romae interim quum esset ingens trepidatio, ageretur que de urbe custodienda, allatis literis Terentii consulis, cognitaque cladis magnitudine, ingens luctus exoritur.

Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam 54 ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas & tunicas & quadrigatos nummos quinos vicenos, & peditibus denos, & arma, quibus deerant, dederunt: ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta: certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busae multitudo faciebat, & jam ad decem millia hominum erant. Appiusque & Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuncium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum, an manere juberet Canusii. Varro ipse Canusium copias traduxit: & jam aliqua species consularis exercitus erat, moenibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salva urbe, tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit; itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quae dissertando minora vero fecero. Consule exercituque ad Trasimenum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nunciabantur: nec ulla jam castra Romana, nec ducem, nec militem esse: Hannibalis Apuliam, Samnium, ac jam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset. Comparem cladem ad AEgates insulas Carthaginiensium praelio navali acceptam, qua fracti si-

Sicilia ac Sardinia cessere: hinc vectigales ac stipendiarios se fieri passi sunt? aut pugnam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit? nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt. P. Furius Philus, & Marius Pomponius praetores
55 senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent: neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum in malis sicut ingentibus, ita ignotis, ne consilium quidem satis expediret, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, &, nondum palam facto, vivi mortuique per omnes pene domos promiscue complorarentur; tum Q. Fabius Maximus censuit, *equites expeditos & Appia & Latina via mittendos, qui obvios percontando aliquos profectos ex fuga, passim dissipatos, forte referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit; & si quid dii immortales miseriti imperii reliquum Romano nomini fecerint: ubi eae copiae sint, quo se Hannibal post praelium contulerit: quid paret, quid agat acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros juvenes esse. Illud per patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant, continerique intra suum quamque limen cogant: comploratus familiarum coërceant: silentium per urbem faciant: nuncios rerum omnium ad praetores deducendos curent: suae quisque fortunae domi auctorem exspectent: custodesque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbe, cogantque homines nullam, nisi ab urbe ac moenibus salvis, salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, recte tum in curiam patres revocandos, consulen-*
56 *dumque de urbis custodia esse.* Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, summotaque foro per magistratus turba, patres diversi ad sedandos tumultus discessissent; tum demum literae a Terentio consule allatae sunt, *L, AEmilium consulem exercitumque caesum, sese Canusii esse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem, ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Poenum sedere ad Cannas in captivorum pretiis, praedaque alia, nec victoris animo, nec magni ducis more nundinantem.* Tum privatae

quo-

quoque per domos clades vulgatae ſunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut ſacrum anniverſarium Cereris intermiſſum ſit; quia nec lugentibus id facere eſt fas, nec ulla in illa tempeſtate matrona expers luctus fuerat. Itaque, ne ob eamdem cauſſam alia quoque ſacra publica aut privata desererentur, ſenatuſconſulto diebus triginta luctus eſt finitus.

CAPUT XXXI.

Ex Sicilia res parum proſperae nunciantur: Opimia & Floronia Veſtales virgines inceſti damnantur: id quum in prodigium eſſet acceptum, ſimul ut auxilium ab diis in tantis calamitatibus expoſceretur, Delphicum oraculum conſulitur. Interim ſacra extraordinaria Romae fiunt.

Ceterum quum, ſedato urbis tumultu, revocati in curiam patres eſſent, aliae inſuper literae ex Sicilia allatae ſunt ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis claſſe Punica vaſtari, cui quum opem imploranti ferre vellet, nunciatum ſibi eſſe, aliam claſſem ad AEgates inſulas ſtare paratam inſtructamque, ut, ubi ſe verſum ad tuendam Syracuſanam oram Poeni ſenſiſſent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur: itaque claſſe opus eſſe, ſi regem ſocium Siciliamque tueri vellent. Literis conſulis propraetoriſque lectis, M. Claudium, qui claſſi ad Oſtiam ſtanti praeeſſet, Canuſium ad exercitum mittendum, ſcribendumque conſuli, ut, quum praetori exercitum tradidiſſet, primo quoque tempore, quantum per commodum reip. fieri poſſet, Romam veniret. Territi etiam ſuper tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Veſtales eo anno, Opimia, atque Floronia ſtupri compertae, & altera ſub terram, ut mos eſt, ad portam Collinam necata fuerat; altera ſibimetipſa mortem conſciverat. L. Cantilius ſcriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia ſtuprum fecerat, a pontifice maximo eo uſque virgis in comitio caeſus erat, ut inter verbera exſpiraret. Hoc nefas quum inter tot, ut fit, clades in prodigium verſum eſſet; decemviri libros adire juſſi ſunt, & Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum miſſus eſt ſci-

57

ſciſcitatum, quibus precibus ſuppliciiſque deos poſſent placare, & quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris ſacrificia aliquot extraordinaria facta, inter quae Gallus & Galla, Graecus & Graeca in foro boario ſub terra vivi demiſſi ſunt in locum ſaxo conſeptum, ibi ante hoſtiis humanis minime Romano ſacro imbutum.

CAPUT XXXII.

Accito Romam Varrone conſule, M. Claudius Marcellus praetor Canuſium ad exercitum proficiſcitur. Dictus dictator M. Junius propter paucitatem militum octo millia ſervorum armat: captivi Romani, facta ipſis ab Hannibale ſe redimendi poteſtate, decem deligunt, qui ad ſenatum veniant.

Placatis ſatis, ut rebantur, deis, M. Claudius Marcellus ab Oſtia mille & quingentos milites, quos in claſſem ſcriptos habebat, Romam, ut urbi praeſidio eſſent, mittit: ipſe, legione claſſis (ea tertia legio erat) cum tribunis mil. Theanum Sidicinum praemiſſa, claſſe tradita P. Furio Philo collegae, paucos poſt dies Canuſium magnis itineribus contendit. Dictator ex auctoritate patrum dictus M. Junius, & T. Sempronius magiſter equitum, delectu edicto, juniores ab annis ſeptemdecim, & quoſdam praetextatos ſcribunt: quatuor ex his legiones, & mille equites effecti. Item ad ſocios, Latinumque nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt: arma, tela, alia parari jubent, & vetera hoſtium ſpolia detrahunt templis porticibuſque. Et aliam formam novi delectus inopia liberorum capitum, ac neceſſitas dedit: octo millia juvenum validiorum ex ſervitiis, prius ſciſcitantes ſingulos, vellentne militare, emta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.
58 Namque Hannibal ſecundum tam proſperam ad Cannas pugnam victoris magis, quam bellum gerentis intentus ſicuius, quum, captivis productis ſegregatiſque, ſocios, ſicut ante ad Trebiam Traſimenumque lacum, benigne allocutus, ſine pretio dimiſiſſet; Romanos quoque vocatos, (quod nunquam alias antea) ſatis miti ſermone alloquitur: *Non internecinum ſibi eſſe cum Romanis bellum:* de-

de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanae cessisse, & se id adniti, ut suae in vicem felicitati & virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere: pretium fore in capita, equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. Quamquam aliquantum adjiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut jurarent, se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis, qui si forte ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis minime Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus, jurisjurandi solvendi caussa quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi eos Romam venire nunciatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nunciaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

CAPUT XXXIII.

M. Junius princeps legationis captivorum de eorum redemtione in senatu agit.

Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. 59 Quorum princeps M. Junius, *P. C.*, inquit, *nemo nostrum ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos, quam nostrae. Ceterum, nisi nobis plus justo nostra placet caussa, non alii unquam minus negligendi vobis, quam nos, in hostium potestatem venerunt: non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed quum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum praelium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus tutati. Postero die, quum circumsessi ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla alia jam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis, aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare: tum demum pacti sumus pretium, quo redemti dimitteremur: arma, in-*

quibus nihil jam auxilii erat, hoſti tradidimus. Maiores quoque acceperamus, ſe a Gallis auro redemiſſe: & patres veſtros, aſperrimos illos ad conditionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum miſiſſe; atqui & ad Alliam cum Gallis, & ad Heracleam cum Pyrrho, utraque non tam clade infamis, quam pavore & fuga pugna fuit. Cannenſes campos acervi Romanorum corporum tegunt: nec ſuperſumus pugnae, niſi in quibus trucidandis & ferrum & vires hoſtem defecerunt. Sunt etiam de noſtris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt, ſed praeſidio caſtris relicti, quum caſtra traderentur, in poteſtatem hoſtium venerunt. Haud equidem ullius civis, & commilitonis fortunae, aut conditioni invideo, nec premendo alium me extuliſſe velim: ne illi quidem (niſi pernicitatis pedum & curſus aliquod praemium eſt) qui plerique inermes ex acie fugientes non prius, quam Venuſiae aut Canuſii conſtiterunt, ſe nobis merito praetulerint, gloriatique ſint, in ſe plus, quam in nobis praeſidii reipublicae eſſe. Sed illis & bonis ac fortibus militibus utemini: & nobis jam promtioribus pro patria, quod beneficio veſtro redemti, atque in patriam reſtituti fuerimus. Delectum ex omni aetate & fortuna habetis: octo millia ſervorum audio armari: non minor numerus noſter eſt, nec maiori pretio redimi poſſumus, quam hi emuntur: nam ſi conferam nos cum illis, injuriam nomini Romano faciam. Illud etiam in tali conſilio animadvertendum vobis cenſeam, P. C. (ſi tamen duriores eſſe velitis, quod nullo noſtro merito faciatis) cui nos hoſti relicturi ſitis. Pyrrho videlicet, qui non hoſpitum numero habuit captivos, an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior, an crudelior ſit, vix aeſtimari poteſt. Si videatis catenas, ſqualorem, deformitatem civium veſtrorum, non minus profecto vos ea ſpecies moveat, quam ſi ex altera parte cernatis ſtratas Cannenſibus campis legiones veſtras. Intueri poteſtis ſollicitudinem & lacrimas in veſtibulo curiae ſtantium cognatorum noſtrorum exſpectantiumque reſponſum veſtrum: quum ii pro nobis, proque iis, qui abſunt, ita ſuſpenſi ac ſolliciti ſint; quem cenſetis animum ipſorum eſſe, quorum in discrimine vita libertaſque eſt? Si medius fidius ipſe in nos mitis Hannibal contra naturam ſuam eſſe velit, nihil tamen nobis vita opus eſſe cenſeamus, quum indigni, ut a vobis redi-

redimeremur, visi sumus. Rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine precio capti: sed rediere cum legatis, primoribus civitatis ad redimendos sese missis. Redeam ego in patriam trecentis nummis non aestimatus civis? suum quisque habet animum, P. C. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum. Magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi habeamur: neque enim vos pretio pepercisse homines credent.

CAPUT XXXIV.

De redimendis captivis T. Manlius Torquatus in senatu dissuadet.

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae huic virorum immiscuerat. Senatus, summotis arbitris, consuli coeptus. Ibi quum sententiis variaretur, & alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam, nec prohibendos ex privato redimi; si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac praediis cavendum populo, censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur. *Si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur; sine ullius insectatione, eorum brevi sententiam peregissem. Quid enim aliud, quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus, necessario ad rem militarem exemplo, servaretis? Nunc autem, quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint; nihil vos eorum, Patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque & virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium*

hostium potestate essent. Sed quum, fessis pugnando hostibus, tum victoria laetis, & ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, & septem armatorum hominum millia perrumpere etiam confertos hostes potuissent; neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegeret, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Sicut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio; sicut, nobis adolescentibus, priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum, situm inter medios hostes duceret, dixit, moriamur, milites, & morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones. *Si hoc P. Sempronius diceret; nec viros quidem, nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis, quam ad salutem ferentem demonstrat: reduces in patriam, ad parentes, ad conjuges ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus? quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa jacent: si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam: imo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis: sero nunc desideratis deminuti capite, abalienati jure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma capere ac se jubentem sequi: Hannibalem paullo post audistis castra prodi & arma tradi jubentem. Quam ego ignaviam istorum accuso, quum scelus possim accusare? non enim modo sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent: prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen, quam per hostium fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent: neque iis quadraginta*

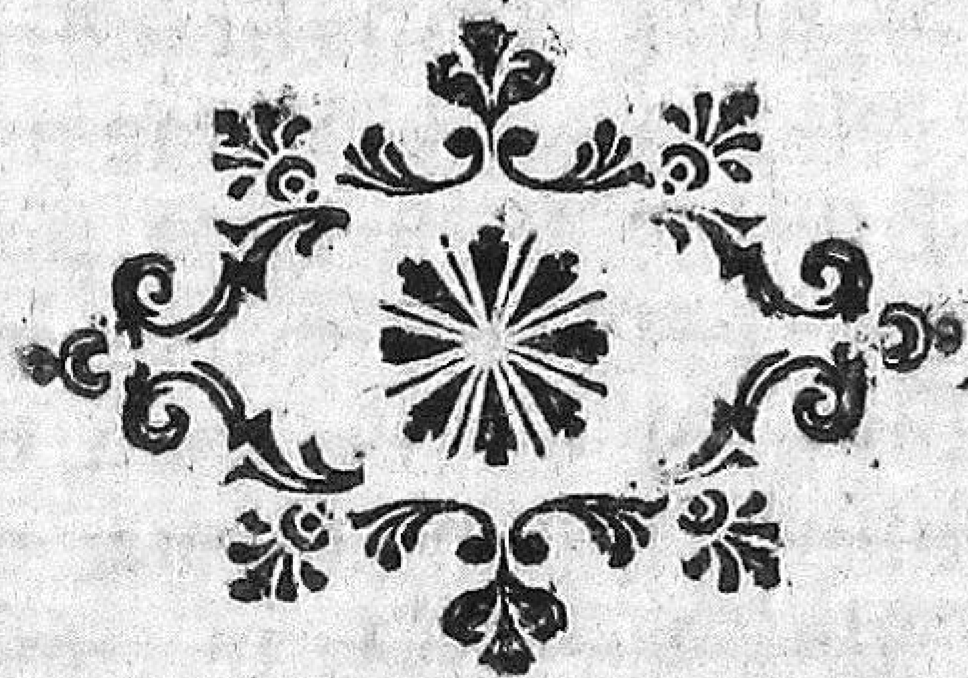
ginta millia hostium obstitere. Quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii fortia, fidelia, P. C.: nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse possunt: nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt: aut non invidere eos cum incolumitati, tum gloriae illorum per virtutem partae, quum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae caussam esse sciant: Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem, atque hostem exspectare, quum silentio noctis erumpendi occasio esset. At enim ad erumpendum e castris defuit animus; ad tutanda fortiter castra animum habuerunt. Dies noctesque aliquot obsessi, vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt: tandem ultima ausi passique, quum omnia subsidia vitae abessent, affectisque fame viribus arma jam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis, quam armis victi sunt. Orto sole hostis ad vallum accessit: ante secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma, ac se ipsos. Haec vobis ipsorum per biduum militia fuit: quum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra refugerunt: quum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie, neque in castris utiles. Vos redimam? Quum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis: quum manere, castra tutari armis necesse est; & castra & arma & vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, P. C., censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt, ac per summam virtutem se patriae restituerunt.

CAPUT XXXV.

Fit senatusconsultum de non redimendis captivis; de eorum legatis, qui Romam venerunt, quid inter auctores discrepet, exponitur Ad Hannibalem multi Italiae populi deficiunt. Varroni consuli Romam redeunti obviam itur, quod de Rep. non desperasset.

61 Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos jam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit: quia nec aerarium exhaurire, magna jam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Quum triste responsum, *non redimi captivos*, redditum esset, novusque super veterum luctus tot jactura civium adjectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra jurejurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum, &, custodibus publice datis, deducendum ad Hannibalem esse. Est & alia de captivis fama, decem primos venisse: de eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem, necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium & C. Calpurnium & L. Manlium: tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum: & novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse; quod, per caussam recognoscendi nomina captivorum, ad Hannibalem ex itinere regressi, religione sese exsolvissent: de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse: victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint; ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint: ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac publico carue-

caruerint. Mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas. Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod, qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare coeperunt, nulla profecto alia de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi, Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, Samnites, praeter Pentros, Brutii omnes, Lucani: praeter hos, Surrentini, & Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique, & Cisalpini omnes Galli. Nec tamen hae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fieret; neque ante consulis Romam adventum, nec, postquam is rediit, renovavitque memoriam acceptae cladis: quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse maxima caussa fuisset, redeunti & obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, & gratiae actae, quod de republica non desperasset: cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

DECADIS TERTIAE

LIBER TERTIUS

CAPUT I.

Hannibal Cossa in Hirpinis potitus, pergit Neapolim: caesis per insidias aliquot nobilibus, ceterum, non tentata Urbis oppugnatione, flectis iter Capuam. Ibi Pacuvius Calavius, ut rem ad Poenos trahat, callida arte sibi Senatum obnoxium facit, & plebi conciliat

1 Hannibal post Cannensem pugnam, castra capta ac direpta, confestim ex Apulia in Samnium moverat accitus in Hirpinos a Statio pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnae vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis, quum Mopsiani urbe excesissent, sine certamine tradita urbs Poeno, praesidiumque acceptum est. Ibi praeda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes aut deficientes ab Romanis accipere, aut detrectantes cogere ad defectionem jubet. Ipse per agrum Campanum mare inferum petit oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis (& pleraeque cavae sunt viae sinusque occulti) quacumque apte poterat, disposuit: alios prae se actam praedam ex agris ostentantes obequitare portis jussit, in quos, quia nec multi, & incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum, & haud procul litore naves piscatoriae pleraeque conspectae peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo praelio nobiles juvenes caesi captique sunt, inter quos & Hegeas praefectus equitum intemperantius cedentes secutus cecidit. Ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia haudquaquam promta oppugnanti.

gnanti. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae; maxime tamen inter corrupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum & sibi, & plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem, ac popularis homo, ceterum malis artibus nactus opes. Is quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasimenum est, in summo magistratu esset, jamdiu infestam senatui plebem ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu, traderet Capuam Poenis; improbus homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi, quam eversa Rep. dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua & senatum servaret, & obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato senatu, quum *sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset*, praefatus esset; *quippe qui liberos ex Appii Claudii filia haberet, filiamque Romam nuptum Livio dedisset: ceterum maiorem multo rem, magisque timendam instare. Non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuam rempublicam tradere Hannibali ac Poenis velle. Eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi, & certaminum in republica obliti credant.* Quum omnes victi metu permitterent; *claudam in curia vos*, inquit, *& tamquam & ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia, quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite.* Fide data, egressus claudi curiam jubet, praesidiumque in vestibulo relinquit, ne quis adire curiam injussu suo, neve inde egredi possit. Tunc vocato ad concionem populo, *Quod saepe*, inquit, *optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo, ac detestabili senatu potestas esset, eam nunc non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuentur cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite, solos, inermes: nequicquam raptim, aut forte temere egeritis: de singulorum capite vobis jus sententiae dicendae faciam, ut, quas quisque meritus est, poenas pendat. Sed* ante

ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut potiorem ira ſalutem atque utilitatem veſtram habeatis. Etenim hos (ut opinor odiſtis ſenatores; non ſenatum omnino habere non vultis: quippe aut rex (quod abominandum), aut, quod unum liberae civitatis conſilium eſt, ſenatus habendus eſt. Itaque duae res ſimul agendae ſunt vobis, ut & veterem ſenatum tollatis, & novum cooptetis. Citari ſingulos ſenatores jubebo, de quorum capite vos conſulam: quod de quoque cenſueritis, fiet. Sed prius in eius locum virum fortem ac ſtrenuum novum ſenatorem cooptabitis, quam de noxio ſupplicium ſumatur. Inde conſedit, & nominibus in urnam conjectis, citari, quod primum ſorte nomen excidit, ipſumque e curia produci juſſit. Ubi auditum eſt nomen, malum & improbum pro ſe quiſque clamare, & ſupplicio dignum. Tum Pacuvius: *video, quae ſententia de hoc ſit data: eiicitur pro malo atque improbo: bonum ſenatorem & juſtum eligite.* Primo ſilentium erat, inopia potioris ſubjiciundi. Deinde, quum aliquis, omiſſa verecundia, quemquam nominaſſet, multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent noſſe, alii nunc probra, nunc humilitatem ſordidamque inopiam, & pudendae artis, aut quaeſtus genus objicerent. Hoc multo magis in ſecundo ac tertio citato ſenatore eſt factum, ut ipſius poenitere homines appareret, quem autem in eius ſubſtituerent locum, deeſſe: quia nec eoſdem nominari attinebat nihil aliud, quam ad audienda probra, nominatos, & multo humiliores obſcurioreſque ceteri erant eis, qui primi memoriae occurrebant. Ita dilabi homines, notiſſimum quodque malum maxime tolerabile dicentes eſſe, jubenteſque ſenatum ex cuſtodia dimitti.

CAPUT

CAPUT II.

Campani cum ingenito vitio, tum praesenti rerum suarum fortuna superbi, rogati in tantis populi Romani calamitatibus auxilium, non solum misericordia sociorum nihil moventur, sed etiam rati id opportunum defectionis tempus cum Hannibale foedus faciunt.

Hoc modo Pacuvius, quum obnoxium vitae beneficio senatum multo sibi magis, quam plebi fecisset, sine armis, jam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas caussas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem judices dare, quae magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Jam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatum, & illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque: tum vero ita obsequio principum & licentia plebei lascivire, ut nec libidini, nec sumtibus modus esset. Ad contemtum legum, magistratuum, senatus accessit tum post Cannensem cladem, ut, cuius aliqua erat verecundia, Romanum quoque imperium spernerent: id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat: & quod, quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur. Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat, maxime miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemtum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam quum Legati aegre ferre senatum populumque Campanum, adversi quicquam evenisse Romanis, nunciassent, pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent; *morem magis*, inquit, *loquendi*

quendi cum sociis servastis, Campani, jubentes, quae opus essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum locuti estis. Quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quasi aliquid habeamus, id, quod deest, expleri ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna: legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus aut in acie, aut binis postero die amissis castris perierunt. Itaque non juvetis nos in bello oportet, Campani, sed pene bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra moenia compulsos, nec Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes receptos in fidem apud Satriculam defenderimus, coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum, per centum prope annos, variante fortuna, eventum, tulerimus. Adjicite ad haec, quod foedus aequum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum (id, quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit)civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus communicavimusque vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat. Poenus hostis ne Africae quidem indigenam ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis juris & conditionis & linguae prope humanae militem trahit. Hunc natura & moribus immitem ferumque insuper dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis, & (quod proloqui etiam piget) vesci humanis corporibus docendo. Hos infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos, & ex Africa & a Carthagine jura petere, & Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia, detestabile sit? Pulcrum erit, Campani prolapsum clade Romanum imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac recuperatum esse. Triginta millia peditum, quatuor equitum arbitror ex Campania scribi posse: jam pecuniae affatim est frumentique. Si parem fortunae vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet, nec Romani se victos esse. Hac oratione consulis dimis-

6

ſis redeuntibusque domum legatis, unus ex iis Vibius Virius *tempus veniſſe* ait, *quo Campani non agrum ſolum ab Romanis quondam per injuriam ademtum recuperare, ſed imperio etiam Italiae potiri poſſint. Foedus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos, neque controverſiam fore, quin, quum ipſe confecto bello Hannibal victor in Africam decedat, exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur.* Haec Virio loquenti aſſenſi omnes ita renunciant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem, ac pars maior ſenatus ſpectare: extracta tamen auctoritatibus ſeniorum per paucos dies eſt res: poſtremo vicit ſententia plurium, ut iidem legati, qui ad conſulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur, certumque defectionis conſilium eſſet, Romam legatos miſſos a Campanis in quibuſdam annalibus invenio poſtulantes, ut alter conſul Campanus fieret, ſi rem Romanam adjuvari vellent: indignatione orta, ſummoveri a curia juſſos eſſe, miſſumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines Romanos juberet. Quia nimis compar Latinorum quondam poſtulatio erat, Coeliusque, & alii id haud ſine cauſſa praetermiſerant ſcriptores, ponere pro certo ſum veritus. Legati ad Hannibalem venerunt, pacemque cum eo conditionibus fecerunt, *Ne quis imperator, magiſtratusve Poenorum jus ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret, munuſve faceret: ut ſuae leges, ſui magiſtratus Capuae eſſent: ut trecentos ex Romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipſi elegiſſent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia ſtipendia facerent, permutatio fieret.*

CAPUT

CAPUT III.

Campanorum in cives Comanos crudelitas: quum indignitati resisteret, & contra pacem cum Poenis factam palam vociferaretur Decius Magius, vocatus ab Hannibale, ire recusat: Capuam deinde venienti, quum civitas omnis occurreret, ipse obviam non egreditur.

Haec pacta: illa insuper, quam quae pacta erant, facinora Campani ediderunt. Nam praefectos socium civesque Romanos alios partim aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos plebs repente omnes comprehensos, velut custodiae caussa, balneis includi jussit, ubi, fervore atque aestu anima interclusa, foedum in modum exspirarent. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit, restiterat: ut vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem, exempla referens, primo, ne reciperetur praesidium, palam vociferatus est: deinde ut receptum aut eiiceretur, aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto Punico praesidio, restituerent se Romanis. Haec (neque enim occulte agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra. Deinde quum is ferociter negasset se iturum (nec enim Hannibali jus esse in civem Campanum) concitatus ira Poenus comprehendi hominem vinctumque attrahi ad se jussit: veritus deinde, ne quid inter vim tumultus, atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oriretur, ipse, praemisso nuncio ad Marium Blosium praetorem Campanum, postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius concione advocata edicit, ut frequentes cum conjugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed enixe, favore etiam vulgi & studio visendi tot jam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem

quem ex conscientia significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque.

CAPUT IV.

Capuam ingressus Hannibal hospitio excipitur a Pacuvio Calavio: huius filius; qui pro Romana societate cum Magio steterat, de Hannibale inter epulas interficiendo consilium agitat: id quum patri sevocato aperuisset, illius precibus coactus ab incepto desistit.

Hannibal ingressus urbem senatum extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret, diemque ut ipse adventu suo festum laetus ac libens celebraret, quamquam praeceps ingenio in iram erat; tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe, magnam diei partem consumsit. Diversatus est apud Minios Celeres, Stenium Pacuviumque, inclitos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos, filium juvenem adduxit, abstractum abs Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater juveni Hannibalem deprecando magis, quam purgando placavit, victusque patris precibus lacrimisque etiam ad coenam eum cum patre vocari jussit: cui convivio neminem Campanum, praeterquam hospites, Jubelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Coeperunt epulari de die, & convivium non ex more Punico, aut militari disciplina esse, sed ut in civitate, atque etiam domo luxuriosa, omnibus voluptatum illecebris instructum. Unus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Hannibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit; ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu, patrem Calavium ex convivio egressum secutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis aedium parti-

8

partibus) pervenerunt: *consilium*, inquit, *affero, pater, quo non veniam solum peccati, quo defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo maiore dignitate & gratia simus Campani, quam unquam fuimus.* Quum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, quaereret, toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio nudat: *jam ego*, inquit, *sanguine Hannibalis sanciam Romanum foedus, te id prius scire volui, si forte*
9 *abesse, dum facinus patratur, malles.* Quae ubi vidit audivitque senex, velut si jam agendis, quae audiebat, interesset, amens cum metu, *per ego te*, inquit, *fili, quaecumque jura liberos jungunt parentibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris facere & pati omnia infanda velis. Paucae horae sunt, intra quas jurantes per quicquid deorum est, dextrae dextras jungentes, fidem obstrinximus, ut sacratas fide manus, digressi a colloquio, extemplo in eum armaremus? Ab hospitali mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas: audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere afferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque? quid in unum intenti omnium oculi? quid tot dextrae? torpescentne in amentia illa? Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? &, alia auxilia desint, me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque: deterreri hic sine te potius, quam illic vinci. Valeant preces apud te meae, sicut pro te hodie valuerunt.* Lacrimantem inde juvenem cernens, medium complectitur, atque osculo haerens, non ante precibus abstitit, quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret, nihil facturum tale. Tum juvenis: *ego quidem*, inquit, *quam patriae debeo, pietatem exsolvam patri: tuam doleo vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen; semel, quum defectionis ab Romanis, iterum, quum paris cum Hannibale fuisti auctor: tertio hodie, quum restituendae Romanis Capuae mora atque impedimentum tu es. Tu patria, ferrum,*
quo

quo pro te armatus hanc arcem defendere volebam, hosti minime parcens, quando parens extorquet, recipe. Haec quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abjecit: &, quo minus res suspecta esset, seipse convivio reddidit.

CAPUT V.

Decius Magius, qui Punicae amicitiae obstinate adversabatur, a Capuanis Hannibali deditur: vi pertractus in eius castra, & navi impositus, ut Carthaginem mitteretur, tempestate Cyrenas defertur: ad Ptolemaeum Alexandriam deportatus, vinculis liberatur.

Postero die senatus frequens datus Hannibali: ubi prima eius oratio perblanda, ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae societati praeposuissent: & inter cetera magnifica promissa pollicitus, *brevi caput Italiae omni Capuam fore, juraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium: eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur, senatusque consultum fiat.* Omnes in eam sententiam ierunt: quamquam magnae parti & vir indignus ea calamitate, & haud parvo initio minui videbatur jus libertatis. Egressus curia, in templo magistratus consedit; comprehendique Decium Magium, atque ante pedes destitutum caussam dicere jussit. Qui quum, manente ferocia animi, negaret lege foederis id cogi posse; tum injectae catenae, ducique ante lictorem in castra est jussus, Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: *Habetis libertatem, Campani, quam petistis: foro medio, luce clara, videntibus vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior. Quid violentius Capua capta fieret? Ite obviam Hannibali, exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis.* Haec vociferanti, quum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi extra portam jussus. Ita in castra perducitur, extemploque impositus in navim, & Carthaginem missus;

sus; ne, motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto, senatum quoque poeniteret dediti principis: &, legatione missa ad repetendum eum, ne aut negando rem, quam primum peterent, offendendi sibi novi socii; aut tribuendo, habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in ditione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandriam ad Ptolemaeum, quum eum docuisset, contra jus foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinculis liberatur: permissumque, ut rediret, seu Romam, seu Capuam mallet. *Nec Magius Capuam sibi tutam dicere: & Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis, quam hospitis domicilium fore: nusquam malle, quam in regno eius vivere, quem vindicem, atque auctorem habeat libertatis.*

CAPUT VI.

Delphici Oraculi responsum de propitiandis Diis in tam adversa populi Romani fortuna.

11 Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit: Divi quoque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur: *tum, si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores feliciores que erunt: magisque ex sententia respublica vestra vobis procedet, victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, republica vestra bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deque praeda, manubiis spoliisque honorem habetote.* Haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit: tum dixit, *se oraculo egressum extemplo his omnibus dives rem divinam thure, ac vino fecisse; jussumque ab templi antistite, sicut coronatus laurea corona & oraculum adisset, & rem divinam fecisset, ita coronatum navim ascendere, nec ante deponere eam, quam Romam pervenisset. Se, quaecumque imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutum, coronam Romae in ara Apollinis deposuisse.* Senatus decrevit, ut eae res divinae, supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent.

CAPUT

CAPUT VII.

Nuncius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus, ad fidem laetarum rerum faciendam annulos aureos a digitis occisorum Romanorum detractos in vestibulo curiae effudit.

Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuncius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius: non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quaeque deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit, *Cum sex imperatoribus eum, quorum quatuor consules, duo dictator ac Magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse: occidisse supra ducenta millia hostium: supra quinquaginta millia cepisse. Ex quatuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, alterum, toto exercitu amisso, vix cum quinquaginta hominibus effugisse: magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatumque, dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque partem Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos. Capuam, quod caput non Campaniae modo, sed post afflictam rem Romanam Cannensi pugna, Italiae sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tot tantisque victoriis sacrum diis immortalibus agi haberique.* Ad fidem deinde tam laetarum rerum, effundi in vestibulo curiae jussit annulos aureos: qui tantus acervus fuit, ut metientibus, dimidium super tres modios explesse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quae propior vero est, haud plus fuisse modio. Adjecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem, nisi equitum atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa fuit orationis, *quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope juvandum Hannibalem esse. Procul enim ab domo militiam esse, in media hostium terra, magnam vim frumenti pecuniaeque absumi: & tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse. Mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam benemeritis de nomine Punico militibus.*

CAPUT VIII.

Ad nuncium rerum prospere ab Hannibale gestarum compellatus Hanno, qui propter veteres simultates erat illi infestus, pacem nihilominus cum Romanis suadet; obstrepente factione Barchina, parum movet.

Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus, Himilco, vir factionis Barchinae locum Hannonis increpandi esse ratus: *Quid est Hanno, inquit, etiam nunc te poenitet belli suscepti adversus Romanos? jube dedi Hannibalem; veta in tam prosperis rebus gratias diis immortalibus agi. Audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia.* Tum Hanno. *Tacuissem hodie, Patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio minus laetum quod esset vobis, loquerer. Nunc interrogante senatore, poeniteatne me adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut superbus, aut obnoxius videar: quorum alterum est hominis alienae libertatis obliti, alterum suae. Respondeam igitur Himilconi, non desisse poenitere me belli, neque desiturum ante invictum nostrum imperatorem incusare, quam finitum aliqua tolerabili conditione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res, quam pax nova finiet. Itaque ista, quae modo Mago jactavit, Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus jam laeta sunt. Mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt. Nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis dare, quam accipere possumus videri pacem; vereor, ne haec quoque laetitia luxuriet nobis, ac vana evadat. Quae tamen nunc quoque qualis est? Occidi exercitus hostium: mittite milites mihi. Quid aliud rogares, si esses victus? Hostium cepi bina castra, praedae videlicet plena & commeatuum: frumentum & pecuniam date. Quid aliud, inquam, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et ne omnia ipse mirer: (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare jus fasque est) velim seu Himilco, seu Mago respondeat: quum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse; primum ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos? deinde ecquis homo ex quinque & triginta tribubus*

ad Hannibalem transfugerit? Quum utrumque Mago negasset: *hostium quidem ergo*, inquit, *adhuc multum superest. Sed multitudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire velim.* Quum id nescire se Mago diceret: *nihil facilius scitu est*, inquit. *Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse, allatum ad vos est?* Quum id quoque negasset: *bellum igitur*, inquit, *tam integrum habemus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est ingressus. Quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus. Nunquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt, quam ante consules C. Lutatium & A. Postumium fuerunt, Lutatio, & Postumio consulibus devicti ad AEgates insulas sumus. Quod si (id quod dii omen avertant) nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis, quum vincimur, quam nunc, quum vicimus, dat nemo? Ego, si quis de pace consulet, seu de ferenda hostibus, seu accipienda, habeo quid sententiae dicam. Si de iis, quae Mago postulat, refertis; nec victoribus mitti attinere puto: & frustrantibus nos falsa atque inani victoria multo minus censeo mittenda esse.* Haud multos movit Hannonis oratio. Nam & simultas cum familia Barchina leviorem auctorem faciebat: & occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant: debellatumque mox fore, si adniti paullulum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatus consultum, ut Hannibali quatuor Numidarum millia in supplementum, mitterentur, & quadraginta elephanti, & argenti multa talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti millia peditum, quatuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia, quique in Hispania erant, supplerentur. Ceterum haec, ut in 14 secundis rebus, segniter otioseque gesta sunt.

CAPUT IX.

M. Junius dictator praeter servorum delectum, adscripta in militiam magna etiam damnatorum multitudine, ab Urbe cum exercitu proficiscitur. Hannibal, frustra tentatis Neapolitanorum animis, Nolam pergit: quum eo advenisset Claudius Marcellus, admonitus per legatos a primoribus de defectione, quam plebs agitaret, inde Nuceriam petit: acceptam in deditionem diripit atque incendit.

Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat: & dictator M. Junius, rebus divinis perfectis, latoque, ut solet, ad populum, ut equum ascendere liceret; praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, & servorum delectum, cohortesque ex agro Piceno & Gallico collectas, ad ultimum prope desperatae reipublicae auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit edixitque: *qui capitalem fraudem ausi, quique pecuniae judicati, in vinculis essent: qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque se exsolvi iussurum.* Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii translata erant, armavit. Ita cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur. Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum animos partim spe, partim metu nequicquam tentasset, in agrum Nolanum exercitum traducit: & ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem; ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut timere possent, praetermissurus. Senatus ac maxime primores eius in societate Romana cum fide perstare: plebs novarum, ut solet, rerum avida, atque Hannibalis tota esse: metumque agrorum populationis, & patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. Neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi Senatum metus cepit, si palam contra tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, clam simulando dilationem mali inveniunt. Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant: quibus autem conditionibus in foedus amici-

amicitiamque novam transeant, parum constare. Ita, spatio sumto, legatos propere ad praetorem Romanum, Marcellum Claudium, qui Canusii cum exercitu erat, mittunt: docentque, quanto in discrimine sit Nolana res, agrum Hannibalis esse, & Poenorum urbem extemplo futuram, ni subveniatur. Concedendo plebi senatum, ubi velint, defecturos se, ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus, collaudatis Nolanis: eadem simulatione extrahi rem in suum adventum jussit: interim celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Canusio Calatiam petit: atque inde Vulturno amne traiecto, perque agrum Saticulanum Trebianumque super Suessulam per montes Nolam pervenit. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano excessit, & ad mare proxime Neapolim descendit cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. Ceterum postquam Neapolim a praefecto Romano teneri accepit (M. Junius Silanus erat ab ipsis Neapolitanis accitus) Neapolim quoque, sicut Nolam non admissus petit Nuceriam. Eam quum aliquandiu circumsedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequicquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis: deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis, praeter Romanos, videri vellet, praemia atque honores iis, qui remansissent, ac militare vellent secum, proposuit. Nec ea spes quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia, aut fortuitus animi impetus tulit, Per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque Capuam petissent; exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta, atque incensa.

15

 CAPUT

CAPUT X.

Claudius Marcellus nobilem juvenem Nolanum, qui patriam Hannibali prodere nitebatur, comitate & beneficio conciliat.

Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii, quam voluntate principum habebat. Plebs timebatur, & ante omnes L. Bantius, quem consensus attentatae defectionis, ac metus a praetore Romano nunc; si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat juvenis acer & sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. Seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolanam in jus ditionemque dare voluerat Poeno: anxiumque eum, & sollicitum cura novandi res praetor cernebat. Ceterum quum aut pena cohibendus esset, aut beneficio conciliandus, sibi assumsisse, quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat. *Multos eum invidos inter populares habere, inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent. Sed qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse, Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille: quaeque, & quoties pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset: utique Cannensi pugna non prius praelio abstiterit, quam prope exsanguis ruina superincidentium virorum, equorum, armorumque sit oppressus. Itaque macte virtute esto*, inquit, *apud me tibi omnis honos, atque omne praemium erit: & quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse.* Laetoque juveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare jubet. Lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur. Hac comitate Marcelli ferocis juvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius juverit.

16

CAPUT

CAPUT XI.

Spectante denuo ad defectionem Nolana plebe, Claudius Marcellus, antequam aliquis motus intus oriatur, eruptione ex urbe facta, prospere cum Hannibale pugnat.

Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus a Nuceria moverat castra) plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret; Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui deinde utrinque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae. Poenorum ante castra sua. Praelia hinc parva inter urbem castraque, & vario eventu fiebant: quia duces nec prohibere paucos temere rogantes, nec dare signum universae pugnae volebant. In hac quotidiana duorum exercituum statione principes Nolanorum nunciant Marcello, *nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri: statutumque esse, ut, quum Romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent: clauderentque deinde portas, murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent.* Haec ubi nunciata sunt Marcello, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliquis motus intus oriretur, fortunam pugnae experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit, impedimenta subsequi jussit: calones, lixasque, & invalidos milites vallum ferre, media porta robora legionum, & Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti: subsidiaque destinata impedimentis data, ne, occupatis praelio legionibus, in ea impetus fieret. Ita instructi intra portas stabant. Hannibali sub signis (id quod per aliquot dies fecerat) ad ultimum diei in acie stanti, primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit jussos

pro-

propere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem afferre: ſatis fidens, ſi cunctantibus inſtaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Moxque dum in ſua quiſque miniſteria diſcurſu trepidat ad prima ſigna, ſucceditque ad muros acies; patefacta repente porta, Marcellus ſigna canere, clamoremque tolli, ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo poſſent impetu, in hoſtem erumpere jubet. Satis terroris tumultuſque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus, & C. Aurelius legati in cornua hoſtium erupere. Addidere clamorem lixae caloneſque, & alia turba cuſtodiae impedimentorum appoſita, ut paucitatem, maxime ſpernentibus Poenis, ingentis repente exercitus ſpeciem fecerint. Vix equidem auſim affirmare, quod quidam auctores ſunt, duo millia & trecentos hoſtium caeſos: non plus uno Romanos amiſiſſe. Sive tanta, ſive minor victoria fuit, ingens eo die res, ac neſcio, an maxima illo bello geſta ſit. Non vinci enim ab Hannibale vincere ſolito difficilius fuit, quam poſtea vincere.

CAPUT XII.

Hannibal relicta Nola, Acerras recedit, deſertas ab oppidanis diripit, & incendit: Caſilinum aggreſſus, atque a Praeneſtinorum praeſidio, quod ibi erat, acriter repulſus, Capuam in hiberna concedit.

17 Hannibal ſpe potiundae Nolae ademta, quum Acerras receſſiſſet: Marcellus extemplo clauſis portis cuſtodibuſque diſpoſitis, ne quis egrederetur, quaeſtionem in foro de iis, qui clam in colloquiis hoſtium fuerant, habuit, ſupra ſeptuaginta damnatos proditionis ſecuri percuſſit, bonaque eorum juſſit publica eſſe, & ſumma rerum ſenatui tradita, cum exercitu omni profectus ſupra Sueſulam caſtris poſitis conſedit. Poenus Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus perlicere, poſtquam obſtinatos vidit, obſidere inde, atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi, quam virium erat. Itaque, deſperata tutela urbis, ut circumvallari moenia viderunt, priuſquam continuarentur hoſtium opera, per intermiſſa munimenta neglectaſque

ctasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque: qua quemque aut consilium, aut terror tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt. Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casilino dictatorem Romanum legionesque eminus aspici nunciassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuam quoque recurrat, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant cum paucis Romanis, Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi, non confecto Praeneste ad diem delectu, serius profecti domo, quum Casilinum ante adversae pugnae famam venissent, & aliis aggregarent sese Romanis sociisque, profecti a Casilino quum satis magno agmine irent: avertit eos retro Casilinum nuncius Cannensis pugnae; ibi quum dies aliquot suspecti Campanis, timentesque, cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent, jamque de Capuae defectione agi, accipique Hannibalem satis pro certo haberent; interfectis nocte oppidanis, partem urbis, quae circa Vulturnum est (eo enim dividitur amni) occupavere. Idque praesidium Casilini habebant Romani. Additur & Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta eodem nuncio, quo Praenestini, paucos ante dies Casilinum compulsi: & satis ferme armatorum ad tam exigua moenia, & flumine altera parte cincta tuenda erat. Penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat. Hannibal quum jam inde 18 haud procul esset, Getulos cum praefecto nomine Isalca praemittit. Ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas praesidiumque accipiendum perlicere jubet. Sin in pertinacia perstent, rem gerere, ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi ad moenia accessere, quia silentium erat, solitudo visa: metuque concessum barbarus ratus, moliri portas, & claustra effringere parat; quum patefactis repente portis cohortes duae ad id ipsum instructae intus ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal castris ante

ipsa

ipſa moenia oppoſitis, parvam urbem parvumque praeſidium ſumma vi atque omnibus copiis oppugnare parat. Ac dum inſtat, laceſſitque, corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites, & promtiſſimum quemque e muro turribuſque ictos amiſit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum oppoſito prope interclusit, trepidoſque compulit in urbem, ſatis multis, ut ex tanta paucitate, interfectis. Plures cecidiſſent, ni nox praelio interveniſſet. Poſtero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur; utique poſtquam corona aurea muralis propoſita eſt, atque ipſe dux caſtelli plano loco poſiti ſegnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat Cannarum Traſimenique & Trebiae ſingulos admonens, univerſoſque. Inde vineae quoque coeptae agi, cuniculique. Nec ad varios conatus hoſtium aut vis ulla, aut ars deerat. Socii Romanorum propugnacula adverſus vineas ſtatuere, tranſverſis cuniculis hoſtium cuniculos excipere, & palam & clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incoepto avertit: caſtriſque communitis, ac praeſidio modico impoſito, ne omiſſa res videretur, in hiberna Capuam conceſſit.

CAPUT XIII.

Hannibalis exercitus per hiberna Capuae luxuria corrumpitur.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit adverſus omnia humana mala ſaepe ac diu durantem, bonis inexpertum atque inſuetum. Itaque quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae; & eo impenſius, quo avidius ex inſolentia in eas ſe immerſerant. Somnus enim, & vinum, & epulae, & ſcorta balneaque, & otium conſuetudine in dies blandius ita enervaverunt corpora animoſque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos, quam praeſentes tutarentur vires, maiuſque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannenſi acie protinus ad urbem Romam duxiſſet. Illa enim cunctatio diſtuliſſe modo victoriam videri potuit: hic error vires ademiſſe ad vincendum.

Itaque,

Itaque, hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. Nam & redierunt plerique scortis impliciti: & ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt, viaque & alius militaris labor excepti, tironum modo, corporibus animisque deficiebant; & deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur: neque aliae latebrae, quam Capua, desertoribus erant.

CAPUT XIV.

Casilinum a Poenis obsessum dira fame vexatur: quum eo inopiae ventum esset, ut lora, & pelles scutis detractas, & mures etiam comederent, facta pactione de liberorum capitum redemtione, se dedunt: Praenestini milites, qui eam obsidionem fortiter sustinuerant, ab Senatu Romano cohonestantur.

Ceterum mitescente jam hieme, educto ex hibernis milite, Casilinum redit. Ubi quamquam ab oppugnatione cessatum erat; obsidio tamen continuata oppidanos, praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat. Castris Romanis T. Sempronius praeerat, dictatore auspiciorum repetendorum caussa profecto Romam. Marcellum & ipsum cupientem ferre auxilium obsessis Vulturnus amnis inflatus equis, & preces Nolanorum atque Acerranorum tenebant Campanos timentium, si praesidium Romanum abscessisset, Gracchus assidens tantum Casilino, quia edictum erat dictatoris, ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat, quamquam quae facile omnem patientiam vincerent, nunciabantur a Casilino. Nam & praecipitasse se quosdam non tolerantes famem constabat: & stare inermes in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus praebentes. Ea aegre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere dictatoris injussu auderet: pugnandum autem esse, si palam frumentum importare vellet, videret: neque clam importandi spes esset; farre ex agris circa undique convecto quum complura dolia complesset, nuncium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent dolia, quae amnis deferret, Insequenti nocte intentis omnibus in flumen, ac spem ab nuncio Romano factam, dolia medio missa amni defluxerunt. AEqualiter 19

ter

ter inter omnes frumentum divisum. Id postero quoque die, ac tertio factum est. Nocte & mittebantur, & perveniebant: eo custodias hostium fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis transverso vortice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant. Ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur, nunciatumque Hannibali est; & deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces inde fusae ab Romanis castris, quum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id ventum inopiae est, ut lora, detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent, & omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis muri eruerent, &, quum hostes obarassent, quicquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen injecerunt, ut Hannibal *eo ne usque dum ea nascantur, ad Casilinum sessuri sumus*? exclamaret. Et qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus de redemtione liberorum capitum. Septunces auri in singulos pretium convenit. Fide accepta, sese tradiderunt. Donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti: tum remissi Cumas cum fide. Id verius est, quam ab equite in abeuntes immisso interfectos. Praenestini maxima pars fuere. Ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumsit. Ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo Manitio (scriba is antea fuerat) redierunt. Statua eius indicio fuit Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato capite: & tria signa cum titulo laminae aeneae inscripto; *Manitium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse*. Idem titulus tribus signis in 20 aede Fortunae positis fuit subjectus. Casilinum oppidum redditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis praesidio: ne, ubi Poenus inde abscessisset, Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus duplex stipendium, & quinquennii militiae vacationem decrevit. Civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum

casus

casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monumento ullo est illustratus, nec decreto Romanorum.

CAPUT XV.

Petellini, fideles populi Romani socii malis coacti auxilium ab senatu petunt: jussi sibimet ipsi consulere, ingenti moestitia capiuntur.

Eodem tempore Petellinos, qui uni ex Brutiis manserant in amicitia Romanorum, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Brutii quoque ceteri ob separata ab se consilia oppugnabant, quibus quum resistere malis nequirent Petellini, legatos Romam ad praesidium petendum miserunt. Quorum preces lacrimaeqne (in questus enim flebiles, quum sibimetipsi consulere jussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt) ingentem misericordiam patribus ac populo moverunt. Consultique iterum a M. Pomponio praetore patres, circumspectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil jam longinquis sociis in se praesidii esse: redire domum, fideque ad ultimum expleta, consulere sibimetipsos in praesenti fortuna jusserunt. Haec postquam renunciata legatio Petellinis est, tantus repente moeror pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendae urbis auctores essent, pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adjungendi se ceteris Brutiis, ac per eos dedendi Hannibali. Vicit tamen ea pars, quae nihil raptim nec temere agendum consulendumque de integro censuit. Relaxata postero die per minorem trepidationem re tenuerunt optimates, ut, convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

CAPUT XVI.

Quum neque ſtipendium, neque frumentum eſſet, quod ad claſſes mitteretur, altera, quae erat in Sicilia, ab Hierone rege: altera, quae in Sardinia, a civitatibus ſociis ſubſidio juvantur. Romae propter penuriam argenti Triumviri menſarii creantur. AEdes concordiae dedicatur.

21 Per idem fere tempus literae ex Sicilia Sardiniaque Romam allatae. Priores ex Sicilia Otacilii propraetoris in ſenatu recitatae ſunt, Furium praetorem cum claſſe ex Africa Lilybaeum veniſſe: ipſum graviter ſaucium in diſcrimine ultimo vitae eſſe: militi & navalibus ſociis neque ſtipendium, neque frumentum ad diem dari: neque, unde detur, eſſe: magnopere ſuadere, ut quam primum ea mittantur: ſibique, ſi ita videatur, ex novis praetoribus ſucceſſorem mittant. Eademque ferme de ſtipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia ſcripta. Reſponſum utriſque, non eſſe, unde mitteretur. Juſſique ipſi claſſibus atque exercitibus ſuis conſulere. Otacilius ad unicum ſubſidium populi Romani Hieronem legatos quum miſiſſet, in ſtipendium, quantum argenti opus fuit, & ſex menſium frumentum accepit. Cornelio in Sardinia civitates ſociae benigne contulerunt. Et Romae quoque propter penuriam argenti Triumviri menſarii rogatione Minutii tribuni plebis facti, L. AEmilius, qui conſul, cenſorque fuerat, & M. Atilius Regulus, qui bis conſul fuerat, & L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. Et Duumviri creati, M. & C. Atilii, aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt. Et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus, Q. Fabius Maximus, & Q. Fulvius Flaccus in locum P. Scantinii demortui, & L. AEmilii Paulli conſulis, & Q. AElii Paeti, qui ceciderant in pugna Cannenſi.

CAPUT XVII.

Patrum numero cladibus imminuto, ſuadet Carvilius, ut propter civium paucitatem adſcripti in civitatem bini Senatores ex ſingulis populis latinis, ii accipiantur in Senatum. Ea reiecta ſententia, dictus dictator M. Fabius Buteo ex ordine equeſtri centum ſeptuaginta ſeptem legit. Habitis comitiis conſularibus, L. Poſtumius abſens in Gallia, & T. Sempr. Gracchus conſules creantur.

Quum cetera, quae continuis cladibus fortuna minuerat, quantum conſiliis humanis aſſequi poterant, patres expleſſent; tandem ſe quoque & ſolitudinem curiae paucitatemque convenientium ad publicum conſilium reſpexerunt. Neque enim poſt L. AEmilium & C. Flaminium cenſores ſenatus lectus fuerat, quum tantum ſenatorum adverſae pugnae, ad hoc ſui quemque caſus per quinquennium abſumſiſſent. Quum de ea re M. Pomponius praetor, dictatore poſt Caſilinum amiſſum profecto jam ad exercitum, expoſcentibus cunctis, retuliſſet; tum Sp. Carvilius, quum longa oratione non ſolum inopiam: ſed paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur, conqueſtus eſſet, explendi ſenatus cauſſa, & jungendi arctius Latini nominis, pro magna re ſuadere dixit, ut ex ſingulis populis Latinorum binis ſenatoribus, quos patres Romani cenſuiſſent, civitas daretur, atque in demortuorum locum in ſenatum legerentur. Eam ſententiam haud aequioribus animis, quam ipſorum quondam poſtulatum Latinorum, patres audierunt, & quum fremitus indignantium tota curia eſſet; & praecipue Manlius eſſe etiam nunc ſtirpis ejus virum diceret, ex qua quondam in Capitolio conſul minatus eſſet, quem Latinum in curia vidiſſet, eum ſua manu ſe interfecturum; Q. Fabius Maximus, *Nunquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in ſenatu* dixit, *quam inter tam ſuſpenſos ſociorum animos incertamque fidem id tactum, quod inſuper ſollicitaret eos: eam unius hominis temerariam vocem ſilentio omnium extinguendam eſſe: &, ſi quid unquam arcani ſanctive ad ſilendum in curia fuerit, id omnium*

22

maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro non
dicto habendum esse. Ita ejus rei oppressa mentio est.
dictatorem, qui censor ante fuisset, vetustissimusque
ex iis, qui viverent, censoriis esset, creari placuit:
qui senatum legeret: accirique C. Terentium consulem
ad dictatorem dicendum jusserunt. Qui, quum ex Apu-
lia, relicto ibi praesidio, magnis itineribus Romam
redisset, nocte proxima, ut mos erat, M. Fabium
Buteonem ex S. C. sine magistro equitum dictatorem
in sex menses dixit. Is, ubi cum lictoribus in rostra
ascendit, *neque duos dictatores tempore uno, quod nun-*
quam ante factum esset, *probare se* dixit: *neque dictatorem*
sine magistro equitum: ne censoriam vim permissam uni &
eidem iterum: nec dictatori, nisi rei gerendae caussa crea-
to in sex menses datum imperium. Quae immoderata fors,
tempus, ac necessitas fecerint, iis se modum impositurum.
Nam neque senatu quemquam moturum ex iis quos C. Fla-
minius, L. AEmilius censores in senatum legissent: tran-
scribi tantum recitarique eos jussurum, ne penes unum
hominem judicium arbitriumque de fama ac moribus sena-
toris fuerit: & ita in demortuorum locum sublecturum, ut
ordo ordini, non homo homini praelatus videretur. Reci-
tato vetere senatu, inde primum in demortuorum lo-
cum legit, qui post L. AEmilium & C. Flaminium
censores curulem magistratum cepissent, necdum in
senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus
erat: tum legit, qui aediles, tribuni plebis, quaesto-
resve fuerant: tum ex iis, qui magistratus non cepis-
sent, qui spolia ex Romano hoste fixa domi haberent,
aut civicam coronam accepissent. Ita centum septua-
ginta septem cum ingenti approbatione omnium in
senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, pri-
vatusque de rostris descendit, lictoribus abire jussis,
turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus
hic sedulo terens, ne deducendi sui caussa populum de
foro abduceret. Neque tamen elanguit cura hominum
ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt. Con-
sul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto
certiore senatu, ne comitiorum caussa in urbe retine-
24 retur. Postero die consultus a M. Pomponio praetore
senatus decrevit dictatori scribendum, uti, si e repu-
blica

blica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum, & praetore M. Marcello, ut ex iis praesentibus noscere patres possent, quo statu respublica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis, qui legionibus praeessent. Dictator de se pauca ac modice locutus, in magistrum equitum T. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae vertit, comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, & T. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum eo accurerat, consules crearentur. Praetores inde creati: M. Valerius Laevinus, Ap. Cludius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mutius Scaevola. Dictator creatis magistratibus, Theanum in hiberna ad exercitum rediit, relicto magistro equitum Romae: qui quum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres consuleret.

CAPUT XVIII.

L. Postumius consul designatus vastam silvam ingressus a Gallis cum exercitu opprimitur: hanc Romam nunciatam cladem civitas publica moestitia prosequitur: anxius senatus, erectus per T. Sempronium, bellum, omissis interim Gallis, in Poenos hostes intente apparat.

Quum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L. Postumium consulem designatum, in Gallia ipsum atque exercitum deletos. Silva erat vasta, (Litanam Galli vocant) qua exercitum traducturus erat. Ejus silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderant, ut immotae starent, momento levi impulsi occiderent. Legiones duas Romanas habebat Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut vigintiquinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremae silvae quum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt, quae alia in aliam instabilem per se ac male haerentem incidentes, ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. Nam quum

exanimati plerique essent arborum truncis fragmentis-
que ramorum, ceteram quoque multitudinem inopinato
malo trepidam Galli saltum omnem armati circumsi-
dentes interfecerunt, paucis e tanto numero captis,
qui pontem fluminis petentes, obsesso ante ab hostibus
ponte, interclusi sunt. Ibi Postumius omni vi, ne ca-
peretur, dimicans occubuit. Spolia corporis caputque
ducis praecisum Boii ovantes templo, quod sanctissimum
est apud eos, intulere. Purgato inde capite, ut mos iis est,
calvam auro caelavere, idque sacrum vas iis erat, quo
sollemnibus libarent; poculumque idem sacerdoti esse,
ac templi antistitibus. Praeda quoque haud minor Gallis,
quam victoria fuit. Nam etsi magna pars animalium
strage silvae oppressa erat; tamen ceterae res, quia ni-
hil dissipatum fuga est, stratae per omnem jacentis ag-
minis ordinem inventae sunt. Hac nunciata clade, quum
25 per multos dies in tanto pavore fuisset civitas, ut, ta-
bernis clausis, velut nocturna solitudine per urbem
acta, senatus aedilibus negotium daret, ut urbem cir-
cumirent, aperirique tabernas, & moestitiae publicae
speciem urbi demi juberent; tum T. Sempronius se-
natum habuit, consolatusque patres est, & adhortatus;
*ne, qui Cannensi ruinae non succubuissent, ad minores
calamitates animos summitterent. Quod ad Carthaginienses
hostes, Hannibalemque attinet, prospera modo esset, sicut
speraret, fortuna, Gallicum bellum & omitti tuto, & dif-
ferri posse, ultionemque eam fraudis in deorum, ac populi
Romani potestate fore. De hoste Poeno exercitibusque,
per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitan-
dum.* Ipse primum, quid peditum equitumque, quid ci-
vium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disse-
ruit. Tum Marcellus suarum copiarum summam expo-
suit. Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset,
a peritis quaesitum est: duone consulares exercitus sa-
tis firmati tanto bello sufficerent, inibatur ratio. Itaque
Galliam, quamquam stimulabat justa ira, omitti eo anno
placuit. Exercitus dictatoris consuli decretus est. De
exercitu Marcelli, qui ex fuga Cannensi essent, in Si-
ciliam eos traduci, atque ibi militare, donec in Italia
bellum esset, placuit: eodem ex dictatoris legionibus
reiici

reiici militem minimi quemque roboris, nullo praestituto militiae tempore, nisi quod stipendiorum legitimorum esset. Duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretae sunt: eumque, quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit: legiones praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri: atque inde consul, cui legiones urbanae evenissent, militum sumeret, quantum opus esset: C. Terentio consuli propagari in annum imperium: neque de eo exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

CAPUT XIX.

Asdrubal in Hispania, coacta ad deditionem Carpesiorum gente, quam praetores ab ipso transfugientes, a Poenis averterant, ductus in Italiam exercitum, ad Iberum descendit.

Dum haec in Italia geruntur, apparanturque, nihilo segnius in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis Prosperum Romanis, P. & Cn. Scipionibus, inter se partitis copias, ut Cn. terra, P. mari navibusque rem gereret. Asdrubal Poenorum imperator neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste inter vallo ac locis tutis tenebat se: cui multum, ac diu obtestanti quatuor millia peditum, & quingenti equites in supplementum missi ex Africa sunt. Tum refecta tandem spe, castra propius hostem movit: classemque & ipse instrui paratique jubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum praefectorum navium transitio, qui post classem ad Iberum per pavorem desertam graviter increpiti, nunquam deinde satis fidi aut duci, aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant ii transfugae motum in Carpesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot: una etiam ab ipsis vi capta fuerat. In eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque exercitu Asdrubal ingressus agrum hostium, pro captae ante dies paucos urbis moenibus Galbum, nobilem Carpesiorum ducem cum valido exercitu castris se detinentem aggredi statuit. Praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad pugnam, peditum

26

partem ad depopulandum per agros passim dimisit, ut palantes exciperent: simul & ad castra tumultus erat, & per agros fugaque, & caedes: deinde undique diversis itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum hostem praelio. Erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo, repentinaque eorum audacia terrorem hosti paullo ante ultro lacessenti incussit. Itaque & ipse Asdrubal in collem satis arduum, tutumqne flumine etiam objecto tum copias subducit, & praemissam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit: nec, aut colli, aut flumini satis fidens, vallo castra permunit. In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta. Nec Numida Hispano eques par fuit: nec jaculator Maurus cetrato velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti. Posteaquam 27 neque elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant, neque castrorum oppugnatio facilis erat; urbem Asenam, quo fines hostium ingrediens Asdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt, omnique circa agro potiuntur: nec jam aut in agmine, aut in castris ullo imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri senserat Asdrubal; cohortatus milites, ut palantes sine signis hostes aggrederentur, digressus colle, pergit ire acie instructa ad castra. Quem ut adesse tumultuosi nuncii refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad arma conclamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, sine signo, incompositi, inordinati in praelium ruunt. Jam primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent, alii nondum e castris exissent: tum primo ipsa audacia terruere hostem, deinde rari in confertos illati, quum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios, & undique pulsi coire in orbem, &, dum corporibus applicantur, armaque armis jungunt: in arctum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti, ad multum diei caeduntur. Exigua pars, eruptione facta, silvas ac montes petit: parique terrore & castra sunt deserta, & universa gens postero die in deditionem venit: nec

diu

diu in pacato mansit, nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Asdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret: quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Asdrubal extemplo literas Carthaginem mittit, indicans, *quanto fama profectionis suae damno fuisset. Si vero inde pergeret, priusquam Iberum transiret, Romanorum Hispaniam fore: nam praeterquamquod nec praesidium nec ducem haberet, quem relinqueret pro se, imperatores esse Romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit. Itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent: cui si omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.* Hae literae quamquam primo ad- 28 modum moverunt senatum; tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Asdrubale, neque de copiis ejus mutatum est. Himilco cum exercitu justo, & aucta classe ad retinendam terra marique, ac tuendam Hispaniam est missus, qui ut pedestres navalesque copias trajecit, castris communitis, navibusque subductis, & vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos juxta intentus ad Asdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque exposuisset, atque edidicisset ipse invicem, quemadmodum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra rediit, nulla re, quam celeritate tutior, quod undique abierat, antequam populi consentirent. Asdrubal, priusquam moveret castra pecunias imperat populis omnibus suae ditionis satis gnarus Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum, nec auxilia Gallica aliter, quam conducta habuisse, inopem tantum iter ingressum, vix penetraturum ad Alpes fuisse: pecuniis igitur raptim exactis, ad Iberum descendit.

 CAPUT

CAPUT XX.

Cn. & P. Scipiones facti obviam ad Iberum Asdrubali, transitum in Italiam prohibituri, illum ingenti praelio superant.

Decreta Carthaginiensium, & Asdrubalis iter, ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces, junctis copiis, ire obviam coeptis, atque obsistere parant rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Asdrubal dux, atque Hispaniensis exercitus esset junctus, illum Romani finem imperii fore. His anxii curis ad Iberum contrahunt copias, &, transito amne, quum diu consultassent, utrum castra castris conferrent, an satis haberent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab itinere proposito hostem; urbem a propinquo flumine Iberam appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis ejus, oppugnare parant: quod ubi sensit Asdrubal, pro opeferenda sociis pergit ipse ire ad urbem deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. Ita jam coepta obsidio omissa ab Romanis est, & in ipsum Asdrubalem 29 versum bellum. Quinque millium intervallo castra distantia habuere paucos dies, nec sine levibus praeliis, nec ut in aciem exirent: tandem uno eodemque die, velut ex composito, utrinque signum pugnae propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum est. Triplex stetit Romana acies: peditum pars ante signa locata, pars post signa accepta: equites cornua cinxere. Asdrubal mediam aciem Hispanis firmat in cornibus, dextro Poenos locat, laevo Afros, mercenariorumque auxilia equitum, Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afros pro cornibus opponit: nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus, desultorum in modum, binos trahentibus equos, inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transultare mos est: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus est. Quum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant: nam ne multum quidem aut numero aut generum militum hi aut illi praestabant: militibus longe dispar

ani-

animus erat, Romanis enim, quamquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe Roma eos pugnare. Itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant animis vincere, aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies: nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania, quam victores in Italiam trahi malebant. Primo igitur concursu, quum vix pila conjecta essent, retulit pedem media acies, inferentibusque sese magno impetu Romanis, terga vertit. Nihilo segnius in cornibus praelium fuit: hinc Poenus, hinc Afer urget: & velut in circumventos praelio ancipiti pugnant; sed, quum in medium tota jam coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit. Ita duo diversa praelia erant: utroque Romani, ut qui pulsis tandem mediis, & numero & robore virorum praestarent, haud dubie superarunt. Magna vis hominum ibi occisa: &, nisi Hispani vixdum conserto praelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit, quia simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque viderunt, extemplo fuga effusa, nuda cornua, elephantis quoque prae se actis, deseruere. Et Asdrubal usque ad ultimum eventum pugnae moratus, e media caede cum paucis effugit. Castra Romani cepere: atque inde diripuere. Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis adjunxit, Asdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispaniam spem reliquit. Quae, posteaquam literis Scipionum Romae vulgata sunt, non tam victoria, quam prohibito Asdrubalis in Italiam transitu laetabantur.

CAPUT

CAPUT XXI.

Poeni Petelia, & Consentia in Bruttiis potiuntur: Crotonem quoque a Brutiorum exercitu expugnatam, & Locrenses per defectionem venientes, recipiunt: Hieronis filius Gello, dum nititur res in Sicilia ad Carthaginienses trahere, morte opportuna absumitur.

30 Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Brutiis aliquot post mensibus, quam coepta oppugnari erat, ab Himilcone praefecto Hannibalis expugnata est, multorumque sanguine, ac vulneribus ea Poenis victoria stetit: nec ulla magis vis obsessos, quam fames expugnavit: absumtis enim frugum alimentis, carnisque omnis generis quadrupedum, sutrinae postremo coriis, herbisque, & radicibus, corticibus teneris, strictisque rubis vixere: nec, ante quam vires ad standum in muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta Petelia, Poenus ad Consentiam copias traducit, quam minus pertinaciter defensam intra paucos dies in deditionem accepit: iisdem ferme diebus & Brutiorum exercitus Crotonem, Graecam urbem circumsedit, opulentam quondam armis virisque: tum jam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis aetatis minus viginti millia civium superessent. Itaque urbe defensoribus vacua facile potiti sunt hostes: arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media caede quidam effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios, Poenosque, prodita multitudine a principibus. Rhegini tantummodo regionis ejus & in fide erga Romanos, & potestatis suae ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit: &, ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit; namque Gelo maximus stirpis, contemta simul senectute patris, simul post Cannensem cladem Romana societate, ad Poenos defecit, movissetque in Sicilia res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret, armantem eum multitudinem, sollicitantemque socios absumsisset. Haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

CAPUT

CAPUT XXII.

Ludi Romani, & plebeii fiunt: inito a Sempronio consule magistratu Claudio Marcello proconsulare datur imperium: quum de exercitibus decerneretur, Marcellus in Campaniam cum duabus urbanis legionibus mittitur: inde qui reliqui erant ex Cannensi fuga, in Siciliam deportantur. Aedes Veneris Erycinae, & Mentis Romae dedicatur.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit;
ut aedem Veneris Erycinae, quam dictator vovis-
set dedicari liceret. Senatus decrevit, ut T. Sempro-
nius consul designatus, quum primum magistratum
inisset, ad populum ferret, ut duumviros esse juberent
aedium dedicandarum caussa. Et M. AEmilio Lepi-
do, qui bis consul augurque fuerat, filii tres, Lucius,
Marcus, Quintus ludos funebres per triduum, &
gladiatorum paria duo & viginti per triduum in fo-
ro dederunt. Aediles curules C. Laetorius, & T. Sem-
pronius Graccus, consul designatus, qui in aedi-
litate magister equitum fuerat, ludos Romanos fe-
cerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii ludi
a M. Aurelio Cotta, & M. Claudio Marcello ter in-
staurati sunt. Circumacto tertio anno Punici belli,
T. Sempronius consul idibus Martiis magistratum iniit.
Praetores Q. Fulvius Flaccus, qui antea consul cen-
sorque fuerat, urbanam, M. Valerius Laevinus pere-
grinam sortem in jurisdictione habuit, Ap. Claudius
Pulcher Siciliam, Q. Mutius Scaevola Sardiniam sorti-
titi sunt. M. Marcello proconsulare imperium esse popu-
lus jussit: quod post Cannensem cladem unus Roma-
norum imperatorum in Italia prospere rem gessisset.
Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, de- 31
crevit, ut eo anno duplex tributum imperaretur, sim-
plex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens
omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad
Cannas fuissent. Inde de exercitibus ita decretum est,
ut duabus legionibus urbanis T. Sempronius consul Ca-
les ad conveniendum diem ediceret: inde sex legiones
in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur, quae
ibi

ibi legiones essent (erant autem Cannensis maxime exercitus) eas Ap. Claudius Pulcher Praetor in Siciliam traiiceret: quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus isque jussus in castra Claudiana deducere urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum deducendumque in Siciliam T. Metilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus. Taciti primo expectaverant homines, uti consul comitia collegae creando haberet: deinde, ubi ablegatum velut de industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremitus in curia est ortus. Quod ubi sensit consul, *Utrumque*, inquit, *e rep. fuit, patres conscripti: & M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam proficisci, & comitia non prius edici, quam is inde, confecto, quod mandatum est, negotio, revertisset: ut vos consulem, quem tempus reip. postularet, quemque maxime vultis, haberetis.* Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus, & T. Otacilius Crassus, aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Ericynae. Utraque in Capitolio est, canali uno discretae. Et de trecentis equitibus Campanis, qui in Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam venerant, dein latum ad populum, ut cives Romani essent, item uti municipes Cumani essent, pridie quam populus Campanus a populo Romano defecisset. Maxime ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi negabant, vetere patria relicta, in eam, in quam redierant, nondum adsciti.

CAPUT

CAPUT XXIII.

Marcellus Romam reversus in locum Postumii consulis sufficitur: quod vitio creatus videretur, magistratu se abdicat: illi substituitur Fabius Maximus. Prodigia novendiali sacro expiantur: novi consules vires inter se dividunt: Marcellus ad exercitum Nuceriam mittitur.

Posteaquam Marcellus ab exercitu rediit; comitia uni consuli rogando in locum L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, qui extemplo magistratum occiperet, cui ineunti consulatum quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronunciaverunt; vulgoque patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Fabius Maximus tertium. Mare arsit eo anno: ad Sinuessam bos equuleum peperit, signa Lanuvii ad Junonis Sospitae cruore manavere: lapidibusque circa id templum pluit, ob quem imbrem Novendiale, ut assolet, sacrum fuit: ceteraque prodigia 32 cum cura expiata. Consules exercitus inter se diviserunt. Fabio exercitus, cui M. Junius dictator praefuerat, evenit. Sempronio, Volonum quod fuerat, & sociorum trigintaquinque millia. M. Valerio praetori legiones, quae ex Sicilia redissent, decretae. M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus. Praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. Consules edixerunt, quoties senatum vocassent: uti Senatores; quibusque in senatu dicere sententiam liceret, ad portam Capenam convenirent; Praetores, quorum jurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt: eo vadimonia fieri jusserunt: ibique eo anno jus dictum est.

CAPUT

CAPUT XXIV.

Perlata Carthaginem fama rei male gestae in Hispania, mittunt eo Magonem cum classe, & copiis facta: spe recipiendae Sardiniae, eo diligunt ducem Asdrubalem Calvum.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis, duodecim millia peditum, & mille quingentos equites, triginta elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum, nuncius affertur, in Hispania rem male gestam, omnesque ferme ejus provinciae populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum classe ea, omissa Italia, in Hispaniam averterent? quum Sardiniae recipiendae repentina spes affulsit. *Parvum ibi exercitum Romanum esse: veterem praetorem inde Cornelium provinciae peritum decedere; novum exspectari: ad hoc, fessos jam animos Sardorum diuturnitate imperii: & proximo iis anno acerbe atque avare imperatum, gravi tributo, & collatione iniqua frumenti oppressos: nihil deesse aliud, quam auctorem, ad quem deficerent.* Haec clandestinta legatio per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. His nunciis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt: in Sardiniam Asdrubalem cognomento Calvum diligunt ducem, & tantum ferme copiarum, quantum Magoni, decernunt.

CAPUT XXV.

Romanorum terrestres maritimaeque contra Carthaginienses expeditiones.

Et Romae consules, transactis rebus, quae in urbe agendae erant, movebant jam sese ad bellum. T. Sempronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit: & Q. Fabius consulto prius senatu, *ut frumenta omnes ex agris ante Kalendas Junias primas in urbes munitas conveherent? qui non invexissent, eorum se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum.* Ne praetoribus quidem, qui ad jus dicendum

dum creati erant, vacatio a belli administratione data est. Valerium praetorem in Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis ejus praesidium: Terentianum mitti cum aliquo legatorum. Et vigintiquinque naves M. Valerio datae sunt, quibus oram maritimam inter Brundusium ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terento proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro conquisitionem militum haberet, locisque iis praesidio esset. Et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi praeesset, missus.

CAPUT XXVI.

Xenophanes legatus mittitur a Philippo Macedoniae rege ad faciendum cum Hannibale foedus: quum per Apuliam tendens in Romanos incidisset, callido mendacio eos fallit: perveniens ad Hannibalem, foedus & amicitiam cum illo jungit, dum rediit in Macedoniam, a Romanis capitur, & Romam mittitur.

In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter quos Philippus Macedonum rex eo magis, quod propior Italiae, ac mari tantum Jonio discretus erat. Is, ubi primum fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter Romanos Poenumque orto laetatus erat, ita utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. Posteaquam tertia jam pugna, tertia victoria cum Hannibale, & Poenis erat, ad fortunam inclinavit, legatosque ad Hannibalem misit, qui vitantes portus Brundusinum Tarentinumque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniae Junonis templum in terram egressi sunt: inde per Apuliam Capuam petentes, media in praesidia Romana illati sunt, deductique ad M. Valerium Laevinum praetorem circa Nuceriam castra habentem. Ibi intrepide Xenofanes legationis princeps a *Philippo rege se missum*, ait, *ad amicitiam societatemque jungendum cum populo Romano mandata*

data habere ad consules, ac senatum populumque Romanum. Inter defectiones veterum sociorum Valerius nova societate tam clari regis laetus admodum, hostem pro hospite comiter accepit, dat, qui prosequantur, itinera cum cura demonstrent, quae loca, quosque saltus aut Romani, aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia Romana in Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam jungi legibus his, *ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret, & vastaret maritimam oram: bellum pro parte sua terra marique gereret: ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium, atque Hannibalis esset, praedaque omnis Hannibali cederet. Perdomita Italia, navigarent in Graeciam, bellumque, cum quibus regibus placeret, gererent: quae civitates continentis, quae insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent.* In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus, missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisco, & Bostar, & Mago, eodem ad Junonis Laciniae templum, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt: Inde provecti, quum jam altum tenerent, conspecti a classe Romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus. P. Valerius Flaccus Corcyraeos ad persequendam retrahendamque navem quum misisset, primo fugere regii conati: deinde, ubi celeritate victi cesserunt, tradunt se Romanis: & ad praefectum classis adducti, quum quaereret, qui: & unde, & quo tenderent cursum; Xenophanes primo satis jam semel felix mendacium struere, a Philippo se ad Romanos missum, ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse: Campaniam superare nequisse septam hostium praesidiis: deinde, ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo prodidit, tum comitibus eorum seductis, ac metu territis, literae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae de pace inter regem Macedonum Poenumque ducem. Quibus satis cognitis. optimum visum est, captivos comitesque eorum Romam ad senatum, aut ad consules, ubicumque essent, quam-

pri-

primum deportare: ad id celerrime quinque naves delectae: ac L. Valerius Antias, qui praeesset, missus: eique mandatum, ut in omnes naves legatos separatim custodiendos divideret: daretque operam, ne quod iis colloquium inter se, neve qua communicatio consilii esset.

CAPUT XXVII.

Aegrotante in Sardinia Q. Mutio praetore, mittitur eo cum imperio T. Manlius Torquatus: classis Carthaginiensium, quam ad eamdem insulam Asdrubal Calvus ducebat, tempestate foedatur.

Per idem tempus Romae, quum A. Cornelius Mammula ex Sardinia provincia decedens retulisset, qui status rerum in insula esset, ad bellum ac defectionem omnes spectare, Q. Mutium, qui successisset sibi, gravitate coeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum, quam longum morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi, ut satis firmum pacatae provinciae praesidium esse, ita parum bello, quod motum iri videretur; decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum, quadringentos equites scriberet, eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mitteretque cum imperio quem ipsi videretur, qui rem gereret, quod Mutius convaluisset. Ad eam rem missus est Titus Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat, subegeratque in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus & a Carthagine in Sardiniam classis missa, duce Asdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata ad Baleares insulas eiicitur, ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei navium quassati erant) subductae naves, dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

CAPUT XXVIII.

Sempronius Gracchus consul Campanos, qui dolo Romanos capere tentabant, caedit: Cumas, quo ipse se receperat, quum oppugnaret Hannibal, obsidione liberat.

In Italia quum post Cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset; Campani per se adorti sunt rem Cumanam suae ditionis facere, primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent: ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos comparant. 35 Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas, eo senatum Campanum venturum, certiores Cumanos fecerunt: petieruntque, ut & Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi armatum sese habituros, ne quid ab Romano Poenove periculi esset. Cumani, quamquam suspecta fraus erat, nihil abnuere, ita tegi fallax consilium posse rati. Interim T. Sempronius, consul Romanus, Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen circa Liternum castra posuit. Ibi, quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima pars volonum erat) assuescerent signa sequi, & in acie agnoscere ordines suos: inter quae concordiae maxima erat cura duci: itaque legatis tribunisque praeceperat, *ne quam exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret: vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret, omnes satis honestos generososque ducerent, quibus arma sua, signaque populus Romanus commisisset; quae fortuna coëgisset ita fieri, eamdem cogere tueri factum.* Ea non maiore cura praecepta ab ducibus sunt, quam a militibus observata: brevique tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex conditione quisque esset miles factus. Haec agenti Graccho legati Cumani nunciarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset, & quid iis ipsi respondissent. Triduum post eum diem festum esse; non senatum solum

omnem

omnem ibi futurum, sed castra etiam, & exercitum Campanum. Gracchus, jussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere, & manere intra muros, ipse pridie, quam statutum sacrificium Campanis esset, Cumas movet castra. Hamae inde tria millia passuum absunt. Jam Campani eo frequentes ex composito convenerant; nec procul inde in occulto Marius Alfius, qui summus magistratus erat Campanis, cum quatuordecim millibus militum habebat castra. Is sacrificio apparando, & inter id instruendae fraudi aliquanto intentior, quam muniendis castris, aut ulli militari operi fuit. Triduum sacrificatum ad Hamas: nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noctem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enunciare posset, a sexta ad decimam diei horam coactis militibus corpora curare, somnoque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli jussit signa: silentique profectus agmine, quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra Campana ut in privilegio neglecta simul omnibus portis invadit: alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu caesa plus duo millia cum ipso duce Mario Alfio. Capta sunt signa militaria quatuor & triginta. Gracchus minus centum militum 36 jactura castris hostium potitus, Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam ad Tifata habebat castra. Nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam ea clades est nunciata, ratus Hannibal ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte servorumque, spoliantem victos, praedasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis tolli portarique jubet: ipse ad Hamas vacua ab hostibus castra, nec quicquam, praeter recentis vestigia caedis, strataque passim corpora sociorum, invenit. Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret urbemque oppugnaret. Id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam urbem

 habe-

haberet: tamen, quia praeter arma nihil secum miles, raptim acto agmine, extulerat, retro in castra supra Tifata se recepit. Inde fatigatus Campanorum precibus, sequenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit, populatoque agro Cumano, mille passus ab urbe castra locat. Tum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi socios implorantes fidem suam populique Romani substitit, quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum traducere audebat exercitum occupatus primo auspiciis repetendis Romae, dein prodigiis, quae alia super alia nunciabantur, expiantique ea, haud facile litari, aruspices respondebant.

37 Hae caussae quum Fabium tenerent: Sempronius in obsidione erat, & jam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam ingentem admotam urbi aliam turrim ex ipso muro excitavit consul Romanus aliquanto altiorem: quia muro satis per se alto subjectis validis sublicis, pro solo usus erat: inde primum saxis, sudibusque, & ceteris missilibus propugnatores urbem ac moenia tuebantur: postremo ubi promovendo adjunctam muro viderunt turrim, facibus ardentibus plurimum simul ignem conjecerunt: quo incendio trepida armatorum multitudo quum de turri sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis facta stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut eo die obsesso, quam obsidenti similior esset Poenus. Ad mille tercentos Carthaginiensium caesi, undesexaginta vivi capti, qui circa muros, & in stationibus solute ac negligenter agentes, quum nihil minus, quam eruptionem timuissent, ex improviso oppressi sunt. Gracchus, priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit, ac suos intra muros recepit. Postero die Hannibal elatum secunda re consulem justo praelio ratus certaturum aciem inter castra atque urbem instruxit: ceterum postquam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit, nec committi quicquam temerariae spei, ad Tifata redit, infecta re.

CAPUT

CAPUT XXIX.

In Lucanis cum Hannone Poeno prospere pugnatur: in Hirpinis tria oppida, quae defecerant, capiuntur: cognitis Romae consiliis Philippi regis ex captivis legatis, & ex literis, quas ab Hannibale ad illum ferebant, ad avertendum ab Italia bellum inde imminens classis in Macedoniam paratur.

Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, iisdem diebus & in Lucanis ad Grumentum T. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere pugnant: supra duo millia hominum occidit, & ducentos octoginta milites amisit, signa militaria ad quadraginta unum cepit. Pulsus finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium praetorem. Vercellius, Siciliusque auctores defenctionis securi percussi: supra mille captivorum sub hasta venierunt: praeda alia militi concessa, exercitusque Cumas reductus. Dum 38 haec in Lucanis, atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam portabant, a supero mari ad inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, quum praeter Cumas velis ferrentur, neque hostium, an sociorum essent, satis sciretur: Gracchus obviam ex classe sua naves misit. Quum percunctando invicem cognitum esset, consulem Cumis esse; naves Cumas appulsae, captivique ad consulem deducti, & literae datae. Consul, literis Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit: navibus devehi legatos jussit. Quum eodem fere die literae legatique Romam venissent, &, percontatione facta, dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedoni belli moles instaret: cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quemadmodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. Captivis in vincula conditis, comitibusque eorum sub hasta venditis, ad naves viginti quinque, qui-

bus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti paratas alias decernunt. His comparatis deductisque, & additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, quinquaginta naves ab Ostia Tarentum profectae: jussusque P. Valerius, militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves impositis, quinquaginta navium classe non tueri modo Italiae oram, sed explorare de Macedonico bello, si congruentia literis, legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem literis certiorem faceret: isque, L. Apustio legato exercitui praeposito, Tarentum ad classem profectus, primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret: daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia ad classem tuendam, bellumque Macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi, & haec per L. Apustium legatum Tarentum est devecta: simul ab Hierone missa ducenta millia 39 modium tritici, & hordei centum. Dum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis una ex iis, quae Romam missae erant, ex cursu fugit: inde scitum, legatos cum literis captos. Itaque ignarus de iis, quae cum Hannibale legatis suis convenissent, quaeque legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, & Crito Berreus, & Sositheus Magnes. Hi prospere tulerunt, ac retulerunt mandata: sed prius se aestas circumegit, quam movere, ac moliri quicquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli.

CAPUT

CAPUT XXX.

In Campania aliquot urbes, quae defecerant, Fabius consul recipit: Nolam propter dubiam fidem mittitur in praesidium Marcellus: in Sardinia T. Manlius adversus Poenos, & Sardos feliciter pugnat: ab eo Asdrubal dux, & Mago, & Hanno capiuntur: cum classe Carthaginiensium Africam repente haud vano conatu congreditur Otacilius praetor.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post exspiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Combulteriam & Trebulam, & Saticulam urbes, quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit, praesidiaque in iis Hannibalis. Campani permulti capti, & Nolae, sicut priore anno, senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat: consiliaque occulta de caede principum, & proditione urbis inibantur: quibus ne incoepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto exercitu, Fabius super Vesuvium in Castris Claudianis consedit: inde M. Marcellum pro praetore cum iis copiis, quas habebat. Nolam in praesidium misit. Et in Sardinia res per T. 40 Manlium praetorem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mutius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Carales subductis navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, & a praetore exercitu accepto, duo & viginti millia peditum, mille & ducentos equites confecit. Cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium, haud procul ab Hampsicorae castris castra posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in Pellidos Sardos ad juventutem armandam, qua copias augeret. Filius eius nomine Hiostus castris praeerat. Is adolescentia ferox, temere praelio inito fusus fugatusque: ad tria millia Sardorum eo praelio caesa: trecenti ferme vivi capti. Alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus, dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum, caput eius regionis, confugit; debellatumque eo praelio in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Asdrubale, quae tempestate deiecta ad Baleares erat, in tempore ad spem rebellandi

landi adveniſſet. Manlius poſt famam appulſae Punicae claſſis Carales ſe recepit: ea occaſio Hampſicorae data Poeno ſe jungendi. Aſdrubal, copiis in terram expoſitis, & claſſe remiſſa Carthaginem, duce Hampſicora, ad ſociorum populi Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effuſa eum populatione continuiſſet. Primo caſtra caſtris modico intervallo ſunt objecta: deinceps procurſationes, leviaque certamina vario eventu inita: poſtremo deſcenſum in aciem, ſigniſque collatis, juſto praelio per quatuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem Poeni, Sardis facile vinci aſſuetis, fecerunt: poſtremo & ipſi, quum omnia circa ſtrage ac fuga Sardorum repleta eſſent, fuſi: ceterum terga dantes, circumducto cornu, quo pepulerat Sardus, incluſit Romanus: caedes nde magis, quam pugna fuit. Duodecim millia hoſtium caeſa, Sardorum, ſimul Poenorumque ferme tria millia & ſexcenta capta, & ſigna militaria ſeptem & viginti. Ante omnia claram, &

41 memorabilem pugnam fecit Aſdrubal Imperator captus, & Hanno, & Mago, nobiles Carthaginienſes: Mago ex gente Barchina propinqua cognatione Hannibali junctus: Hanno auctor rebellionis Sardis, bellique ejus haud dubie concitator. Nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus ſuis fecerunt: nam & filius Hampſicorae Hioſtus in acie cecidit: & Hampſicora cum paucis equitibus fugiens, ut ſuper afflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cujuſquam interventus coeptum impediret: mortem ſibi conſcivit. Ceteris urbs Cornua, eadem, quae ante, fugae receptaculum fuit: quam Manlius victore exercitu aggreſſus intra paucos dies recepit. Deinde aliae quoque civitates, quae ad Hampſicoram Poenoſque defecerant, obſidibus datis, dediderunt ſeſe, quibus ſtipendio frumentoque imperato pro cujuſque aut viribus, aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductis, impoſitoque, quem ſecum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nunciat patribus: & ſtipendium quaeſtoribus, frumentum aedilibus, captivoſque Fulvio praetori tradidit. Per idem tempus T. Otacilius praetor quinquaginta navium claſſe ab Lilybeo in Africam

cam transvectus, depopulatusque agrum Carthaginiensem, quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Asdrubalem a Balearibus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit: levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum sociis navalibus cepit: ceteras metus haud secus, quam tempestas passim disjecit. Per eosdem forte dies, & Bomilcar cum militibus ad supplementum Carthagine missis, quadragintaque elephantis, & commeatu Lucros accessit, quem ut incautum opprimeret Ap. Claudius, per simulationem provinciae circumeundae, Messanam raptim exercitu ducto, aestu secundo Locros trajecit. Jam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, & Locrenses portas Romanis clausuerunt. Appius, magno conatu nulla re gesta, Messanam repetit.

CAPUT XXXI.

Samnites, & Hirpini a Marcello vastati auxilium ab Hannibale implorant: ille, ducto Nolam, quam Marcellus praesidio habebat, exercitu tentat eam urbem per proditionem recipere.

Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum, & Samnites Caudinos fecit: adeoque omnia ferro atque igne vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret. Itaque extemplo legati ad Hannibalem missi simul ex utraque gente ita Poenum allocuti sunt: *Hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant: postquam iis parum fidebamus. Pyrrho regi nos adjunximus: a quo relicti pacem necessariam accepimus, fuimusque in ea per annos prope sexaginta ad id tempus, quo in Italiam venisti. Tua nos magis virtus fortunaque, quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo atque incolumi amico, non modo populum Romanum, sed ne deos quidem iratos (si dici fas est) timeremus. At, hercule, non solum incolumi & victore, sed praesente te, quum ploratum prope conjugum ac liberorum nostrorum exaudire, & flagrantia tecta posses conspi-* 42

cere, ita sumus aliquoties hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vicisse ad Cannas videatur; glorienturque Romani, te ad unum modo ictum vigentem, velut jaculo emisso, torpere. Per centum prope annos cum populo Romano bellum gessimus, nullo externo adjuti nec duce, nec exercitu: nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos defendit. Non ergo secundis rebus nostris gloriabimur: duos consules, ac duos consulares exercitus a nobis sub jugum missos, & si qua alia aut laeta, aut gloriosa nobis evenerunt: quae aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione referre possumus, quam quae hodie eveniunt. Magni dictatores cum Magistris equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus ingrediebantur fines nostros: ante explorato, & subsidiis positis, & sub signis ad populandum ducebant: nunc prope unius, & parvi ad tuendam Nolam praesidii praeda sumus, jam ne manipulatim quidem, sed latronum modo percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in Romano vagarentur agro. Caussa autem haec est: quod neque tu defendis, & nostra juventus, quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. Nec te, nec exercitum tuum norim, nisi a quo tot Romanas acies fusas stratasque esse sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros vagos, sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum paucorum illi quidem praeda erunt, praesidiumque missum nobis erit, & Nolae ademeris si modo quos ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos judicas, quos in fidem receptos tuearis. Ad ea Hannibal

43 respondit, omnia simul facere Hirpinos Samnitesque: & indicare clades suas, & petere praesidium, & queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem fuisse primum: dein petendum praesidium: postremo, ni impetraretur, tum denique querendum frustra opem imploratam. Exercitum se non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne & ipsi oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adducturum; iis populandis & militem suum repleturum se, & metu procul ab iis summoturum hostes. Quod ad bellum Romanum attineret, si Trasimeni, quam Trebiae, si Cannarum, quam Trasimeni pugna nobilior esset: Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore & clariore victoria facturum.

Cum

Cum hoc responso, muneribusque amplis legatos dimisit: ipse praesidio modico relicto in Tifatis, profectus cum cetero exercitu ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento Carthagine advecto, atque elephantis venit: ibi castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt; quam quae a legatis sociorum audierat. Nihil enim Marcellus ita gerebat, ut aut fortunae, aut temere hosti commissum dici posset: explorato, cum firmisque praesidiis tuto receptu praedatum ierat: omniaque velut adversus praesentem Hannibalem cauta provisaque fuerunt: tum ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit: per muros inambulare senatores Nolanos jussit, & omnia circa, explorare, quae apud hostes fierent. Ex iis Hanno; quum ad murum successisset, Herennium Bassum, & Herium Petrium ad colloquium evocatos, permissumque Marcelli egressos, per interpretem alloquitur, Hannibalis virtutem fortunamque extollit, populi Romani obterit senescentem cum viribus maiestatem; *Quae si paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis quam grave Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse. Si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent: nedum praetor unus cum paucis & novis militibus Nolam tutari possit: ipsorum magis, quam Hannibalis interesse, capta, an tradita Nola potiretur: potiturum enim, ut Capua Nuceriaque potitus esset; sed quid inter Capuae Nuceriaeque fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle ominari, quae captae urbi cessura forent; sed potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam tradidissent, neminem alium, quam ipsos, legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum.* Ad ea Herennius Bassus respondit, *Multos annos jam inter Romanum Nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem poeniteret: & sibi si cum fortuna mutanda fides fuerat, sero jam esse mutare eam: dedituris se Hannibali non fuisse accersendum Romanum praesidium: cum iis, qui ad se tuendos venissent, omnia sibi & esse consociata, & ad ultimum fore.* 44

CAPUT

CAPUT XXXII.

Claudius Marcellus, facta eruptione in Hannibalis exercitum, Nolam oppugnantem, cogit se in castra recipere: eductis deinde in aciem copiis, duce utrinque suos adhortante, ingens praelium committitur. Marcellus Poenum fundit, & fugat.

Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem recipiendae Nolae: itaque oppidum corona circumdedit, ut simul ab omni parte moenia aggrederetur. Quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie, cum magno tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi caesique sunt: deinde concursu ad pugnam facto; aequatisque viribus, atrox coepit esse pugna, memorabilisque inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die, commisso modico certamine, atque irritatis animis, in urbem Romani, Poeni in castra sese receperunt: tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta: Romanorum nullus. Imber continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit: itaque quamquam utraque pars avida certaminis erat, eo die tamen tenuerunt sese munimentis: tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit. Quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit: neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant, castraque: eo spatio (& sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt. Clamor ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibns iis, quae in agros praedatum exierant, ad praelium jam commissum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt; quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare, & saucios ex acie efferre jussit: pugna abstinerent, nisi ab se signum accepissent. Praelium erat anceps, summa vi, & duces hortabantur, & milites pugnabant. 45 Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce milite alio instare jubet. *Non omnes esse in acie, praedantes vagari in agro, sed qui pugnent, marcere Campana luxuria, vino, scortis, omnibusque lustris*

stris per totam hiemem confectos, abisse illam vim vigo-
remque: dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus
Pyrenaei, Alpiumque superata sint juga, reliquias illorum
virorum vix arma membraque sustinentes pugnare. Capuam
Hannibali Cannas fuisse, ibi virtutem bellicam, ibi milita-
rem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem fu-
turi extinctam. Quum haec exprobando hosti Marcellus
suorum militum animos erigeret, Hannibal multo gra-
vioribus probris increpabat. *Arma signaque eadem se*
aiebat noscere, quae ad Trebiam Trasimenumque, postremo
ad Cannas viderit habueritque: militem alium profecto se
in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse. Legatine
Romani, & legionis unius atque alae magno certamine vix
toleratis pugnam, quos binae acies consulares nunquam
sustinuerunt? Marcellus tirone milite, ac Nolanis subsidiis
inultus non jam iterum lacessit? Ubi ille meus miles est,
qui erepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit? ubi
qui L. Paulum ad Cannas occidit? ferrumne debet, an dex-
terae torpent? an quid prodigii est aliud? qui pauci plures
vincere soliti estis, nunc paucis plures vix resistitis. Romam
vos expugnaturos, si quid duceret, fortes lingua jactabatis,
en nunc minor res est: hic expediri vim virtutemque volo.
Expugnate Nolam, campestrem urbem non flumine, non
mari septam: hinc vos ex tam opulenta urbe praeda spo- 46
iisque onustos vel ducam, quo voletis, vel sequar. Nec
bene, nec male dicta profuerunt ad confirmandos ani-
mos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque cre-
scerent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis
etiam per clamorem favoris indicem accendentibus
ad ardorem pugnae, terga Poeni dederunt, atque in
castra compulsi sunt: quae oppugnare cupientes milites
Romanos Marcellus Nolam reduxit cum magno gaudio,
& gratulatione etiam plebis: quae ante inclinatior ad
Poenos fuerat. Hostium plus quinque millia caesa eo die,
capti sexcenti, & signa militaria undeviginti, & duo
elephanti, quatuor in acie occisi. Romanorum minus
mille interfecti. Posterum diem, induciis tacitis, sepe-
liendo utrinque caesos in acie consumserunt. Spolia
hostium Marcellus Vulcano votum cremavit. Tertio
post die (ob iram, credo, aliquam, aut spem libera-
lioris militiae) mille ducenti, & septuaginta duo equites
misti

misti Numidae, Hispanique ad Marcellum transfugerunt: eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani. Ager Hispanis in Hispania, & Numidis in Africa post bellum virtutis caussa latus datus est.

CAPUT XXXIII.

Admotis Capuam a Fabio consule castris, populationibus cogit Campanos urbe egressos castra in aperto locare: ibi ex Campanis Jubellius Taurea, ex Romanis Claudius Asellus equestri praelio congrediuntur: alter consul Sempronius in Apuliam ductis legionibus, mittit inde M. Valerium in Sallentinos propter curam Macedonici belli.

Hannibal ab Nola, remisso in Bruttios Hannone, cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit, circaque Arpos consedit. Q. Fabius, ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis, & praesidio, quod per hiberna ad tutandum locum satis esset, relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus: donec coacti sunt Campani nihil admodum viribus suis fidentes egredi portis, & castra ante urbem in aperto communire. Sex millia armatorum habebant, peditem imbellem: equitatu plus poterant: itaque equestribus praeliis lacessebant hostem: inter multos nobiles equites Campanos Cerrinius erat Jubellius, cognomine Taurea: civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques: adeo, ut quum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret. Hunc Taurea, quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium turmis, tandem, facto silentio, *ubi esset Claudius Asellus*, quaesivit, *& quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur non ferro decerneret, daretque* 47 *opima spolia victus, aut victor caperet?* Haec ubi Asello nunciata sunt in castra, id modo moratus, ut consulem percontaretur, *liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare*, permissu eius arma extemplo cepit: provectusque ante stationes equo, Tauream nomine compellavit, congredique, ubi vellet, jussit. Jam Romani ad

ad ſpectaculum pugnae eius frequentes exierant, & Campani non vallum modo caſtrorum, ſed moenia etiam urbis ſpectantes repleverant. Quum jam ante ferocibus dictis rem nobilitaſſent, infeſtis actis concitarunt equos, dein libero ſpatio inter ſe ludificantes, ſine vulnere pugnam extrahebant. Tum Campanus Romano, *Equorum*, inquit, *hoc*, *non equitum erit certamen*, *niſi e campo in cavam hanc viam demittimus equos. Ibi nullo ad evagandum ſpatio*, *cominus conſerentur manus.* Dicto prope citius equum in viam Claudius egit: Taurea verbis ferocior, quam re, *minime ſis*, inquit, *canterium in foſſa*: quae vox in ruſticum inde proverbium prodita. Claudius quum ex via longe perequitaſſet, nullo obvio hoſte, in campum rurſus evectus, increpans ignaviam hoſtis, cum magno gaudio & gratulatione victor in caſtra redit. Huic pugnae equeſtri rem, quam ſatis certam, communis exiſtimatio eſt, mirabilem certe, adjiciunt quidam annales: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius ſequeretur, patenti hoſtium portae invectum, per alteram, ſtupentibus miraculo hoſtibus, intactum evaſiſſe. Quieta inde ſtativa fuere, 48 ac retro etiam conſul movit caſtra, ut ſementem Campani facerent; nec ante violavit agrum Campanum; quam jam altae in ſegetibus herbae pabulum praebere poterant: id convexit in Claudiana caſtra ſuper Sueſſulam, ibique hiberna aedificavit, M. Claudio pro conſule imperavit, ut, retento Nolae neceſſario ad tuendam urbem praeſidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri ſociis, & ſumtui reipublicae eſſent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones quum duxiſſet, M. Valerium inde praetorem Brundiſium cum eo, quem Luceriae habuerat, exercitu miſit, tuerique oram agri Sallentini, & providere, quod ad Philippum bellumque Macedonicum attineret, juſſit.

CAPUT

CAPUT XXXIV.

Quum exhausto aerario, non essent, quae exercitui necessaria in Hispaniam mitterentur; publicani haec privata pecunia praestanda ita conducunt, ut solutionem, nisi ubi pecunia in aerario esset, se petituros polliceantur: missis in Hispaniam, quae opus erant, P. & Cn. Scipiones duplici praelio Poenos vincunt: Hispaniam totam suam faciunt.

Exitu aestatis ejus, qua haec gesta perscripsimus, literae a Publio, & Cn. Scipionibus venerunt, quantas, quamque prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam in stipendium, vestimentaque, & frumentum exercitui, & sociis navalibus omnia deesse. Quod ad stipendium attineat, si aerarium inops esset se aliquam rationem inituros; quomodo ab Hispanis sumant; cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum, aut provinciam retineri posse. Literis recitatis, nemo omnium erat, qui non & vera scribi, & postulari aequa fateretur; sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur; quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur. *Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum exercitus alere, tributo sumptus suppeditari: verum cum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus, & ad Trasimenum lacum, & ad Cannas imminutum: tum qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque nisi fide staret respublica, opibus non staturam. Prodendum in concionem Fulvio praetori esse, indicandasque populo publicas necessitates, exhortandosque, qui redemturis auxissent patrimonia, ut reipublicae, ex qua crevissent, ad tempus commodarent: conducerentque ea lege praebenda, quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur.* Haec praetor in concione edixit, qua die vestimenta, frumentum Hispaniensi exercitui praebenda, quaeque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus. Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum

49

in

in eo publico essent: alterum, ut quae in naves imposuissent, ab hostium, tempestatisque vi publico periculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt, privataque pecunia respublica administrata est. Hi mores, eaque caritas patriae per omnes ordines, velut tenore uno, pertinebat. Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita: nec quicquam desideratum, ac si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur. Quum hi commeatus venerunt, Illiturgi oppidum ab Asdrubale, ac Magone, & Amilcare Bomilcaris filio, ob defectionem ad Romanos, oppugnabatur. Inter haec terna castra hostium Scipiones quum in urbem sociorum magno certamine, ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt, cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Asdrubal praeerat, ducunt. Eodem & duo duces, & duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt. Itaque eruptione e castris pugnatum est: sexaginta hostium millia eo die in pugna fuerunt, sexdecim circiter Romanis: tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint amplius tria millia hominum, paullo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, elephantis quinque in praelio occisis, ternisque castris eo die potiti sunt. Illiturgi obsidione liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti, suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda, aut merces esset, & tum juventute abundante. Iterum signis collatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum: supra tredecim millia hostium caesa, supraque duo capta cum signis duobus, & quadraginta, & novem elephantis. Tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt: multoque maiores ea aestate in Hispania, quam in Italia, res gestae.

DECADIS TERTIAE

LIBER DECIMUS

CAPUT I.

Romanorum exercituum, & provinciarum distributio.

1 Cn. Servilius Caepio, & C. Servilius Geminus consules (sextusdecimus is annus belli Punici erat) quum de republica belloque & provinciis ad senatum retulissent, censuerunt patres, ut consules inter se compararent, sortirenturve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter Etruriam ac Ligures provinciam haberet: cui Brutii evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet. P. Sempronius (ei quoque enim proconsuli imperium in annum prorogabatur) P. Licinio succederet; is Romam reverteretur, bello quoque bonus habitus, ad cetera, quibus nemo ea tempestate instructior civis habebatur, congestis omnibus humanis a natura fortunaque bonis. Nobilis idem ac dives erat: forma viribusque corporis excellebat: facundissimus habebatur, seu causa oranda, seu in senatu, & ad populum suadendi ac dissuadendi locus esset: juris pontificii peritissimus. Super haec bellicae quoque laudes consulatus compotem fecerant. Quod in Bruttiis provincia, idem in Etruria, ac Liguribus decretum. M. Cornelius novo consuli tradere exercitum jussus; ipse, prorogato imperio, Galliam provinciam obtineret cum legionibus iis, quas praetor L. Scribonius priore anno habuisset. Sortiti deinde provincias: Caepioni Bruttii, Servilio Gemino Etruria evenit. Tum praetorum provinciae in sortem conjectae. Jurisdictionem urbanam Paetus AElius, Sardiniam Cn. Lentulus, Siciliam P. Villius, Arminum cum duabus legionibus (sub Lucretio Spurio eae fuerant) Quintilius Varus est sortitus. Et Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis, sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa foret, prorogatum impe-

imperium est: decretumque, ut supplicatio fieret, quod is in Africam provinciam traiecisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique duci atque exercitui esset. In 2 Siciliam tria millia militum sunt scripta, &, quia quod roboris ea provincia habuerat, in Africam transvectum fuerat, ne qua classis ex Africa traiiceret, quadraginta navibus custodiri placuerat Siciliae maritimam oram. Tredecim novas naves Villius secum in Siciliam duxit: ceterae in Sicilia veteres refectae. Huic classi M. Pomponius prioris anni praetor, prorogato imperio, praepositus novos milites ex Italia advectos in naves imposuit. Parem navium numerum Cn. Octavio praetori item prioris anni, cum pari jure imperii, ad tuendam Sardiniae oram patres decreverunt. Lentulus praetor duo millia militum dare in naves jussus. Et Italiae ora, quia incertum erat, quo missuri classem Carthaginienses forent, (videbantur autem, quicquid nudatum praesidiis esset, petituri) M. Martio praetori prioris anni cum totidem navibus tuenda data est. Tria millia militum in eam classem ex decreto patrum consules scripserunt, & duas legiones urbanas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus, imperioque veteribus imperatoribus L. Lentulo, & L. Manlio Acidino decretae. Viginti omnino legionibus, & centum sexaginta navibus longis res Romana eo anno gesta. Praetores in provincias ire jussi.

CAPUT II.

Factis ludis magnis, procuratisque prodigiis, consules & praetores in provincias proficiscuntur: quum maxime Africae cura urgeret, eo auxilia omnis generis undique mittuntur.

Consulibus imperatum, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum vovisset, si eodem statu respublica staret. Et novas religiones excitabant in animis hominum prodigia ex pluribus locis nunciata. Aurum in Capitolio corvi non lacerasse tantum rostris crediti, sed etiam edisse. Mures Antii coronam auream arroserunt. Circa Capuam omnem agrum locustarum

starum vis ingens ita ut, unde advenissent, parum constaret, complevit. Equuleus Reate cum quinque pedibus natus. Anaginiae sparsi primum ignes in coelo, dein fax ingens arsit. Frusinone arcus solem tenui linea amplexus: circulum deinde ipsum maior solis orbis extrinsecus inclusit. Arpini terra campestri agro in ingentem sinum consedit. Consulum alteri primam hostiam immolanti caput jecinoris defuit. Ea prodigia maioribus hostiis procurata. Editi a collegio pontificum dii, quibus sacrificaretur. Iis transactis, consules praetoresque 3 in provincias profecti: omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae cura erat, seu, quia ibi summam rerum, bellique verti cernebant, seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas erat. Itaque non ex Sardinia tantum, (sicut ante dictum est) sed ex Sicilia quoque & Hispania vestimenta, frumentumque, & arma etiam ex Sicilia, & omne genus commeatus eo portabantur.

CAPUT III.

Scipio in Africa frustra conatus reconciliando Syphacem a Carthaginiensibus avertere, adjuvante Masinissa, castra ejusdem, atque Asdrubalis incendit. Praeter captam ingentem hominum multitudinem ac relatam magnam praedam, ad quadraginta millia ferro ignique absumuntur.

Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul undique eum circumstabant. Uticam obsidebat: castra in conspectu Asdrubalis erant: Carthaginienses deduxerant naves: classem paratam instructamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo dimiserat: si forte jam satietas amoris in uxore ex multa copia eum cepisset. Ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus conditiones, ut Romani Africa, Poeni italia excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum afferebatur. Haec per nuncios magis equidem acta crediderim (& ita pars maior auctores sunt) quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit in castra Romana ad colloquium venisse. Primo eas conditiones imperator Romanus vix

auribus admisit: postea, ut caussa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere, ac spem facere, saepius ultro citroque agitantibus rem conventuram. Hibernacula Carthaginiensium congesta, temere ex agris materia exaedificata, linea ferme tota erant. Numidae praecipue arundine textis, storeaque, pars maxima tectis passim nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque habitabant. Haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco primos ordines spectatae virtutis atque prudentiae servili habitu mittebat: qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra alius alia, aditus exitusque omnes, situm formamque & universorum castrorum, & partium, qua Poeni, qua Numidae haberent, quantum intervalli inter Asdrubalis ac regia castra esset, specularentur, moremque simul noscerent stationum, vigiliarumque: nocte, an interdiu opportuniores insidianti essent: & inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent, mittebantur. Quum saepius agitata res certiorem spem pacis in dies & Syphaci, & Carthaginiensibus per eum faceret; legati Romani vetitos se reverti ab imperatore aiunt, nisi certum responsum detur. Proinde seu ipsi staret jam sententia, seu consulendus Asdrubal, & Carthaginienses essent, consuleret: tempus esse aut pacem componi, aut bellum naviter geri. Dum consulitur Asdrubal ab Syphace, ab Asdrubale Carthaginienses; & speculatores omnia visendi, & Scipio ad comparanda, quae in rem opus erant, tempus habuit: & ex mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, apud Poenos Numidasque orta cavendi, ne quid hostile interim paterentur. Tandem relatum responsum, quibusdam (quia nimis cupere Romanus pacem videbatur) iniquis per occasionem adjectis: quae peropportune cupienti tollere inducias Scipioni caussam praebuere. Ac nuncio regis, quum se relaturum ad concilium dixisset, postero die respondit, *se uno frustra tendente, nulli alii pacem placuisse. Renunciaret igitur: nullam aliam spem pacis, quam relictis Carthaginiensibus, Syphaci cum Romanis esse.* Ita tol-

4

lit inducias, ut libera fide incepta exsequeretur: de-
ductisque navibus (& jam veris principium erat) ma-
chinas, tormentaque, velut a mari aggressurus Uti-
cam, imponit. Duo millia militum ad capiendum,
quem ante tenuerat, tumulum super Uticam mittit:
simul ut ab eo, quod parabat, in alterius rei curam
converteret animos hostium: simul ne qua, quum ipse
ad Syphacem Asdrubalemque profectus esset, eruptio
ex urbe, & impetus in castra sua relicta cum levi
5 praesidio fieret. His praeparatis, advocatoque concilio,
& dicere exploratoribus jussis, quae comperta afferrent,
Massanissaque, cui omnia hostium nota erant; postre-
mo, quid ipse pararet in proximam noctem, propo-
nit. Tribunis edicit, ut, ubi praetorio dimisso, signa
concinuissent, extemplo educerent e castris legiones.
Ita ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt
coepta. Ad primam ferme vigiliam agmen explicave-
runt: media nocte (septem enim millia itineris erant)
modico gradu ad castra hostium perventum. Ibi Scipio
partem copiarum Laelio Massanissamque ac Numidas attri-
buit, & castra Syphacis invadere, ignesque conjicere jubet:
singulos deinde separatim Laelium, ac Massanissam sedu-
ctos obtestatur, *ut quantum nox providentiae adimat, tantum
diligentia expleant, curaque. Se Asdrubalem Punicaque castra
aggressurum. Ceterum non ante coepturum, quam ignem in re-
giis castris conspexisset.* Neque ea res morata diu est;
nam ut primis casis injectus ignis haesit, extem-
plo proxima quaeque, & deinceps continua amplexus,
totis se passim dissipavit castris: & trepidatio quidem,
quanta necesse erat in nocturno effuso tam late incen-
dio, orta est. Ceterum fortuitum, non hostilem ac
bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum
incendium effusi in armatos inciderunt hostes, maxi-
me Numidas ab Massanissa notitia regiorum castrorum
ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. Multos in
ipsis cubilibus semisomnes hausit flamma: multi prae-
cipiti fuga ruentes super alios alii in angustiis porta-
rum obtriti sunt. Relucentem flammam primo vigiles
Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu
quum conspexissent, ab eodem errore credere & ipsi
sua sponte incendium ortum, & clamor inter caedem

&

& vulnera sublatus, an ex trepidatione nocturna esset, confusus sensum veri adimebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo, quae restinguendo igni forent, portantes, in agmen Romanum ruebant. Quibus caesis omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuncius effugeret; extemplo Scipio neglectas, ut in tali tumultu, portas invadit: ignibusque in proxima tecta conjectis, effusa flamma primo veluti sparsa pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno repente omnia incendio hausit. Ambusti homines jumentaque foeda primum fuga, dein strage obruerant itinera portarum. Quos non oppresserat ignis, ferro absumti: binaque castra die una deleta: duces tamen ambo, & ex tot millibus armatorum duo millia peditum, & quingenti equites semiermes, magna pars saucii, & afflati incendio effugerunt. Caesi, aut hausta flammis ad quadraginta millia hominum sunt capta supra quinque millia, multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores, signa militaria centum septuaginta quatuor, equi Numidici supra duo millia septingenti, elephanti sex capti, octo flamma ferroque absumti: magnaque vis armorum capta. Ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

CAPUT IV.

Asdrubal post acceptam cladem Carthaginem contendens, ex sententia senatus reparat exercitum: paullo post sese cum Syhpace conjungit, qui, orantibus per legatos Carthaginiensibus, novas & ipse contraxerat copias.

Asdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat: eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes se contulerant: metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe excessit. Mox eodem patentibus portis Romani accepti, nec quicquam hostile, quia voluntate concesserant in deditionem, factum: duae subinde urbes captae direptaeque: ea praeda, & quae, castris incensis, ex igne apta erat, militi concessa est. Syphax octo millium ferme inde spatio loco munito consedit. Asdrubal Carthaginem contendit, ne quid per 7.

metum ex recenti clade mollius consuleretur: quo tantus primo terror allatus, ut, omissa Utica, Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. Senatum itaque Suffetes, quod velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt: ibi tribus dictis sententiis, una de pace legatos ad Scipionem decernebat: altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam revocabat: tertia Romanae in adversis rebus constantiae exemplo reparandum exercitum, Syphacemque orandum, ne bello absisteret, censebat. Haec sententia, quia Asdrubal praesens, Barchinaeque omnes factionis bellum malebant, vicit. Inde delectus in urbe agrisque haberi coeptus: & ad Syphacem legati missi summa ope & ipsum reparantem bellum, quum uxor jam non ut ante, blanditiis satis potentibus ad animum amantis, sed precibus & misericordia valuisset, plena lacrymarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet, iisdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent, absumi sineret. Spem quoque opportune oblatam afferebant legati, quatuor millia Celtiberorum circa urbem nomine Abbam ab conquisitoribus suis conducta in Hispania, egregiae juventutis, sibi occurrisse: & Asdrubalem propediem affore cum manu haudquaquam contemnenda. Igitur non benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitudinem Numidarum agrestium, quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, & omnem juventutem affirmat exciturum ex regno: scire, incendio, non praelio cladem acceptam: eum bello inferiorem esse, qui armis vincatur. Haec legatis responsa. Et post dies paucos rursus Asdrubal & Syphax copias junxerunt: is omnis exercitus fuit triginta ferme millium armatorum.

CAPUT

CAPUT V.

Scipio ab oppugnanda Utica fama belli redintegrati a Syphace & Asdrubale avertitur: cum exercitu contra hostes profectus, acie prospere congreditur. Romanis intentis caedibus Celtiberorum, qui mercede conducti pro Carthaginiensibus pugnabant, Syphax & Asdrubal ex praelio fugiunt.

8 Scipionem, velut debellato jam, quod ad Syphacem, Carthaginiensesque attineret, Uticae oppugnandae intentum, jamque machinas admoventem muris avertit fama redintegrati belli: modicisque praesidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis, ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit. Primo in tumulo quatuor ferme millia distante ab castris regiis consedit: postero die cum equitatu in Magnos (ita vocant) campos subjectos ei tumulo degressus, succedendo ad stationes hostium, lacessendoque levibus praeliis diem absumsit: & per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus invicem nihil dictu satis dignum fecerunt: quarto die utrinque in aciem descensum est. Romanus princeps post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios constituit equitatum Italicum ab dextero cornu, ab laevo Numidas, Masinissamque opposuit. Syphax Asdrubalque Numidis adversus Italicum equitatum, Carthaginiensibus contra Masinissam locatis, Celtiberos in mediam aciem in adversa signa legionum accepere. Ita instructi concurrunt. Primo impetu simul utraque cornua, & Numidae, & Carthaginienses pulsi: nam neque Numidae, maxima pars agrestis, Romanum equitatum, neque Carthaginienses, & ipse novus miles, Masinissam recenti super cetera victoria terribilem sustinuere. Nudata utrinque cornibus Celtiberorum acies stabat, quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis: neque spes veniae ab Scipione erat, quem benemeritum de se, & de gente sua mercenariis armis in Africam oppugnatum venissent. Igitur, circumfusis undique hostibus, alii super alios cadentes obstinati moriebantur: omnibusque in eos versis, aliquantum ad fugam temporis Syphax & Asdrubal praeceperunt: fatigatos caede diutius, quam pugna, victores nox oppressit.

CAPUT

CAPUT VI.

Scipio, missis Laelio & Massanissa ad persequendos Syphacem & Asdrubalem, ipse Carthaginiensium urbes, quae circa erant subigit: quum ingens terror esset Carthagini, mittunt legatos ad accersendum ex Italia Hannibalem: interim quum statio Romana, quae erat ad Uticam videretur improviso posse opprimi, classem eo ire jubent.

9 Postero die Scipio Laelium Massanissamque cum omni Romano & Numidico equitatu, expeditissimisque militum ad persequendos Syphacem, atque Asdrubalem mittit: ipse cum robore exercitus urbes circa omnes, quae Carthaginiensium ditionis erant, partim vi, partim metu subjecit: Carthagini quidem erat inegns terror: & circumferentem arma Scipionem, omnibus finitimis raptim perdomitis, ipsam Carthaginem repente aggressurum credebant: itaque & muri reficiebantur, propugnaculisque armabantur: & pro se quisque, quae diutinae obsidioni tolerandae sunt, ex agris convehebat. Rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem accersendum mittendorum; pars maxima classem, quae ad commeatus excipiendos parata erat, mittere jubent ad opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agentem: forsitan etiam navalia castra relicta cum levi praesidio oppressuros. In hoc consilium maxime inclinant: legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent: quippe classe ut felicissime geratur res, parte aliqua levari Uticae obsidionem: Carthaginem ipsam qui tueantur, neque imperatorem alium, quam Hannibalem, neque exercitum alium, quam Hannibalis, superesse. Deductae ergo postero die naves, simul & legati in Italiam profecti raptimque omnia, stimulante fortuna, agebantur: &, in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur.

CAPUT VII.

Scipio, prospecta ab Tunete Carthaginiensium classe Uticam petente, profectus raptim ad ferendum auxilium, navibus suis, quae ibi in statione relictae fuerant, aegre subvenit: captae sex Romanorum onerariae Carthaginem abstrahuntur.

Scipio gravem jam spoliis multarum urbium exerci-
tum trahens, captivis aliaque praeda in vetera ca-
stra ad Uticam missis, jam in Carthaginem intentus
occupat relictum fuga custodum Tuneta. Abest ab
Carthagine quindecim millia ferme passuum, locus tum
operibus, tum suapte natura tutus, & qui ab Cartha-
gine conspici, & praebere ipse prospectum cum ad ur-
bem, tum ad circumfusum mare urbi posset. Inde,
quum maxime vallum Romani jacerent, conspecta
classis hostium est Uticam Carthagine petens: igitur
omisso opere pronunciatum iter, signaque raptim ferri
sunt coepta, ne naves in terram & obsidionem versae,
ac minime navali praelio aptae opprimerentur. Qui
enim restitissent agili & nautico instrumento aptae,
& armatae classi naves tormenta machinasque por-
tantes, & aut in onerariarum usum versae, aut ita
appulsae muris, ut pro aggere, ac pontibus praebe-
re accessum possent? Itaque Scipio, contra quod in
navali certamine solet, rostratis, quae praesidio aliis
esse poterant, in postremam aciem receptis prope
terram, onerariarum quadruplicem ordinem pro muro
adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne in tumultu
pugnae turbari ordines possent, malis antennisque de
nave in navem traiectis, ac validis funibus velut uno
inter se vinculo illigatis, comprehendit: tabulasque su-
perstravit, ut pervius in totum navium ordo esset:
& sub ipsis pontibus intervalla fecit, qua procurrere
speculatoriae naves in hostem, ac tuto recipi possent.
His raptim pro tempore instructis, mille ferme dele-
cti propugnatores onerariis imponuntur: telorum ma-
xime missilium, ut quamvis longo certamine suffice-
rent, vis ingens congeritur: ita parati atque intenti
hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui,
si maturassent, omnia permista turba trepidantium pri-
mo

mo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus, atque inde ne in mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumto, sub occasum solis in portum (Ruscinona Afri vocant) classem appulere: postero die sub ortum solis instruxere ab alto naves velut ad justum praelium navale, & tamquam exituris contra Romanis. Quum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum denium onerarias aggrediuntur. Erat res minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium: altitudine aliquantum onerariae superabant: ex rostratis Poeni vana pleraque, utpote supino jactu, tela in locum superiorem mittebant: gravior, ac pondere ipso libratior superne ex onerariis ictus erat: speculatoriae naves, ac levia ipsa navigia, quae sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipso tantum impetu ac magnitudine rostratarum obruebantur: deinde & propugnatoribus quoque incommodae erant, quod permistae cum hostium navibus inhibere saepe tela cogebant, metu, ne ambiguo ictu suis inciderent: postremo asseres ferreo unco praefixi (Harpagonas vocat miles) ex Punicis navibus injici in Romanas coepti: quos quum neque ipsos, neque catenas, quibus suspensi injiciebantur, incidere possent; ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula, quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium navium trahi. Hoc maxime modo lacerati quidem omnes pontes, & vix transiliendi in secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum est. Sex ferme onerariae puppibus abstractae Carthaginem sunt: maior, quam pro re, laetitia, sed eo gratior, quod inter assiduas clades ac lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium affulserat; cum eo, ut appareret, haud procul exitio fuisse Romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum navium foret, & Scipio in tempore subvenisset.

CAPUT

CAPUT. VIII.

Syphax praelio victus a Laelio, & Masinissa vivus capitur.

Per eosdem forte dies quum Laelius, & Masinissa 11
quinto decimo ferme die in Numidiam pervenissent,
Massyllii regnum paternum Masinissae laeti, ut ad re-
gem diu desideratum, concessere. Syphax, pulsis inde
praefectis praesidiisque suis, vetere se continebat re-
gno, neutiquam quieturus. Stimulabant aegrum amore
uxor, socerque: & ita viris equisque abundabat, ut
subjectae oculis regni per multos florentis annos vires
etiam minus barbaro atque impotenti animo spiritus
possent facere: igitur omnibus, qui bello apti erant,
in unum coactis, equos, arma, tela dividit: equites in
turmas, pedites in cohortes, sicut quondam ab Roma-
nis centurionibus didicerat, distribuit. Exercitu haud mi-
nore, quam quem prius habuerat, ceterum omni pro-
pe novo atque incondito, ire ad hostes pergit. Et ca-
stris in propinquo positis, primo pauci equites ex tuto
speculantes ab stationibus progredi, inde jaculis sum-
moti recurrere ad suos; inde excursiones invicem fieri,
& quum pulsos indignatio accenderet, plures subire:
quod irritamentum certaminum equestrium est, quum
aut vincentibus spes, aut pulsis ira aggregat suos. Ita
tum a paucis praelio accenso, omnem utrinque po-
stremo equitatum certaminis studium effudit, ac, dum
equestre praelium erat, multitudo Masaesylorum, in-
gentia agmina Syphace emittente, sustineri vix pote-
rat: deinde ut pedes Romanus repentino per turmas
suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit, ab-
sterruitque effuse invehentem sese hostem; primo bar-
bari segnius permittere equos, dein stare, ac prope
turbari novo genere pugnae: postremo non pediti so-
lum cedere, sed ne equitem quidem sustinere peditis
praesidio audentem. Jam signa quoque legionum appro-
pinquabant: tum vero Masaesyli non modo primum
impetum, sed ne conspectum quidem signorum atque
armorum tulerunt: tantum seu memoria priorum cla-
dium, seu praesens terror valuit. Ibi Syphax, dum 12
ob-

obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque: & vivus, laetum ante omnes Massanissae praebiturus spectaculum, ad Laelium pertrahitur. Cirtha caput regni Syphacis erat, eoque se ingens vis hominum ex fuga contulerat. Caedes in eo praelio minor, quam victoria fuit, quia equestri tantummodo praelio certatum fuerat: non plus quinque millia occisa, minus dimidium eius hominum captum est, impetu in castra facto, quo perculsa, Rege amisso, multitudo se contulerat.

CAPUT IX.

Massanissa Sophonisbam uxorem Syphacis, filiam Asdrubalis captam, statim adamat: ne in arbitrium Romanorum veniat, quod enixe illa precata fuerat, e nuptiis factis, uxorem habet.

Massanissa Laelio dicere, *sibi quidem nihil esse in praesentia pulcrius, quam victorem tanto intervallo post invisere receptum patrium regnum: sed tam secundis, quam adversis rebus non dari spatium ad cessandum: si se Laelius cum equitatu, victoque Syphace Cirtham praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum. Laelium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse.* Assentiente Laelio, praegressus Cirtham evocari ad colloquium principes Cirthensium jubet: sed apud ignaros Regis casus, neque, quae acta essent, promendo, nec minis, nec suadendo ante valuit, quam rex vinctus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam foedum comploratio orta: & partim pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae. Et Massanissa, praesidio circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo. Intranti vestibulum in ipso limine Sophonisba uxor Syphacis, filia Asdrubalis Poeni occurrit: & quum in medio agmine armatorum Massanissam insignem cum armis, tum cetero habitu conspexisset, regem esse (id quod erat, rata, genibus advoluta eius, *Omnia quidem,* inquit, *ut posses in nos, dii tibi dederunt, virtusque & felicitas tua; sed si captivae apud dominum vitae necisque*

suae

suae vocem supplicem mittere licet, si genua, si victricem attingere dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in qua paullo ante nos quoque fuimus, perque gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae deos, qui te melioribus ominibus accipiant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici des, ut ipse, quodcumque fert animus, de captiva statuas, neque in cujusquam Romani superbum ac crudele arbitrium venire sinas: si nihil aliud, quam Syphacis uxor fuissem, tamen Numidae, atque in eadem mecum Africa geniti, quam alienigenae & externi fidem experiri mallem: quid Carthaginiensi ab Romano, quid filiae Asdrubalis timendum sit, vides: si nulla alia re potes, morte me vindices ab Romanorum arbitrio, oro obtestorque. Forma erat insignis, & florentissima aetas: itaque quum diu dextram amplectens, in id, ne cui Romano traderetur, fidem exposceret, propiusque jam blanditias oratio esset quam preces; non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris, sed (ut est genus Numidarum in Venerem praeceps) amore captivae victor captus, data dextera in id, quod petebatur, obligandae fidei, in regiam concedit. Instituit deinde reputare secum ipse, quemadmodum promissi fidem praestaret: quod quum expedire non posset, ab amore temerarium, atque impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum diem repente parari jubet, ne quid relinqueret integri aut Laelio, aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quae Massanissae jam nupta foret. Factis nuptiis, supervenit Laelius: & adeo non dissimulavit improbare factum, ut primo etiam cum Syphace, & ceteris captivis detractam eam toro geniali mittere ad Scipionem conatus sit: victus deinde precibus Massanissae orantis, ut arbitrium utrius regum duorum fortunae accessio Sophonisba esset, ad Scipionem reiiceret, misso Syphace & ceteris captivis, ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adjuvante Massanissa, recipit.

CAPUT

CAPUT X.

Syphax captus in castra Romana, effusa ad spectaculum omni multitudine, perductus, Scipionem victorem alloquitur.

13 Syphacem in castra adduci quum esset nunciatum, omnis, velut ad spectaculum triumphi, multitudo effusa est. Praecedebat ipse vinctus, sequebatur grex nobilium Numidarum: tum quantum quisque plurimum posset, magnitudini Syphacis, famaeque gentis victoriam suam augendo, addebat; *illum esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Romanus Carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam, relicta provincia Hispania, exercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigarit: Asdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit, habuisse eum tempore uno in potestate duos imperatores, Poenum Romanumque: sicut ab diis immortalibus pars utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrinque pariter amicitiam petitam: jam tantas habuisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama mortis, & latebris ferarum modo in silvis rapto viventis tegeretur.* His sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem perductus. Movit & Scipionem tum fortuna pristina viri praesenti fortunae collata, tum recordatio hospitii, dextraeque datae, & foederis publice ac privatim juncti. Eadem haec & Syphaci animum dederunt in alloquendo victore; nam quum Scipio, quid sibi voluisset, quaereret, qui non societatem solum abnuisset Romanam, sed ultro bellum intulisset; tum ille *peccasse quidem sese, atque insanisse* fatebatur: *sed tum demum, quum arma adversus populum Romanum cepisset, exitum sui furoris fuisse, non principium: tunc se insanisse: ad hospitia privata, & publica foedera omnia ex animo eiecisse; quum Carthaginiensem matronam domum acceperit: illis nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam: illam furiam pestemque omnibus delinimentis animum suum avertisse atque alienasse: nec quievisse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma adversus* hospi-

hospitem atque amicum induerit: perdito tamen atque afflicto sibi hoc in miseriis solatii esse, quod in omnium hominum inimicissimi sibi domum ac penates eamdem pestem ac furiam transisse videat: neque prudentiorem, neque constantiorem Masinissam, quam Syphacem esse, etiam ab juventa incautiorem: certe stultius illum atque intemperantius eam, quam se, duxisse.

CAPUT XI.

Masinissa a Scipione castigatus propter temere factas nuptias cum capta Sophonisba, ne viva, id quod, fide data, promiserat, veniat in Romanorum potestatem, mittit ei venenum, quo illa ferociter hausto decedit. Scipio interim, ut aegrum Masinissam ab dolore erigat, illum eximiis laudibus, & praemiis ornat: collaudatum, & decoratum Laelium quoque cum capto Syphace Romam mittit: una & legati Masinissae proficiscuntur.

Haec non hostili modo odio, sed amoris etiam stimulis amatam apud aemulum cernens, quum dixisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit; & fidem criminibus factae prope inter arma nuptiae, neque consulto, neque exspectato Laelio, faciebant, tamque praeceps festinatio, ut, quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio junctam acciperet, & apud penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. Et eo foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania juvenem nullius forma pepulerat captivae. Haec secum volutanti Laelius, ac Masinissa supervenerunt, quos quum pariter ambos & benigno vultu excepisset, & egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic alloquitur. *Aliqua te existimo, Masinissa, intuentem in me bona, & principio in Hispania ad jungendam mecum amicitiam venisse, & postea in Africa teipsum, spesque omnes tuas in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum virtus est, propter quas appetendus tibi visus sim, qua ego aeque, atque temperantia & continentia libidinum gloriatus fuerim. Hanc te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adjecisse velim: non est, non (mihi crede) tantum ab hostibus armatis aetati nostrae periculi, quantum ab circumfusis undique voluptatibus: qui eas sua temperantia frenavit* 14

 navit

navit ac domuit, is multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit, quam nos, Syphace victo, habemus. Quae me absente strenue ac fortiter fecisti, libenter & commemoravi, & memini: cetera teipsum reputare tecum, quam, me dicente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est: itaque ipse, conjux, regnum, ager, oppida, homines, qui incolunt, quidquid denique Syphacis fuit, praeda populi Romani est: & regem, conjugemque eius, etiam si non civis Carthaginiensis esset, etiam si non patrem eius imperatorem hostium videremus, Romam oporteret mitti: ac senatus populique Romani de ea judicium, atque arbitrium esse, quae Regem nobis socium alienasse, atque in arma coëgisse praecipitem dicatur. Vince animum, cave deformes multa bona uno vitio, & tot meritorum gratiam maiore culpa, quam caussa culpae est, corrumpas. Masinissae haec audienti non rubor est solum suffusus, sed lacrimae etiam obortae: &, quum se quidem in potestate futurum imperatoris dixisset, orassetque eum, ut, quantum res sineret, fidei suae temere obstrictae consuleret, (promisisse enim sese in nullius potestatem eam traditurum) ex praetorio in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi, arbitris remotis, quum crebro suspirio & gemitu, quod facile a circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis consumsisset, ingenti ad postremum edito gemitu, fido ex servis uno accito, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae venenum erat, ei mixtum in poculo ferre ad Sophonisbam jubet, ac simul nunciare: *Masinissam libenter primam ei fidem praestiturum fuisse, quam vir uxori debuerit: quoniam arbitrium eius, qui possint, adimant, secundam fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat: memor patris imperatoris, patriaeque, & duorum regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret.* Hunc nuncium ac simul venenum ferens minister, quum ad Sophonisbam venisset, *Accipio*, inquit, *nuptiale munus, neque ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit: hoc tamen nuncia: melius me morituram fuisse, si non in funere meo nupsissem.* Nec locuta est ferocius, quam acceptum poculum, nullo trepidationis signo dato, impavide hausit. Quod, ubi nunciatum est Scipioni; ne quid aeger animi ferox juvenis gravius consuleret,

leret, accitum eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem temeritate alia luerit, tristioremque rem, quam necesse fuit, fecerit, leniter castigat. Postero die, ut a praesenti motu averteret animum eius, in tribunal ascendit, & concionem advocari jussit Ibi Masinissam primum regem appellatum, eximiisque ornatum laudibus aurea corona, aurea patera, sella curuli eburnea, & Scipione eburneo, toga picta, & palmata tunica donat: addit verbis honorem, *neque magnificentius quicquam triumpho apud Romanos, neque triumphantibus ampliorem eo ornatu esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus ducat.* Laelium deinde & ipsum collaudatum aurea corona donat, & alii militares viri, prout a quoque navata opera erat, donati. Iis honoribus mollitus Regis animus erectusque in spem propinquam, sublato Syphace, omnis Numidiae potiundae. Scipio, C. Laelio cum Syphace aliisque captivis Romam misso, cum quibus & Masinissae legati profecti sunt, ipse ad Tuneta rursum castra refert: &, quae munimenta inchoaverat, permunit. 16

CAPUT XII.

Carthaginienses prosperis Scipionis praeliis perculsi pacem petunt: spe adventus Hannibalis in Africam nullas recusantes conditiones pacis inducias cum Scipione faciunt.

Carthaginienses non brevi solum, sed prope vano gaudio ab satis prospera in praesens oppugnatione classis perfusi, post famam capti Syphacis, in quo plus prope, quam in Asdrubale atque exercitu suo, spei reposuerant, perculsi, jam nullo auctore belli ultra audito, oratores ad pacem petendam mittunt triginta seniorum principes: id erat sanctius apud illos consilium, maximaque ad ipsum senatum regendum vis. Qui, ubi in castra Romana, & praetorium pervenerunt, more adorantium (accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua oriundi erant) procubuerunt. Conveniens oratio tam humili adorationi fuit, non culpam purgantium,

sed transferentium initium culpae in Hannibalem, impotentiaeque eius fautores. Veniam civitati petebant civium temeritate bis jam ante eversae, incolumes futurae iterum hostium beneficio. *Imperium ex victis hostibus populum Romanum, non perniciem petere: paratis obedienter servire, quae vellet, imperaret.* Scipio & *venisse ea spe in Africam se* ait, & *spem suam prospero belli eventu auctam; victoriam se, non pacem domum reportaturum esse: tamen quum victoriam prope in manibus habeat, pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant, populum Romanum & suscipere juste bella, & finire. Leges pacis se has dicere: captivos, & perfugas, & fugitivos restituant: exercitus ex Italia, & Gallia deducant: Hispania abstineant; insulis omnibus, quae inter Italiam, & Africam sunt, decedant: naves longas, praeter triginta, omnes tradant: tritici quingenta, hordei trecenta millia modium.* Pecuniae summam quantam imperaverit, parum convenit: alibi quinque millia talentum, alibi quinque millia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus imperatum invenio. *His conditionibus,* inquit, *placeat ne pax, triduum ad consulendum dabitur: si placuerit, mecum inducias facite: Romam ad senatum mittite legatos.* Ita dimissi Carthaginienses nullas recusandas conditiones pacis quum censuissent, (quippequi moram temporis quaererent, dum Hannibal in Africam traiiceret) legatos alios ad Scipionem, ut inducias facerent, alios Romam ad pacem petendam mittunt, ducentes paucos in speciem captivos, perfugasque, & fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

CAPUT XIII.

Res prospere in Africa a Scipione gestae, Laelio in senatu exponente, ingenti laetitia Romae audiuntur: rex Syphax Albam in custodiam mittitur: introducti deinde in senatum legati Masinissae par egregiis officiis responsum referunt: decretis muneribus, quae ad Regem ferrent, ipsi quoque donis ornati munifice excipiuntur.

Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captivis Romam venit, quaeque in Africa gesta essent, omnia exposuit ordine patribus, ingenti omnium & in praesens laetitia, & in futurum spe. Consulti inde patres Regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Laelium retinendum, donec legati Carthaginienses venirent. Supplicatio in quatriduum decreta est. P. AElius praetor, senatu misso, & concione inde advocata, cum C. Laelio in rostra ascendit. Ibi vero audientes, fusos Carthaginiensium exercitus, devictum & captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gaudium non poterant, quin clamoribus, quibusque aliis multitudo solet, laetitiam immodicam significarent. Itaque praetor extemplo edixit, *uti aeditui aedes sacras omnes tota urbe aperirent: circumeundi salutandique deos, agendique gratias per totum diem populo potestas fieret.* Postero die legatos Masinissae in senatum iutroduxit. Gratulati primum senatui sunt, *quod P. Scipio prospere res in Africa gessisset.* Deinde gratias egerunt, *quod Masinissam non appellasset modo regem, sed fecisset, restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu & certamine esset regnaturus. Deinde quod collaudatum pro concione amplissimis decorasset donis, quibus ne indignus esset, & dedisse operam Masinissam, & porro daturum esse: petere, ut regium nomen, ceteraque Scipionis beneficia, & munera senatus decreto confirmaret: &, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, remitterent, id sibi amplum apud populares futurum esse.* Ad ea responsum legatis, *rerum gestarum in Africa prospere commu-*

nem sibi cum Rege gratulationem esse. Scipionem recte, atque ordine videri fecisse, quod eum Regem appellasset: & quicquid aliud fecisset, quod honori foret Masinissae, ea patres comprobare atque laudare. Munera, quae legati ferrent, Regi decreverunt, sagula purpurea duo cum fibulis aureis singulis, & lato clavo tunicis, equos duos phaleratos, bina equestria arma cum loricis, & tabernacula militaremque supellectilem, qualem praeberi consuli mos est. Haec Regi praetor mittere jussus: legatis in singulos dona ne minus quinum millium, comitibus eorum millium aeris, & vestimenta bina legatis, singula comitibus, Numidisque, qui ex custodia missi redderentur Regi: ad hoc aedes, libera loca, lautia legatis decreta.

CAPUT XIV.

Romani in agro Insubrium cum Magone confligunt: quum diu anceps utrinque stetisset praelium, victoria Romanis conceditur vulnere Magonis, qui paullo post in Africam per legatos revocatus moritur.

18 Eadem aestate, qua haec decreta Romae, & in Africa gesta sunt, P. Quintilius Varus praetor, & Marcus Cornelius pro consule in agro Insubrium Gallorum cum Magone Poeno, signis collatis, pugnaverunt. Praetoris legiones in prima acie fuerunt: Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo advectus, prope duobus cornibus praetor, ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur: postquam nihil commovebant, tum Cornelio Quintilius, *Lentior, ut vides, fit pugna*, inquit, *& induratus praeter spem resistendo hostium timor: ac, ne vertat in audaciam, periculum est: equestrem procellam excitemus oportet, si turbare, ac statu movere volumus. Itaque vel tu ad prima signa praelium sustine, ego inducam in pugnam equites: vel ego hic in prima acie rem geram, tu quatuor legionum equites in hostem emitte.* Utram vellet praetor, muneris partem proconsule accipiente, Quintilius praetor cum filio, cui Marco praenomen erat, impigro juvene, ad equites pergit, jussosque ascendere

in equos repente in hostem emittit. Tumultum equestrem auxit clamor ab legionibus additus: nec stetisset hostium acies, ni Mago ad primum equitum motum paratos elephantos extemplo in praelium induxisset, ad quorum stridorem odoremque & aspectum territi equi vanum equestre auxilium fecerunt: &, ut permixtus ubi cuspide uti, & cominus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat: ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo Numidae jaculabantur: simul & peditum legio duodecima magna ex parte caesa, pudore magis quam viribus, tenebat locum: nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertiadecima legio in primam aciem inducta praelium dubium excepisset, Magoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuisset; quibus haud magno certamine fusis, hastati legionis undecimae conglobant sese, atque elephantos jam etiam peditum aciem turbantes invadunt, in quos cum pila confertos conjecissent, nullo ferme frustra emisso, omnes retro in aciem suorum averterunt: quatuor gravati vulneribus corruerunt. Tum prima commota hostium acies, simul omnibus peditibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effusis: sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes ordines tenorem pugnae servabant, postquam femore transfixo cadentem, auferrique ex praelio prope exsanguem videre, extemplo in fugam omnes conversi. Ad quinque millia hostium eo die caesa, & signa militaria duodeviginti capta, nec Romanis incruenta victoria fuit. Duo millia & tercenta de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecim amissa: inde & tribuni militum duo, M. Cosconius, & M. Maenius: tertiaedecimae quoque legionis, quae postremo praelio affuerat, Cn. Helvius tribunus militum in restituenda pugna cecidit, & duodeviginti ferme equites illustres obtriti ab elephantis cum centurionibus aliquot perierunt: & longius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset. Mago proximae noctis silentio profectus, quantum pati viae per vulnus poterat, itineribus extentis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit: ibi eum legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum appulsis 19

navibus adierunt, jubentes primo quoque tempore in Africam traiicere. Idem & fratrem eius Hannibalem (nam ad eum quoque esse legatos eadem jubentes) facturum: non in eo isse Carthaginiensium res, ut Galliam, atque Italiam armis obtineant. Mago non imperio modo senatus, periculoque patriae motus, sed metuens etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi relinqui Italiam a Poenis cernentes, ad eos, quorum mox in potestate futuri essent, deficerent: simul sperans leviorem in navigatione, quam in via jactationem vulneris fore, & curationi omnia commodiora; impositis copiis in naves profectus, vix dum superata Sardinia, ex vulnere moritur: naves quoque aliquot Poenorum disjectae in alto a classe Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. Hae terra marique in parte Italiae, quae jacet ad Alpes, gesta.

CAPUT XV.

Res utriusque consulis, C. Servilii Caepionis, & C. Servilii Gemini.

Consul C. Servilius, nulla memorabili re in provincia Etruria, & Gallia (nam eo quoque processerat) gesta, patre C. Servilio, & C. Lutatio patruo ex servitute post decimum sextum annum receptis, qui ad vicum Tanetum a Boiis capti fuerant: hinc patre, hinc patruo latera circumdantibus, privato magis, quam publico decore insignis Romam rediit. Latum ad populum est, *ne C. Servilio fraudi esset, quod, patre, qui sella curuli sedisset, vivo, quum id ignoraret, tribunus plebis, atque aedilis plebis fuisset, contra quam sanctum legibus erat.* Hac rogatione perlata, in provinciam rediit. Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Consentia, Uffugum, Vergae, Besidiae, Hetriculum, Sypheum, Argentanum, Clampetia, multique alii ignobiles populi senescere Punicum bellum cernentes defecere. Idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie conflixit Obscura eius pugnae fama est. Valerius Antias quinque millia hostium caesa ait: quae tanti res est, ut aut impudenter ficta sit, aut negligenter praetermissa.

CAPUT

CAPUT XVI.

Habitus Hannibalis, dux ex Italia, in cuius possessione sextumdecimum jam annum haerebat, mandatis Carthaginiensium in Africam vocatur.

Nihil certae ultra rei in Italia ab Hannibale gestum: nam ad eum quoque legati ab Carthagine vocantes in Africam iis forte diebus, quibus ad Magonem, venerunt. Frendens gemensque, ac vix lacrymis 20 temperans dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt mandata, *jam non perplexe*, inquit, *sed palam revocant, qui vetando supplementum & pecuniam mitti, jampridem retrahebant. Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus toties caesus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrectatione, atque invidia: neque hac deformitate reditus mei tam P. Scipio exultabit, atque efferet sese, quam Hanno, qui domum nostram, quando alia re non potuit, ruina Carthaginis oppressit.* Jam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat antea naves: itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Brutii agri, quae pauca magis metu, quam fide continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit, multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Junonis Laciniae delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foedo interfectis. Raro quemquam alium patriam exsilii caussa relinquentem magis moestum abisse ferunt, quam Hannibalem hostium terra excedentem: respexisse saepe Italiae litora, & deos hominesque accusantem, se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, *quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem in Italia Poenum non vidisset: se, centum millibus armatorum ad Trasimenum & Cannas caesis, circa Casilinum, Cumas Nolamque consenuisse.* Haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

CAPUT XVII.

Capti a Saguntinis Carthaginienses, qui in Hispaniam traiecerant ad conducenda auxilia, Romam adducuntur. Propter liberatam post decimum sextum annum a Poenorum obsidione Italiam, ex decreto senatus gratiae diis aguntur.

21 Romam per eosdem dies & Magonem & Hannibalem profectos allatum est: cuius duplicis gratulationis minuit laetitiam, & quod parum duces in retinendis iis, quum id mandatum ab senatu esset, aut animi, aut virium habuisse videbantur; & quod solliciti erant, omni belli mole in unum ducem exercitumque inclinata, quo evasura esset res. Per eosdem dies legati Saguntini venerunt comprehensos cum pecunia adducentes Carthaginienses, qui ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent: ducenta, & quinquaginta auri, octingenta pondo argenti in vestibulo curiae posuerunt. Hominibus acceptis, & in carcerem conditis, auro argentoque reddito, gratiae legatis actae, atque insuper munera data, ac naves, quibus in Hispaniam reverterentur. Mentio deinde ab senioribus facta est, *segnius homines bona, quam mala sentire: transitus Hannibalis in Italiam quantum terroris pavorisque injecisset, sese meminisse: quas deinde clades, quos luctus incidisse? visa castra hostium e muris urbis: quae vota singulorum, universorumque fuisse? quoties in conciliis voces manus ad coelum porrigentium auditas? en unquam ille dies futurus esset, quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri essent? dedisse tandem id deos sextodecimo demum anno: nec esse, qui diis gratias agendas censeat; adeo ne advenientem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint.* Conclamatum deinde ex omni parte curiae est, uti referret P. AElius praetor: decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur, victimaeque maiores immolarentur centum & viginti.

CAPUT

CAPUT XVIII.

Pax parum sincere petentibus Romae in senatu legatis Carthaginiensium negatur.

Jam dimisso Laelio, legatisque Masinissae, quum Carthaginiensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis visos, inde terra venturos allatum esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur Q. Fulvius Gillo legatus Scipionis Carthaginienses Romam adduxit: quibus vetitis ingredi urbem, hospitium in villa publica, senatus ad aedem Bellonae datus est. Orationem eamdem ferme, quam apud Scipionem habuerunt, culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem vertentes, *Eum injussu senatus non Alpes modo, sed Iberum quoque transgressum: nec Romanis solum, sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intulisse: senatui ac populo Carthaginiensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis: itaque nihil aliud sibi mandatum esse, uti peterent, quam ut in ea pace, quae postremo cum consule Lutatio facta esset, manere liceret.* Quum more tradito a patribus potestatem interrogandi, si quis quid vellet, legatos praetor fecisset, senioresque, qui foederibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse se per aetatem (etenim omnes ferme juvenes erant) dicerent legati; conclamatum ex omni parte curiae est, Punica fraude electos, qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent. Emotis deinde curia legatis, sententiae interrogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem, qui propior esset, accersendum, ut coram eo de pace ageretur, censebat: quum de re maiore, quam quanta ea esset consultatio incidere non posset, non videri sibi, absente consulum altero ambobusve, eam rem agi, satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat: *Quum P. Scipio caedendo exercitus, agros populando, in eam necessitatem compulisset hostes, ut supplices pacem peterent; & nemo omnium verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam is,*

22

qui

qui ante portas Carthaginis bellum gereret: nullius alterius consilio, quam Scipionis, accipiendam abnuendamque esse. M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, *speculatores, non legatos, venisse* arguebat; *jubendosque eos Italia excedere. & custodes cum iis usque ad naves mittendos, Scipionique scribendum, ne bellum remitteret.* Laelius Fulvius adjecerunt, *& Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal, & Mago ex Italia non revocarentur: ceterum omnia simulaturos Carthaginienses duces eos exercitusque exspectantes: deinde quamvis recentium foederum, & deorum omnium oblitos bellum gesturos.* Eo magis in M. Laevini sententiam discessum. Legati, pace infecta, ac prope sine responso dimissi.

CAPUT XIX.

C. Servilius consul gloriam affectans pulsi ab se Hannibalis, dum extra Italiam persequitur, a dictatore P. Sulpitio ad id dicto revocatur: interim in Africa Carthaginienses per induciarum tempus e non exspectato ab Roma pacis responso, naves Romanas expugnant, ac legatos violant. Hannibal jam Africam tenens copias exponit.

24 Per eos dies Cn. Servilius consul haud dubius, quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem persequens, in Siciliam, inde in Africam transiturus traiecit. Quod ubi Romae vulgatum est, primo censuerunt patres, ut praetor scriberet consuli, senatum aequum censere, in Italiam reverti eum: deinde quum praetor spreturum eum literas suas diceret, dictator ad idipsum creatus P. Sulpitius pro jure maioris imperii consulem in Italiam revocavit: reliquum anni cum M. Servilio magistro equitum, circumeundis Italiae urbibus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singularum caussis consumsit. Per induciarum tempus & ex Sardinia ab Lentulo praetore centum onerariae naves cum commeatu & viginti rostratarum praesidio, & ab hoste, & ab tempestatibus mari tuto, in Africam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis, triginta longis navibus ex Sicilia traiicienti non eadem fortuna fuit. In conspectum ferme Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus, dein

dein verſus in Africam turbavit, ac paſſim naves diſjecit: ipſe cum roſtratis per adverſos fluctus ingenti remigum labore enixus Apollinis promontorium tenuit; onerariae pars maxima ad AEgimurum (inſula ea ſinum ab alto claudit, in quo ſita Carthago eſt) triginta ferme millia ab urbe, aliae adverſus urbem ipſam ad Calidas aquas delatae ſunt. Omnia in coſpectu Carthaginis erant: itaque ex tota urbe in forum concurſum eſt: magiſtratus ſenatum vocare, populus in curiae veſtibulo fremere, ne tanta ex oculis manibuſque amitteretur praeda. Quum quidam pacis petitae, alii induciarum (necdum enim dies exierat) fidem opponerent, poſtremo, permixto pene ſenatus populique conſilio, conſenſum, ut claſſe quinquaginta navium Aſdrubal AEgimurum traiiceret, inde per litora portuſque diſperſas Romanas naves colligeret. Deſertae fuga nautarum primum ab AEgimuro, dein ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus tractae ſunt. Nondum 25 reverterant ab Roma legati; neque ſciebatur, quae ſenatus Romani de bello, aut pace ſententia eſſet: necdum induciarum dies exierat: eo indigniorem injuriam ratus Scipio, ab iis, qui petiſſent pacem, & inducias, ſpem pacis & fidem induciarum violatam eſſe, legatos Carthaginem L. Baebium, L. Sergium, L. Fabium extemplo miſit. Qui quum multitudinis concurſu prope violati eſſent, nec reditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magiſtratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent, quae ſe proſequerentur. Datae triremes duae quum ad Bagradam flumen perveniſſent, unde caſtra Romana conſpiciebantur, Carthaginem rediere. Claſſis punica ad Uticam ſtationem habebat: ex ea tres quadriremes, ſeu clam miſſo a Carthagine nuntio, uti fieret, ſeu Aſdrubale, qui claſſi praeerat, ſine publica fraude auſo facinus, quinqueremem Romanam ſuperantem promontorium ex alto repente aggreſſae ſunt, ſed neque roſtro ferire celeritate ſubterlabentem poterant, neque tranſilire armati ex humilioribus in altiorem navem, & defendebatur egregie, quoad tela ſuppeditarunt: quibus deficientibus, quum jam nulla alia res eam, quam propin-

pinquitas terrae multitudoque a castris in litus effusa tueri potuisset, concitatam remis, quanta maxima vi poterant, in terram quum immisissent, navis tantum jactura facta, incolumes ipsi evaserunt. Ita alio super aliud scelere quum haud dubie induciae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginiensibus supervenerunt: quibus Scipio, etsi non induciarum modo fides a Carthaginiensibus, sed etiam jus gentium in legatis suis violatum esset; tamen se nihil nec institutis populi Romani, nec suis moribus indignum in iis facturum esse quum dixisset, legatis dimissis, bellum parabat. Hanibale jam terrae appropinquante, jussus e nautis unus ascendere in malum, ut specularetur, quam tenerent regionem: quum dixisset, sepulcrum dirutum proram spectaré, abominatus, praetervehi jusso gubernatore, ad Leptim appulit 26 classem, atque ibi copias exposuit Haec eo anno in Africa gesta, insequentia excedunt in eum annum, quo M. Servilius Geminus, qui tum magister equitum erat, & T. Claudius Nero consules facti sunt.

CAPUT XX.

Ad Philippum Macedoniae regem foedus violantem legati conquestum mittuntur: ingens incendium Romae exoritur: moritur Q. Fabius Maximus.

Ceterum exitu superioris anni quum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent, vastatos agros ab regiis praesidiis, missosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum Regem, simul nuntiassent, quatuor millia militum cum Sopatro duce trajecta in Africam duci, ut essent Carthaginiensibus praesidio, & pecuniae aliquantum una missum; legatos ad Regem, qui haec adversus foedus facta videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. Missi C. Terentius Varro, C. Manilius, M. Aurelius: iis tres quinqueremes datae. Annus insignis incendio ingenti, quo clivus publicus ad solum exustus est, & aquarum magnitudine, & annonae vilitate fuit: praeterquam quod pace omnis Italia erat aperta, etiam

quod mgnam vim frumenti ex Hispania missam M. Valerius Falto, & M. Fabius Buteo, aediles curules, quaternis aeris vicatim populo descripserunt. Eodem anno Q. Fabius maximus moritur, exactae aetatis, si quidem verum est, augurem duos & quadraginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. Vir certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo inciperet, superavit paternos honores, avitos aequavit: pluribus victoriis, & maioribus praeliis avus insignis Rullus, sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest; cautior tamen, quam promptior hic habitus fuit: & sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit, an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat: sic nihil certius est, quam unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. Augur in locum eius inauguratus Q. Fabius Maximus filius, in eiusdem locum pontifex (nam duo sacerdotia habuit) Servius Sulpitius Galba. Ludi Romani diem unum, plebei tertoti instaurati ab aedilibus M. Sestio Sabino, & Cn. Tremelio Flacco. Ii ambo praetores facti, & cum iis C. Livius Salinator, & C. Aurelius Cotta. Comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit, an, quia eum res in Etruria tenuerint, quaestiones ex S. C. de conjurationibus principum habentem dictator ab eo dictus P. Sulpitius, incertum diversi auctores faciunt.

CAPUT XXI.

Referentibus in senatu novis consulibus M. Servilio Gemino & Tiberio Claudio Nerone, Provinciae decernuntur.

Principio insequentis anni M. Servilius & Tib. Claudius senatu in Capitolium vocato, de provinciis retulerunt. Italiam atque Africam in sortem conjici, Africam ambo cupientes, volebant: ceterum Q. Metello maxime annitente, neque data, neque negata est Africa. Consules jussi cum tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere: omnes tribus P. Scipionem jusserunt; nihilominus consules provinciam Africam (ita enim senatus decreverat) in sortem conjecerunt. Tib. 27

Claudio

Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes quinqueremes, in Africam traiiceret, parique imperio cum Scipione imperator esset. M. Servilius Etruriam sortitus. In eadem provincia & C. Servilio prorogatum imperium, si consulem manere ad urbem senatui placuisset. Praetores: M. Sestius Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque traderet ei P. Quintilius Varus: C. Livius Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsule priore anno praefuerat: Cn. Tremilius Siciliam, ut ab P. Vilio Tappullo praetore prioris anni provinciam & duas legiones acciperet: Villius pro praetore cum viginti navibus longis, militibus mille oram Siciliae tutaretur: inde M. Pomponius viginti navibus reliquis mille & quingentos milites Romam deportaret: C. Aurelio Cottae urbana evenit: ceteris ita, uti quisque obtinebant provincias exercitusque, prorogata imperia. Sexdecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. Et ut placatis diis omnia inciperent agerentque, quos ludos M. Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias majores voverat, si per quinquennium illud respublica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo per quatriduum facti: hostiaeque, quibus votae erant, diis caesae.

CAPUT XXII.

Par timor ac spes Romanis, atque Carthaginiensibus ex imminente in Africa suprema Scipionis cum Hannibale dimicatione.

28 Inter haec simul spes, simul cura in dies crescebat: nec satis certum constare apud animum poterat, utrum gaudio dignum esset, Hannibalem post sextumdecimum annum ex Italia decedentem vacuam possessionem ejus reliquisse populo Romano; an magis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam traiecisset. *Locum nimirum, non periculum mutatum, cujus tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haud frustra canere solitum, graviorem in sua terra futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset, nec Scipioni*

pioni aut cum Syphace inconditae barbariae rege, qui ſtatarium ſemilixam ducere exercitum ſolitus ſit, aut cum ſocero eius Aſdrubale fugaciſſimo duce rem futuram, aut tumultuariis exercitibus ex agreſtium ſemiermi turba ſubito collectis; ſed cum Hannibale prope nato in praetorio patris fortiſſimi ducis, alto atque educato inter arma, puero quondam milite, vixdum juvene imperatore: qui ſenex vincendo factus Hiſpanias, Gallias, Italiam ab alpibus ad fretum monumentis ingentium rerum compleſſet: ducere exercitum aequalem ſtipendiis ſuis, duratum omnium rerum patientia, quas vix fides fiat homines paſſos, perfuſum millies cruore Romano, exuvias non militum modo, ſed etiam imperatorum portantem. Multos occurſuros Scipioni in acie, qui praetores, qui conſules Romanos ſua manu occidiſſent, muralibus vallaribuſque inſignes coronis, pervagatos capta caſtra, captas urbes Romanas. Non eſſe hodie tot faſces magiſtratibus populi Romani, quot captos ex caede imperatorum prae ſe ferre poſſet Hannibal. Has formidines agitando animis ipſi curas, & metus augebant: etiam quod quum aſſueſſent per aliquot annos bellum ante oculos, aliis atque aliis in Italiae partibus, lenta ſpe in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio & Hannibal, velut ad ſupremum certamen comparati duces: ii quoque, quibus ingens erat in Scipione fiducia, & victoriae ſpes, quo magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae intentioris erant. Haud diſpar habitus animorum Carthaginienſibus erat: quos modo petiſſe pacem, intuentes Hannibalem, ac rerum geſtarum eius magnitudinem, poenitebat: modo, quum reſpicerent, bis ſeſe acie victos, Syphacem captum, pulſos ſe Hiſpania, pulſos Italia, atque ea omnia unius virtute & conſilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitium ſuum natum horrebant.

CAPUT XXIII.

Hannibal Scipionis apparatu, atque fiducia perculsus ante certamen pacem petere statuit.

29 Jam Adrumetum pervenerat Hannibal, unde ad reficiendum ex jactatione maritima militem paucis diebus sumtis, excitus pavidis nunciis omnia circa Carthaginem obtineri armis afferentium magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter ab Carthagine abest: inde praemissi speculatores quum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum, jussosque, omisso metu, visere omnia per castra, qua vellent, circumduci jussit, percunctatusque, satin' percommode omnia explorassent, datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum, quae nunciabantur (nam & Masinissam cum sex millibus peditum, quatuor equitum venisse eo ipso forte die afferebant) laeto animo audivit, maxime hostis fiducia, quae non de nihilo profecto concepta est, perculsus. Itaque quamquam & ipse caussa belli eius erat, & adventu suo turbaverat pactas inducias, & spem foederum; tamen, si integer, quam si victus peteret pacem, aequiorem impetrari posse ratus nuncium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrum sua sponte fecerit, an publico consilio, neutrum cur affirmem, habeo. Valerius Antias primo praelio victum eum a Scipione, quot duodecim millia armatorum in acie sunt caesa, mille & septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse.

CAPUT XXIV.

Hannibal cum Scipione colloquio congressus pacem tentat.

Ceterum Scipio quum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Nadagara urbe, tum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio intra teli conjectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quatuor millibus inde tutum commodumque alloqui, nisi quod longinquae aquationis erat, cepit: ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus. Summotis pari spatio armatis, cum singulis intrepretibus congressi sunt non suae modo aetatis maximi duces, sed omnis ante se memoriae omnium gentium cuilibet regnum imperatorumve pares. Paullisper alter alterius conspectu admiratione mutua prope attoniti conticuere. Tum Hannibal prior. *Si hoc ita fato datum erat, ut, qui primus bellum intuli populo Romano, quique toties prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, laetor, te mihi potissimum datum, a quo peterem. Tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hanibalem, cui de tot Romanis ducibus victoriam dii dedissent, tibi cessisse: teque huic bello vestris, priusquam nostris cladibus insigni finem imposuisse. Hoc quoque ludibrium fortunae casus ediderit, ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam. Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam ab diis esse, ut & vos Italiae, & nos Africae imperia contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia, atque Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot tamque egregiis amissis ducibus. Sed praeterita magis reprehendi possunt, quam corrigi. Ita aliena appetivimus, ut de nostris dimicaremus; nec in Italia solum vobis bellum, nobis in Africa est: sed & vos in portis vestris prope ac moenibus signa armaque hostium vidistis, & nos ab Carthagine fremitum castrorum Romanoum* 30

exaudiamus. Quod igitur nos maxime abominaremur, vos ante omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace agitur: agimusque ii, quorum & maxime interest pacem esse, & qui quodcumque egerimus, ratum civitates nostrae habiturae sint: animo tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis. Quod ad me attinet, jam aetas senem in patriam revertentem, unde puer profectus sum, jam secundae, jam adversae res ita erudierunt, ut rationem sequi, quam fortunam malim: tuam & adolescentiam, & perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quam quietis opus est consiliis, metuo. Non temere incerta casuum reputat, quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui ad Trasimenum, ad Cannas, id tu hodie es: vixdum militari aetate imperio accepto, omnia audacissime incipientem nusquam fefellit fortuna: patris, & patrui persecutus mortem, ex calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pietatisque eximiae cepisti: amissas Hispanias recuperasti, quatuor inde Punicis exercitibus pulsis; consul creatus, cum ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, duobus hic exercitibus caesis, binis eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextumdecimum jam annum haerentem in possessione Italiae detraxisti. Potest victoriam malle, quam pacem, animus. Novi vobis spiritus magnos magis, quam utiles: & mihi talis aliquando fortuna affulsit. Quodsi in secundis rebus bonam quoque mentem darent dii, non ea solum, quae evenissent, sed etiam ea, quae evenire possent, reputaremus. Ut omnium obliviscaris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum; quem modo, castris inter Anienem atque urbem vestram positis, ac jam prope scandentem moenia Romana videras, hic cernis, duobus fortissimis viris fratribus clarissimis imperatoribus orbatum ante moenia prope obsessae patriae, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea deprecantem. Maximae cuique fortunae minime credendum est. In bonis tuis rebus, nostris dubiis tibi ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria, quam honesta. Melior tutiorque est certa pax, quam sperata victoria: haec in tua, illa in deorum manu est. Ne tot annorum felicitatem in unius horae dederis

ris discrimen: cum tuas vires, tum vim fortunae, martemque belli communem propone animo: utrinque ferrum, corpora humana erunt: nusquam minus, quam in bello, eventus respondet. Non tantum ad id, quod, data pace, jam habere potes, si praelio vincas, gloriae adjeceris, quantum ademeris, si quid adversi eveniat: simul parta, ac sperata decora unius horae fortuna evertere potest: omnia in pace jungenda tuae potestati sunt, P. Corneli, tunc ea habenda fortuna erit, quam dii dederint. Inter pauca felicitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si victor partem petentibus dedisset patribus nostris: sed non statuendo tandem felicitati modum, nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo foedius corruit. Est quidem eius, qui dat, non qui petit, conditiones dicere pacis: sed forsitan non indigni simus, qui nobis metipsis multam irrogemus: non recusamus, quin omnia, propter quae bellum initum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur mari: Carthaginienses inclusi Africae litoribus vos, quando ita diis placuit, externa etiam terra marique videamus regentes imperia. Haud negaverim, propter non nimis sincere petitam aut exspectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam fidem: multum, per quos petita sit, ad fidem tuendae pacis pertinet, Scipio: vestri quoque (ut audio) patres nonnihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem. Hannibal peto pacem: qui neque peterem, nisi utilem crederem, & propter eamdem utilitatem tuebor eam, propter quam peto, & quemadmodum, quia a me bellum coeptum est, ne quem eius poeniteret, quoad ipsi invidere dii, praestiti: ita annitar, ne quem pacis per me partae poeniteat.

CAPUT XXV.

Hannibali pacem petenti Scipio respondet.

35 Adversum haec imperator Romanus in hanc fere sententiam respondit: *Non me fallebat, Hannibal, adventus tui spe Carthaginienses & praesentem induciarum fidem, & spem pacis turbasse: neque tu id sane dissimulas, qui de conditionibus superioribus pacis omnia subtrahas, praeter ea, quae jampridem in nostra potestate sunt: ceterum sicut tibi curae est, sentire cives tuos, quanto per te onere leventur: sic mihi laborandum est, ne, quae tunc pepigerunt, hodie subtracta ex conditionibus pacis praemia perfidiae habeant. Indigni, quibus eadem pateat conditio, ut etiam prosit vobis fraus, petitis. Neque patres nostri priores de Sicilia, neque nos de Hispania fecimus bellum; & tunc Mamertinorum sociorum periculum, & nunc Saguntí excidium nobis pia ac justa induerunt arma. Vos lacessisse & tu ipse fateris, & dii testes sunt: qui & illius belli exitum secundum jus fasque dederunt, & huius dant, & dabunt. Quod ad me attinet, & humanae infirmitatis memini, & vim fortunae reputo, & omnia, quaecumque agimus, subiecta esse mille casibus scio: ceterum quemadmodum superbe, & violenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate cedentem Italia, & imposito in naves exercitu, ipsum venientem ad pacem petendam aspernarer: sic nunc, quum, prope manu conserta, restitantem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nulla sum tibi verecundia obstrictus. Proinde si quid ad ea, in quae tum pax conventura videbatur, (quae sint, nosti) multae navium cum commeatu per inducias expugnatarum, legatorumque violatorum adjicitur, est, quod referam ad consilium: sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis.*

CAPUT

CAPUT XXVI.

Scipio, atque Hannibal ex colloquio, pace infecta, in castra redeuntes supremum certamen parant: exercitum uterque suum acriter cohortationibus inflammatum in aciem educunt: ingenti commisso praelio, vincitur Hannibal.

Ita, infecta pace, ex colloquiis ad suos quum se recepissent, frustra verbis tentatam rem nunciant: armis decernendum esse, habendamque eam fortunam, quam dii dedissent. In castra ut est ventum, pronunciant ambo, *arma expedirent milites, animosque ad supremum certamen, non in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma, an Carthago jura gentibus daret, ante crastinam noctem scituros; neque enim Africam, aut Italiam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore: par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna fuisset*; nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignotaque terra, & Carthagini, supremo auxilio effuso, adesse videbatur praesens excidium. Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi eo die, aut eversuri. Anceps igitur spes, & metus miscebant animos: contemplantibusque modo suam, modo hostium aciem, quum oculi magis, quam ratione pensarent vires, simul laeta, simul tristia obversabantur, quae ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo, atque hortando subjiciunt. Poenus sexdecim annorum in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos, & sua cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem venerat, referebat. Scipio Hispanias, & recentia in Africa praelia, & confessionem hostium, quod neque non petere pacem propter metum, neque manere in ea prae insita animis perfidia possent: ad hoc, colloquium Hannibalis in secreto habitum, ac liberum fingenti, qua velit flecti: ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum pugnaverint ad AEgates insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos: adesse finem belli, ac laboris: in manibus esse praedam Carthaginis, re-

reditum domum in patriam, ad parentes, liberos, conjuges penatesque deos. Adeo celsus haec corpore, vultuque ita laeto, ut vicisse jam crederes, dicebat. Instruit deinde primo hastatos, post eos principes, triariis postremam aciem clausit; non consertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium, quo elephanti hostium accepti nihil ordines turbarent. Laelium, cujus ante legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam, Numidasque ab dextro opposuit: vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit: dato praecepto, ut ad impetum elephantorum aut post rectos refugerent ordines, aut in dextram laevamque discursu applicantes se antesignanis, viam, qua irruerent in ancipitia tela, belluis darent. Hannibal ad terrorem primum elephantos (octuaginta autem erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat) instruxit: deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Balearibus, Maurisque admistis: in secunda acie Carthaginienses Afrosque, & Macedonum legionem: modico deinde intervallo relicto: subsidiariam aciem Italicorum militum (Brutii plerique erant, vi ac necessitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti) instruxit: equitatum etiam ipsum circumdedit cornibus: dextrum Carthaginienses, sinistrum Numidae tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua, non mores, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non caussa militandi eadem esset: auxiliaribus & praesens, & multiplicata merces ex praeda ostentatur: Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus campi uberes Italiae deductis ex asperrimis montibus in spem victoriae ostentantur: Mauros Numidasque impotenti futuro Masinissae dominatu terret: aliis aliae spes ac metus jactantur: Carthaginiensibus moenia patriae, dii penates, sepulcra maiorum, liberi cum parentibus conjugesque pavidae, aut excidium servitiumque, aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum, aut in spem medium ostentatur. Quum maxime haec impe-

pe-

perator apud Carthaginienſes, duces ſuarum gentium inter populares, plerique per inrerpretes intermiſſos alienigenis agerent, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt; tantuſque clamor ortus, ut elephanti in ſuos ſiniſtro maxime cornu verterentur Mauros, ac Numidas. Addidit facile Maſiniſſa perculſis terrorem, nudavitque ab ea parte aciem equeſtri auxilio; paucae tamen beſtiarum intrepidae in hoſtem actae inter velitum ordines cum multis ſuis vulneribus ingentem ſtragem edebant: reſilientes enim ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtererentur, feciſſent, in ancipites ad ictum utrinque conjiciebant haſtas: nec pila ab anteſignanis ceſſabant, donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie, hi quoque in ſuo dextro cornu ipſos Carthaginienſium equites in fugam verterunt. Laelius ut turbatos vidit hoſtes, addit perculſis terrorem. Utrinque equite nudata erat Punica 34 acies, quum pedes concurrit nec ſpe, nec viribus jam par. Ad hoc, dictu parva, ſed magni eadem in re gerenda momenti res, congruens clamor a Romanis, eoque maior, & terribilior: diſſonae illis, ut gentium multarum diſcrepantibus linguis, voces: pugna Romana ſtabilis, & ſuo, & armorum pondere incumbentium in hoſtem: concurſatio & velocitas illinc maior, quam vis. Igitur primo impetu extemplo movere loco hoſtium aciem Romani: ala deinde, & umbonibus pulſantes, in ſummotos gradu illato, aliquantum ſpatii, velut nullo reſiſtente, inceſſere, urgentibus, & noviſſimis primos, ut ſemel motam aciem ſenſere, quod ipſum vim magnam ad pellendum hoſtem addebat. Apud hoſtes auxiliares cedentes ſecunda acies, Afri & Carthaginienſes adeo non ſuſtinebant, ut contra etiam, ne reſiſtentes pertinaciter primos caedendo ad ſe perveniret hoſtis, pedem referrent. Igitur auxiliares terga dant repente: & in ſuos verſi partim refugere in ſecundam aciem, partim non recipientes caedere, uti paullo ante non adjuti, & tunc excluſi, & prope duo jam permiſta praelia erant: quum Carthaginienſes ſimul cum hoſtibus, ſimul cum ſuis cogerentur conſerere manus; non tamen ita perculſos, iratoſque in aciem accepere, ſed denſatis ordinibus in cornua va-

cuum

cuumque circa campum extra praelium eiecere: ne pavidos fuga vulneribusque milites in certam & integram aciem miscerent. Ceterum tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paullo ante auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per consertos hostes fuerat. Itaque qui primi erant hastati, per cumulos corporum, armorumque, & tabem sanguinis, qua quisque poterat, sequentes hostem & signa, & ordines confuderunt. Principum quoque signa fluctuare coeperant, vagam ante se cernentes aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui propere canere hastatis jussit: & sauciis in postremam aciem subductis, principes triariosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de integro praelium ortum est; quippe ad veros hostes perventum erat, & armorum genere, & usu militiae, & fama rerum gestarum, & magnitudine vel periculis pares. Sed & numero Romanus superior erat, & animo, quod jam equites, jam elephantos fuderat: jam prima acie pulsa, in se-
35 cundam pugnabat. In tempore Laelius, ac Masinissa pulsos per aliquantum spatii secuti equites, revertentes, in aversam hostium aciem incurrere. Is demum impetus fudit hostem. Multi circumventi in acie caesi: multi per patentem circa campum fuga sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Carthaginiensium, sociorumque caesa eo die supra millia viginti. Par ferme numerus captus est cum signis militaribus centum triginta tribus, elephantis undecim. Victores ad duo millia cecidere. Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus Adrumetum perfugit, omnia & in praelio, & ante aciem, priusquam excederet pugna, expertus, & confessione etiam Scipionis, omniumque peritorum militiae illam laudem adeptus, singulari arte eo die instruxisse. Elephantos in prima fronte, quorum fortuitus impetus, atque intolerabilis vis signa sequi, & servare ordines, in quo plurimum spei ponerent, Romanos prohiberet: deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines misti colluvione omnium gentium, quos non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugae haberent; simul primum ardorem,

atque

atque impetum hostium excipientes fatigarent: ac si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostile hebetarent; tum, ubi omnis spes esset, milites Carthaginienses Afrosque, ut omnibus rebus aliis pares, eo quod integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent: Italicos intervallo quoque diremtos, incertos, socii, an hostes essent, in postremam aciem summotos.

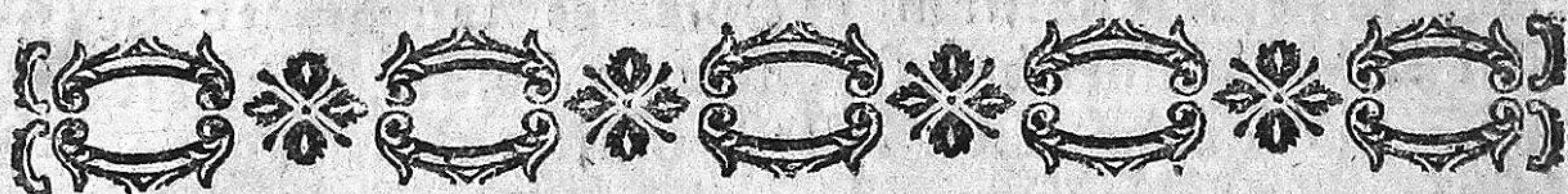
CAPUT XXVII.

Praelio victus Hannibal Carthaginem pergit.

Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal quum Adrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem sexto ac trigesimo post anno, quam puer inde profectus erat, redisset; fassus in curia est, non praelio modo se esse, sed bello victum; nec spem salutis alibi, quam in pace impetranda esse.

DECADIS

DECADIS PRIMAE

LIBER SECUNDUS

ORATIO

Veturiae ad filium.

Veturia cum filio Coriolano expostulat Romana moenia obsidente: illi persuadet omittere patriae communis oppugnationem.

Sine, priusquam complexum accipio, sciam, ad hostem, an ad filium venerim: captiva, materne in castris tuis sim. In hoc me longa vita, & infelix senecta traxit, ut exsulem te, deinde hostem viderem? potuisti populari hanc terram, quae te genuit ac aluit? non tibi, quamvis infesto animo & minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non, quum in conspectu Roma fuit, succurrit, intra illa moenia domus ac penates mei sunt? mater, conjux, liberique? Ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur? nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem? Sed ego nihil jam pati, nec ibi turpius quam miserius possum: nec, ut sim miserrima, diu futura sum. De his videris: quos, si pergis. aut immatura mors, aut longa servitus manet.

ORATIO

Titi Q. Capitolini ad populum.

Capta occasione discordiae, quae patres inter & plebem Romae vigebat, AEqui Volscique populabundi ad moenia accessere. Quamobrem consul Q. Capitolinus de reconciliandà concordia armisque capessendis hanc habuit orationem.

Etsi mihi nullius noxae conscius, Quirites, sum; tamen cum pudore summo in concionem vestram processi. Hos vos scire: hoc posteris memoriae traditum iri, AEquos & Volscos vix Hernicis modo pares, T. Quintio quartum consule, ad moenia urbis Romae impune armatos venisse. Hanc ego ignominiam (quamquam jamdiu ita vivitur: is status rerum est, ut nihil boni divinet animus) si huic potissimum imminere anno scissem, vel exsilio, vel morte (si alia fuga honoris non esset) vitassem. Ergo si viri arma illa habuissent, quae in portis fuere nostris, capi Roma me consule, potuit? Satis honorum, satis superque vitae erat; mori consulem tertium oportuit. Quem tandem ignavissimi hostium contemsere? nos consules, an vos, Quirites? si culpa in nobis est, auferte imperium indignis: &, si id parum est, insuper poenas expetite. Si in vobis, nemo deorum, nec hominum sit, qui vestra puniat peccata, Quirites; vosmet tantum poeniteat. Non illi vestram ignaviam contemsere, nec suae virtuti confisi sunt: quippe toties fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub jugum missi & se & vos novere. Discordia ordinum est venenum urbis huius: patrum & plebis certamina; dum nec nobis imperii, nec vobis libertatis est modus: dum taedet vos patriciorum, nos plebeiorum magistratuum, sustulere illi animos. Pro deum fidem, quid vobis vultis? tribunos plebis concupistis? concordiae caussa concessimus; decemviros desiderastis; creari passi sumus: decemvirorum vos pertaesum est; coëgimus abire magistratu; manente in eosdem privatos ira vestra,

ſtra mori atque exſulare nobiliſſimos viros honoratiſſimoſque paſſi ſumus: tribunos plebis creare iterum voluiſtis; creaſtis: conſules facere veſtrarum partium; etſi patribus videbamus iniquum, patricium quoque magiſtratum plebi donum fieri vidimus. Auxilium tribunitium, provocationem ad populum, ſcita plebis injuncta patribus, ſub titulo aequandarum legum, noſtra jura oppreſſa tulimus & ferimus. Qui finis erit diſcordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando communem hanc eſſe patriam licebit? Victi nos aequiore animo quieſcimus, quam vos victores. Satis ne eſt, nobis vos metuendos eſſe? Adverſus nos Aventinus capitur: adverſus nos Sacer occupatur mons: Eſquilias quidem ab hoſte prope captas, & ſcandentem in aggerem Volſcum hoſtem nemo ſubmovit; in nos viri, in nos armati eſtis. Agitedum, ubi hic curiam circumſederitis; & forum infeſtum feceritis; & carcerem impleveritis principibus; iiſdem iſtis ferocibus animis egredimini extra portam Eſquilinam: aut, ſi ne hoc quidem audetis, ex muris viſite agros veſtros ferro ignique vaſtatos, praedam abigi, fumare incenſa paſſim tecta. At enim communis res per haec loco eſt peiore: ager uritur: urbs obſidetur: belli gloria penes hoſtes eſt. Quid tandem? privatae res veſtrae quo in ſtatu ſunt? jam unicuique ex agris ſua damna nunciabantur. Quid eſt tandem domi, unde ea expleatis? ſunt tribuni: vobis amiſſa reddent ac reſtituent? vocis verborumque quantum voletis ingerent, & criminum in principes, & legum aliarum ſuper alias, & concionum. Sed ex illis concionibus nunquam veſtrum quiſquam re fortunaque domum auctior rediit. Equis retulit aliquid ad conjugem & liberos, praeter odia, offenſiones, ſimultates publicas privataſque? a quibus ſemper non veſtra virtute innocentiaque, ſed auxilio alieno tuti ſitis. At hercule, quum ſtipendia, nobis conſulibus, non tribunis ducibus, & in caſtris, non in foro faciebatis; & in acie veſtrum clamorem hoſtes, non in concione patres Romani horrebant, praeda parta, agro ex hoſte capto, pleni fortunarum, gloriaeque ſimul publicae, ſimul privatae, triumphantes domum ad penates redibatis; nunc oneratum veſtris fortunis hoſtem abire ſi-

ſinitis. Haerete affixi concionibus, & in foro vivite: ſequitur vos neceſſitas militandi, quam fugitis. Grave erat in AEquos & Volſcos proficiſci? ante portas eſt bellum. Si inde non pellitur, jam intra moenia erit, & arcem & Capitolium ſcandet, & in domos veſtras vos perſequetur. Biennio ante ſenatus delectum haberi, & educi exercitum in Algidum juſſit; ſedemus deſides domi, mulierum ritu inter nos altercantes, praeſenti pace laeti, nec cernentes ex otio illo brevi multiplex bellum rediturum. His ego gratiora dictu alia eſſe ſcio: ſed me vera pro gratis loqui, etſi meum ingenium non moneret, neceſſitas cogit. Vellem equidem vobis placere, Quirites: ſed multo malo vos ſalvos eſſe, qualicumque erga me animo futuri eſtis. Natura hoc ita comparatum eſt, ut, qui apud multitudinem ſua cauſſa loquitur, gratior eo ſit, cuius mens nihil praeter publicum commodum videt; niſi forte aſſentatores publicos, plebicolas iſtos, qui vos nec in armis, nec in otio eſſe ſinunt, veſtra vos cauſſa incitare & ſtimulare putatis. Concitati aut honori, aut quaeſtui illis eſtis, & quia in concordia ordinum nullos ſe uſquam eſſe vident, malae rei ſe, quam nullius, turbarum ac ſeditionum duces eſſe volunt. Quarum rerum ſi vos taedium tandem capere poteſt, & patrum veſtroſque antiquos mores vultis pro his novis ſumere, nulla ſupplicia recuſo, niſi paucis diebus hos populatores agrorum noſtrorum fuſos fugatoſque caſtris exuero, & a portis noſtris moenibuſque ad illorum urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti eſtis, tranſtulero.

ORATIO

M. Furii Camilli ad populum Romanum

Referentibus ad plebem tribunis, ut, quando Romam incenderant Galli, omnes Veios transmigrarent, repugnavit hac oratione Camillus.

Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram; & ob eadem haec non, nisi me senatusconsulto populique jussu revocaretis, rediturus unquam fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit: quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur; non ut ego utique in patria essem: & nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque pro patria dimicatio esset; cui deesse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim repetimus? quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si recuperatam ipsi deserimus? & quum, victoribus Gallis, capta tota urbe, Capitolium tamen atque arcem diique & homines Romani tenuerint, habitaverint, victoribus Romanis, recuperata urbe, arx quoque & Capitolium deseretur? & plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna fecit, quam adversa fecerit? Equidem, si nobis cum urbe simul positae traditaeque per manus religiones nullae essent; tamen tam evidens numen hac tempestate rebus affuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cultus exemtam hominibus putem. Intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res, vel adversas: invenietis omnia prospere evenisse sequentibus deos, adversa spernentibus. Jam omnium primum Veiens bellum (per quot annos quanto labore gestum!) non ante cepit finem, quam monitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. Quid haec tandem urbis nostrae clades nova? non ante exorta est, quam spreta vox coelo emissa de adventu Gallorum,

rum? quam gentium jus ab legatis noſtris violatum, quam a nobis, quum vindicari deberet, eadem negligentia deorum praetermiſſum? Igitur victi captique, ac redemti tantum poenarum diis hominibuſque dedimus, ut terrarum orbi documento eſſemus. Adverſae deinde res admonuerunt religionum. Confugimus in Capitolium ad deos, ad ſedem Jovis optimi maximi; ſacra in ruina rerum noſtrarum alia terrae celavimus, alia avecta in finitimas urbes amovimus ab hoſtium oculis. Deorum cultum deſerti ab diis hominibuſque tamen non intermiſimus. Reddidere igitur patriam, & victoriam, & antiquum belli decus amiſſum; & in hoſtes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque, & caedem. Haec culti neglectique numinis tanta monumenta in rebus humanis cernentes ecquid ſentitis, Quirites, quantum vixdum ex naufragiis prioris culpae cladiſque emergentes paremus nefas? Urbem auſpicato inauguratoque conditam habemus: nullus locus in ea non religionum deorumque eſt plenus: ſacrificiis ſollemnibus non dies magis ſtati, quam loca ſunt, in quibus fiant. Hos omnes deos publicos privatoſque, Quirites, deſerturi eſtis? quam par veſtrum factum eſt, quod in obſidione nuper in egregio adoleſcente C. Fabio non minore hoſtium admiratione, quam veſtra conſpectum eſt; quum inter Gallica tela digreſſus ex arce ſolemne Fabiae gentis in colle Quirinali obiit? An gentilia ſacra ne in bello quidem intermitti, publica ſacra & Romanos deos etiam in pace deſeri placet? & pontifices flamineſque negligentiores publicarum religionum eſſe, quam privatus in ſolemni gentis fuerit? Forſitan aliquis dicat, aut Veiis ea nos facturos, aut huc inde miſſuros ſacerdotes noſtros, qui faciant, quorum neutrum fieri ſalvis caeremoniis poteſt. Et ne omnia generatim ſacra omneſque percenſeam deos, in Jovis epulo num alibi, quam in Capitolio pulvinar ſuſcipi poteſt? Quid de aeternis Veſtae ignibus ſignoque, quod imperii pignus cuſtodia eius templi tenetur, loquar? quid de ancilibus veſtris, Mars Gradive, tuque Quirine pater? haec omnia in profano deſeri placet ſacra aequalia urbi, quaedam vetuſtiora origine urbis?

Et videte, quid inter nos ac maiores nostros intersit. Illi sacra quaedam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tradiderunt: An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium urbem Veios transferemus? Recordamini, agitedum, quoties sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu negligentia, casuve praetermissum est. Modo quae res post prodigium Albani lacus, nisi instauratio sacrorum, auspiciorumque renovatio affectae Veienti bello reipub. remedio fuit? At etiam tanquam veterum religionum memores & peregrinos deos transtulimus Romam, & instituimus novos. Juno regina transvecta a Veiis nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum studium, celebrique dedicata est die? Aio Locutio templum propter celestem vocem exauditam in Nova via jussimus fieri: Capitolinos ludos sollemnibus aliis addidimus, collegiumque ad id novum, auctore senatu, condidimus. Quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus? si non voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu retenti sumus? De sacris loquimur, & de templis; quid tandem de sacerdotibus? nonne in mentem venit, quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua eas nihil unquam, praeterquam urbs capta, movit. Flamini diali noctem unam manere extra urbem nefas est: hos Veientes pro Romanis facturi estis saerdotes, & Vestales tuae te deserent, Vesta? & flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reique publicae piaculi contrahet? Quid alia, quae auspicato agimus omnia fere intra pomoerium, cui oblivioni, aut cui negligentiae damus? Comitia curiata, quae rem militarem continent; comitia centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri possunt? Veiosne haec transferemus? an comitiorum caussa populus tanto incommodo in desertam hanc ab diis hominibusque urbem conveniet? sed res ipsa cogit vastatam incendiis ruinisque relinquere urbem, & ad integra omnia Veios migrare: nec hic aedificando inopem plebem vexare. Hanc autem jactari magis caussam, quam veram esse,

ut

ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites, puto; qui meministis ante Gallorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante incolumi urbe, hanc eamdem rem actam esse, ut Veios transmigraremus. Et videte, quantum inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. Vos, etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra (nec id mirati sitis, priusquam, quale sit, audieritis) etiamsi tunc migrandum fuisset, incolumi tota urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem: quippe tum caussa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris: nunc haec migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est. Non enim reliquisse victores, sed amisisse victi patriam videbimur: hoc ad Alliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis imposuisse, ut desereremus penates nostros, exsiliumque ac fugam ex eo loco consisceremus, quem tueri non possemus? Et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse? Quid restat, nisi ut jam novis copiis veniant, (constat enim vix credibilem multitudinem esse) & habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint, sinatis? Quid, si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri AEqui Volscive faciant, ut commigrent Romam? velitisne illos Romanos, vos Veientes esse? non malitis hanc solitudinem vestram, quam urbem hostium esse? Non equidem video, quid magis nefas sit. Haec scelera, quia piget reaedificare, haec dedecora pati parati estis? Si tota urbe nullum melius ampliusque tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agrestiumque habitare est satius inter sacra penatesque vestros, quam exsulatum publice ire? Maiores nostri, convenae pastoresque, quum in his locis nihil praeter silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi aedificarunt: nos, Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, aedificare incensam piget? & quod singuli facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusamus facere? Quid tandem, si fraude, si casu Veiis incendium ortum sit, ventoque (ut fieri potest) diffusa flamma magnam

 par-

partem urbis absumat; Fidenas inde, aut Gabios, aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigremus? adeo nihil tenet solum patriae, nec haec terra, quam matrem appellamus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriae pendet? Equidem fatebor vobis, etsi minus injuriae vestrae, quam meae calamitatis meminisse juvat: quum abessem, quotiescumque patria in mentem veniret, haec omnia occurrebant, colles campique, & Tiberis, & assueta oculis regio, & hoc coelum, sub quo natus educatusque essem. Quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam, postea quam reliqueritis ea, macerent desiderio. Non sine causa dii hominesque hanc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur: mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum; regionum Italiae medium, ad incrementum urbis natum unice locum, argumento est ipsa magnitudo tam novae urbis. Trecentesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur: inter tot veterrimos populos tamdiu bella geritis; quum interea, ne singulas loquar urbes, non conjuncti cum Aequis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria tantum terra marique pollens, atque inter duo maria latitudine obtinens Italiae bello vobis par est. Quod quum ita sit, quae, malum, ratio est expertis alia experiri, quum jam, ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci huius transferri hinc non possit? Hic Capitolium est; ubi quondam capite humano invento, responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore: hic quum augurato liberaretur Capitolium, Juventas Terminusque maximo gaudio patrum nostrorum moveri se non passi: hic Vestae ignes: hic ancilia coelo demissa: hic omnes propitii manentibus vobis dii.

DECA-

DECADIS TERTIAE

LIBER SEXTUS

ORATIO

P. Scipionis ad exercitum.

P. Scipio missus in Hispaniam, caesis patre & patruo, veteres milites alloquitur, & ad bene de se imperatore totoque bello sperandum hortatur.

Nemo ante me novus imperator militibus suis, priusquam opera eorum usus esset; gratias agere jure ac merito potuit. Me vobis prius, quam provinciam, aut castra viderem, obligavit fortuna: primum, quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos, mortuosque fuistis: deinde, quod amissam tanta clade provinciae possessionem integram & populo Romano, & successori mihi virtute vestra obtinuistis. Sed cum jam benignitate deum id paremus atque agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Poeni maneant: nec ut pro ripa Iberi stantes arceamus transitum hostis, sed ut ultro transeamus transferamusque bellum: vereor, ne cui vestrum, maius id audaciusque consilium, quam aut pro memoria cladium nuper acceptarum, aut pro aetate mea videatur. Adversae pugnae in Hispania nullius in animo, quam meo minus obliterari possunt. Quippe cui pater & patruus intra triginta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus, interfecti sunt. Sed ut familiaris pene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica cum fortuna, tum virtus desperare de summa rerum prohibet: ea fato quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi vicerimus. Vetera omitto, Porsenam, Gallos, Samnites: a Punicis bello incipiam, Quot classes, quot duces, quot exercitus priore bello amissi sunt? jam quid hoc de bello memorem? omnibus aut ipse affui cladibus, aut quibus absui, maxime unus omnium eas sensi. Trebia, Trasimenus, Cannae, quid

quid aliud sunt, quam monumenta occisorum exercituum consulumque Romanorum? adde defectionem Italiae, Siciliae, maioris partis Sardiniae: adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Punica inter Anienem & moenia Romana posita, & visum prope in portis victorem Hannibalem. In hac ruina rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani. Haec omnia strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites, post Cannensem cladem vadenti Asdrubali ad Alpes Italiamque (qui si se cum fratre conjunxisset, nullum jam nomen esset populi Romani) ductu, auspicioque patris mei obstitistis: & hae secundae res illas adversas sustinuerunt. Nunc benignitate deum omnia secunda, prospera, in dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur. In Sicilia Syracusae, Agrigentumque captum: pulsi tota insula hostes, receptaque provincia in ditione populi Romani est. In Italia Arpi recepti: Capua capta: iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal in extremum angulum agri Brutii compulsus nihil jam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere, atque abire ex hostium terra liceat. Quid igitur minus conveniat, milites, quam, quum aliae super alias clades cumularentur, ac dii prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis (aequentur enim ipsi etiam honore nominis) sustinuisse labantem fortunam populi Romani: nunc eosdem, quia illic omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? Nuper quoque quae, acciderunt, utinam tam sine meo luctu, quam vestro transissent! Nunc dii immortales, imperii Romani praesides, qui centuriis omnibus, ut missi imperium juberent dari, fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque, & per nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera portendunt: animus quoque meus maximus mihi ad hoc tempus vates praesagit, nostram Hispaniam esse: brevi extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga impleturum. Quod mens sua sponte divinat, idem subjicit ratio haud fallax. Vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant: tres discrepantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversissimas regiones distraxere. Eadem in illos in

gruit

gruit fortuna, quae nuper nos afflixit. Nam & deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos: & deduxere exercitus, quae patri patruoque meo caussa exitii fuit. Nec discordia intestina coire eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. Vos modo, milites, favete nomini Scipionum, soboli imperatorum vestrorum, velut accisis recresenti stirpibus: agite, milites veteres, novum exercitum novumque ducem traducite Iberum: traducite in terras cum multis fortibus factis saepe a vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quemadmodum nunc noscitatis in me patris patruique similitudinem oris, vultusque, & lineamenta corporis, ita ingenii, fidei virtutisque expressam effigiem vobis reddam: ut revixisse, aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.

LIBER OCTAVUS

ORATIO

P. Scipionis ad seditiosos milites.

Milites Romani ad Sucronem relicti, nunciata falso Scipionis morte, multa seditiose fecerant: quos Carthaginem revocatos imperator, ubi valere coepit, hisce verbis castigat.

Nunquam mihi defuturam orationem, qua exercitum meum alloquerer, credidi: non quo verba unquam potius, quam res exercuerim; sed quia prope a pueritia in castris habitus assueveram militaribus ingeniis. Apud vos quemadmodum loquar, nec consilium, nec oratio suppeditat: quos ne quo nomine quidem appellare debeam, scio. Cives? qui a patria vestra descivistis: an milites? qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis: hostes? corpora, ora, vestitum, habitum civium agnosco; facta, dicta, consilia animos hostium video. Quid enim vos, nisi quod Illergetes & Lacetani, aut optastis aliud, aut sperastis? & illi tamen Mandonium atque Indibilem

 regiae

regiae nobilitatis viros duces furoris secuti sunt: vos auspicium & imperium ad Umbrium Actium & Calenum Albium detulistis. Negate vos, id omnes fecisse, aut factum voluisse, milites: paucorum eum furorem atque amentiam esse, libenter credam negantibus; nec enim ea sunt commissa, quae vulgatam in omnem exercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea, tamquam vulnera, attingo: sed nisi tacta tractataque sanari non possunt. Equidem, pulsis Hispania Carthaginiensibus, nullum locum in tota provincia, nullos homines credebam esse, ubi vita invisa esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram, sed etiam adversus hostes: in castris meis (en quantum me opinio fefellit) fama mortis meae non accepta solum, sed etiam sperata est: non quod ego vulgari facinus per omnes velim (equidem si totum exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic statim ante oculos vestros morerer; nec me vita juvaret invisa civibus & militibus meis) sed multitudo omnis, sicut natura maris per se immobilis est: ut venti & aurae cient, aut tranquilli, aut procellosi: & caussa in vobis, atque origo omnis furoris penes auctores est: vos contagione insanistis. Quin mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae progressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam parentesque ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes, quid adversus auspicia, sub quibus militastis, quid adversus morem militiae disciplinamque maiorum, quid adversus summi imperii maiestatem ausi sitis. De me ipso taceo: temere potius, quam avide credideritis: is denique ego sim, cuius imperii taedere exercitum minime mirandum sit, patria quid de vobis meruerat, quam cum Mandonio & Indibili consociando consilia prodebatis? quid populus Romanus? cum imperium ablatum ab tribunis suffragio populi creatis ad homines privatos detulistis, cum eo ipso non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus, cui imperarent, nunquam fuerat, Romanus exercitus detulistis. In praetorio tetenderunt Albius & Actius: classicum apud eos cecinit: signum ab iis petitum est: sederunt in tribunali proconsulis P. Scipionis: lictor apparuit: submo-

movente eo, inceſſerunt: faſces cum ſecuribus praelati ſunt. Lapides pluere, & fulmina jaci de coelo, & inſuetos foetus animalia edere vos portenta eſſe putatis: hoc eſt portentum, quod nullis hoſtiis, nullis ſupplicationibus ſine ſanguine eorum, qui tantum facinus auſi ſunt, expiari poſſit. Atque ego, quamquam nullum ſcelus rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod conſilium veſtrum fuerit, ſcire velim. Rhegium quondam in praeſidium miſſa legio, interfectis per ſcelus principibus civitatis, urbem opulentam per decem annos tenuit; propter quod facinus tota legio, millia hominum quatuor in foro Romae ſecuri percuſſa ſunt. Sed illi primum non Atium Umbrum ſemilixam, nominis etiam abominandi ducem, ſed D. Iubellium tribunum militum ſecuti ſunt: nec cum Pyrrho, nec cum Samnitibus aut Lucanis hoſtibus populi Romani ſe conjunxerant: vos cum Mandonio atque Indibili & conſilia communicaſtis, & arma conſociaturi fuiſtis. Illi, ſicut Campani Capuam Tuſcis veteribus cultoribus ademtam, Mamertini in Sicilia Meſſanam, ſic Rhegium habituri perpetuam ſedem erant: nec populum Romanum, nec ſocios populi Romani ultro laceſſituri bello. Sucronemne vos domicilium habituri eratis? ubi ſi vos decedens, confecta provincia, imperator relinquerem, deum hominumque fidem implorare debebatis, quod non rediretis ad conjuges liberoſque veſtros. ſed horum quoque memoriam, ſicut patriae meique, ejeceratis ex animis veſtris. Viam conſilii ſcelerati, ſed non ad ultimum dementis exequi volo, Me ne vivo, & cetero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi: cum quo quatuor imperatores, quatuor exercitus Carthaginienſium fudi, fugavi, Hiſpania expuli, vos octo millia hominum, maioris certe omnes pretii, quam Albius & Atius ſunt, quibus vos ſubjectis, Hiſpaniam provinciam populo Romano erepturi eratis? Amolior & amoveo nomen meum: nihil ultra facile creditam mortem meam a vobis violatus ſim: quid, ſi ego morerer, mecum expiratura reſpublica, mecum caſurum imperium populi Romani erat? ne iſtud Jupiter optimus

ma-

maximus sinat, urbem auspicato, diis auctoribus, in aeternum conditam fragili huic, & mortali corpori aequalem esse Flaminio, Paullo, Gracchо, Posthumio Albino, M Marcello, T. Q. Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam claris imperatoribus, uno bello absumtis, superstes est populus Romanus, eritque mille aliis nunc ferro, nunc morbo morientibus: meo unius funere elata esset populi Romani respublica? Vos ipsi hic in Hispania, patre & patruo meo duobus imperatoribus interfectis, Septimum Martium ducem vobis adversus exsultantes recenti victoria Poenos delegistis: & sic loquor, tanquam sine duce Hispaniae futurae fuerint. M. Silanus eodem jure, eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus, & C. Laelius legati vindices maiestatis imperii deessent? utrum exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an caussa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma cum Poenis contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romae imperare velletis? quam ob noxam patriae? Coriolanum quondam damnatio injusta, miserum & indignum exsilium, ut iret ad oppugnandam patriam, impulit; revocavit tamen a publico parricidio privata pietas: vos qui dolor, quae ira incitavit? stipendiumne diebus paucis, imperatore aegro, serius numeratum satis digna caussa fuit, cur patriae indiceretis bellum? cur ad Illergetes desciseretis a populo Romano? cur nihil divinarum humanarumque rerum inviolatum vobis esset? Insanistis profecto, milites: nec maior in corpus meum vis morbi, quam in vestras mentes invasit. Horret animus referre, quid crediderint homines, quid speraverint, quid optaverint: auferat omnia irrita oblivio ista, si potest: si non, utcumque silentium tegat. Non negaverim, tristem atrocemque vobis visam orationem; quanto creditis facta vestra atrociora esse, quam dicta mea? & me ea, quae fecistis, pati aequum censetis: vos ne dici quidem omnia aequo animo ferretis? Sed ne ea quidem ipsa ultra exprobrabuntur: utinam tam facile vos obliviscamini eorum, quam ego obliviscar. Itaque quod ad vos univer-
sos

fos attinet, si erroris poenitet, satis superque poenarum habeo. Albius Calenus, & Actius Umber, & ceteri nefariae seditionis auctores sanguine luent, quod admiserunt. Vobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum, sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse: de nullis enim, quam de vobis infestius, aut iniquius consuluerunt.

DECADIS QUARTAE

LIBER PRIMUS

ORATIO

P. Sulpicii ad populum de bello Macedonico.

Quum populus legem antiquasset de bello Macedonico, P. Sulpicius consul, edictis de integro comitiis, hanc habuit orationem.

Ignorare videmini mihi, Quirites, non utrum bellum, an pacem habeatis, vos consuli: (neque enim liberum id vobis permittit Philippus, qui terra marique ingens bellum molitur) sed utrum in Macedoniam legiones transportetis, an hostem in Italiam accipiatis. Hoc quantum intersit, si unquam ante alias, Punico certe proximo bello experti estis. Quis enim dubitat, quin, si Saguntinis obsessis, fidemque nostram implorantibus impigre tulissemus opem, sicut patres nostri Mamertinis tulerunt, totum in Hispaniam aversuri bellum fuerimus? quod cunctando cum summa clade nostra in Italiam accepimus? Ne illud quidem dubium est, quin hunc ipsum Philippum pactum jam per legatos literasque cum Hannibale in Italiam traiicere, misso cum classe Laevino, qui ultro ei bellum inferret, in Macedonia continuerimus: & quod tunc fecimus, quum hostem Hannibalem in Italia haberemus, id nunc, pulso Italia Hannibale, devictis Carthaginiensibus, cunctamur facere? Patiamur expugnandis Athenis, sicut Sagunto expugnando Hannibalem passi sumus, segni-

tiem

tiem nostram experiri regem: non quinto inde mense, quemadmodum ab Sagunto Hannibal, sed quinto inde die, quam ab Corintho solverit naves, in Italiam perveniet. Ne aequaveritis Hannibali Philippum, ne Carthaginiensibus Macedonas: Pyrrho certe aequabitis: dico, quantum vel vir viro, vel gens genti praestat. Minima accessio semper Epirus regno Macedoniae fuit, & hodie est. Peloponnensum totam in ditione Philippus habet, Argosque ipsos non vetere fama magis, quam morte Pyrrhi nobilitatos. Nostra nunc compara: quanto magis florentem Italiam, quanto magis integras res, salvis ducibus, salvis tot exercitibus, quos Punicum postea bellum absumsit, aggressus Pyrrhus tamen concussit, & victor prope ad ipsam urbem Romam venit; nec Tarentini modo, oraque illa Italiae, quam maiorem Graeciam vocant, ut linguam, ut nomen secutos crederes, sed Lucanus & Bruttius, & Samnis a nobis defecerunt. Haec vos, si Philippus in Italiam transmiserit, quietura aut mansura in fide creditis? manserunt enim Punico postea bello; nunquam isti populi, nisi quum deerit, ad quem desciscant, a nobis non deficient. Si piguisset vos in Africam traiicere, hodie in Italia Hannibalem & Carthaginienses hostes haberetis. Macedonia potius, quam Italia bellum habeat: hostium urbes agrique ferro atque igni vastentur: experti jam sumus, foris nobis, quam domi, feliciora potentioraque arma esse. Ite in suffragium, bene juvantibus diis, &, quae Patres censuerunt, vos jubete. Huius vobis sententiae non consul modo auctor est, sed etiam dii immortales, qui mihi sacrificanti precantique, ut hoc bellum mihi, senatui, vobisque & sociis ac nomini latino, classibus exercitibusque nostris bene ac feliciter eveniret, laeta omnia prosperaque portendere.

ORATIO

M. Porcii Catonis pro lege Oppia.

Quum tribuni plebis ferrent de abroganda lege Oppia, quae ad mulierum cultum spectabat, lata a Cajo Oppio in medio ardore Punici belli, inter ceteros M. Cato tum consul pro lege disseruit.

Si in sua quisque nostrum matrefamilias, Quirites, jus & maiestatem viri retinere instituisset, minus cum universis foeminis negotii haberemus. Nunc domi victa libertas nostra impotentia muliebri hic quoque in foro obteritur & calcatur: & quia singulas sustinere non potuimus, universas horremus. Equidem fabulam, & fictam rem ducebam esse, virorum omne genus in aliqua insula conjuratione muliebri ab stirpe sublatum esse. Ab nullo genere non aeque summum periculum est, si coetus, & concilia, & secretas consultationes esse sinas. Atque ego vix statuere apud animum meum possum, utrum peior ipsa res, an peiore exemplo agatur. Quorum alterum ad nos consules reliquosque magistratus, alterum ad vos, Quirites, magis pertinet. Nam utrum e republica sit, nec ne id, quod ad vos fertur, vestra existimatio est, qui in suffragium ituri estis. Haec consternatio muliebris sive sua sponte, sive auctoribus vobis, M. Fundani & L. Valeri, facta est, haud dubie ad culpam magistratuum pertinens, nescio, vobis, tribuni, an consulibus magis sit deformis. Vobis, si foeminas ad concitandas tribunitias seditiones jam adduxistis: nobis, si ut plebis quondam, sic nunc mulierum sucessione leges accipiendae sunt. Equidem non sine rubore quodam paullo ante per medium agmen mulierum in forum perveni. Quod nisi me verecundia singularum magis maiestatis & pudoris, quam universarum tenuisset, ne compellatae a consule viderentur, dixissem: qui hic mos est in publicum procurrendi, & obsidendi vias, & viros alienos appellandi? istud ipsum suos quaeque domi rogare non potuistis? an blandiores

in

in publico, quam in privato, & alienis, quam vestris estis? quamquam ne domi quidem vos, si sui juris finibus matronas contineret pudor, quae leges hic rogarentur abrogarenturve, curare decuit. Maiores nostri nullam ne privatam quidem rem agere foeminas sine auctore voluerunt: in manu esse parentum, fratrum, virorum. Nos (si diis placet) jam etiam rempublicam capessere eas patimur, & foro quoque & concionibus & comitiis immisceri. Quid enim nunc aliud per vias & compita faciunt, quam quod aliae rogationes tribunorum plebis suadent, aliae legem abrogandam censent? Date fraenos impotenti naturae, & indomito animali: & sperate ipsas modum licentiae facturas nisi vos faciatis. Minimum hoc eorum est, quae iniquo animo foeminae sibi aut moribus, aut legibus injuncta patiuntur. Omnium rerum libertatem, imo licentiam, si vera dicere volumus, desiderant. Quid enim, si hoc expugnaverint, non tentabunt? Recensete omnia muliebria jura, quibus licentiam earum alligaverint maiores nostri, per quaeque subjecerint viris: quibus omnibus constrictas vix tamen continere potestis. Quid si capere singula & extorquere, & exaequari ad extremum viris patiemini, tolerabiles vobis eas fore creditis? extemplo simul pares esse coeperint, superiores erunt. At, hercule, ne quid novum in eas rogetur, recusant: non jus, sed injuriam deprecantur. Imo ut quam accepistis, jussistis suffragiis vestris legem: quam usu tot annorum & experiendo comprobastis, hanc ut abrogetis: id est ut unam tollendo legem ceteras infirmetis. Nulla lex satis commoda omnibus est. Id modo quaeritur, si maiori parti, & in summa prodest. Si quod cuiquam privatim officiet jus, id destruet ac demolietur: quid attinebit universos rogare leges, quas mox abrogare, in quos latae sunt, possint? Volo tamen audire, quid sit, propter quod matronae consternatae procurrant in publicum, ac vix foro se & concione abstineant. Ut captivi ab Hannibale redimantur, parenres, viri, liberi, fratres earum? procul abest, absitque semper talis fortuna reipublicae; sed tamen, quam fuit, negastis hoc piis precibus earum. At non pietas, nec sollicitudo pro suis, sed religio congregavit eas. Matrem Idaeam Pessinunte

finunte ex Phrygia venientem accepturae ſunt. Quid honeſtum dictu ſaltem ſeditioni praetendirur muliebri? Ut auro & purpura fulgeamus, inquiunt: ut carpentis feſtis profeſtiſque diebus velut triumphantes de lege victa & abrogata, & captis & ereptis ſuffragiis veſtris per urbem vectemur: ne ullus modus ſumtibus, nec luxuriae ſit. Saepe me querentem de foeminarum, ſaepe de virorum, nec de privatorum modo, ſed etiam magiſtratuum ſumtibus audiſtis: diverſiſque duobus vitiis, avaritia & luxuria, civitatem laborare, quae peſtes omnia magna imperia everterunt. Haec ego, quo melior laetiorque in dies fortuna reipublicae eſt: quo magis imperium creſcit, & jam in Graeciam Aſiamque tranſcendimus: omnibus libidinum illecebris repletas, & regias etiam attrectamus gazas: eo plus horreo, ne illae magis res non ceperint, quam nos illas. Infeſta, mihi credite, ſigna ab Syracuſis illata ſunt huic urbi. Jam nimis multos audio Corinthi & Athenarum ornamenta laudantes mirantesque, & ante fixa fictilia deorum Romanorum ridentes. Ego hos malo propitios deos, & ita ſpero futuros, ſi in ſuis manere ſedibus patiemur. Patrum noſtrorum memoria per legatum Cyneam Phyrrus non virorum modo, ſed etiam mulierum animos donis tentavit. Nondum lex Oppia ad coërcendam luxuriam muliebrem lata erat; tamen nulla accepit. Quam cauſſam fuiſſe cenſetis? eadem fuit, quae majoribus noſtris nihil de hac re lege faciendi: nulla erat luxuria, quae coërceretur. Sicut ante morbos neceſſe eſt cognitos eſſe, quam remedia eorum; ſic cupiditates prius natae ſunt, quam leges, quae eis modum facerent. Quid legem Liciniam excitavit de quingentis jugeribus, niſi ingens cupido agros continuandi? quid legem Cinciam de donis & muneribus, niſi quia vectigalis, & ſtipendiaria plebs eſſe ſenatui coeperat? Itaque minime mirum eſt, nec Oppiam, nec aliam ullam tum legem deſideratam eſſe, quae modum ſumtibus mulierum faceret, quum aurum & purpuram data & oblata ultro non accipiebant. Si nunc cum illis donis Cyneas urbem circumiret, ſtantes in publico inveniret, quae acciperent. Atque ego nonnullarum cupiditatum ne cauſſam

qui-

quidem aut rationem inire possum. Nam ut quod alii liceat, tibi non licere, aliquid fortasse naturalis aut pudoris aut indignationis habeat: sic, aequato omnium cultu, quid unaquaeque vestrum veretur, ne in se conspiciatur? Pessimus quidem pudor est vel parsimoniae vel paupertatis; sed utrumque lex vobis demit, quum id, quod habere non licet, non habetis. Hanc, inquit, ipsam exaequationem non fero, illa locuples. Cur non insignis auro & purpura conspicior? cur paupertas aliarum sub hac legis specie latet, ut quod habere non possunt, habiturae, si liceret, fuisse videantur? Vultis hoc certamen uxoribus vestris injicere, Quirites, ut divites id habere velint, quod nulla alia possit? pauperes, ne ob hoc ipsum contemnantur, supra vires se extendant? Ne simul pudere, quod non oportet, coeperit: quod oportet, non pudebit: quae de suo poterit, parabit: quae non poterit, virum rogabit. Miserum illum virum, & qui exoratus, & qui non exoratus erit, quum, quod ipse non dederit, datum ab alio videbit! Nunc vulgo alienos viros rogant, & quod maius est, legem & suffragia rogant, & a quibusdam impetrant, adversus te & rem tuam & liberos tuos inexorabiles. Simul lex modum sumtibus uxoris tuae facere desierit, tu nunquam facies. Nolite eodem loco existimare, Quirites, futuram rem, quo fuit, antequam lex de hoc ferretur. Et hominem improbum non accusari tutius est, quam absolvi: & luxuria non mota tolerabilior esset, quam erit nunc, ipsis vinculis solutis, sicut fera bestia irritata, deinde emissa. Ego nullo modo abrogandam legem Oppiam censeo: quod vos faxitis, deos omnes fortunare velim.

ORATIO

Lucii Valerii tribuni plebis contra legem Oppiam

Si privati tantummodo ad ſuadendum diſſuadendumque id, quod a nobis rogatur, proceſſiſſent, ego quoque, quum ſatis dictum pro utraque parte exiſtimarem, tacitus ſuffragia veſtra exſpectaſſem. Nunc, quum vir graviſſimus conſul M. Porcius non auctoritate ſolum, quae tacita ſatis momenti habuiſſet, ſed oratione etiam longa & accurata inſectatus ſit rogationem noſtram, neceſſe eſt paucis reſpondere. Qui tamen plura verba in caſtigandis matronis, quam in rogatione noſtra diſſuadenda conſumſit: & quidem ut in dubio poneret, utrum id, quod reprehenderet, matronae ſua ſponte, an, nobis auctoribus, feciſſent. Rem defendam, non nos: in quos jecit magis haec conſul verbo tenus, quam ut re inſimularet. Coetum, & ſeditiones, & interdum ſeceſſionem muliebrem appellavit, quod matronae in publico vos rogaſſent, ut legem in ſe latam per bellum temporibus duris, in pace, & florente ac beata republica abrogaretis. Verba magna, quae rei augendae cauſſa conquirantur, & haec & alia eſſe ſcio, & M. Catonem oratorem non ſolum gravem, ſed interdum etiam trucem eſſe ſcimus omnes, quum ingenio ſit mitis. Nam quid tandem novi matronae fecerunt, quod frequentes in cauſſa ad ſe pertinente in publicum proceſſerunt? nunquam ante hoc tempus in publicum apparuerunt? tuas adverſus te origines revolvam. Accipe, quoties id fecerint, & quidem ſemper bono publico. Jam a principio, regnante Romulo, cum, Capitolio ab Sabinis capto, medio in foro ſignis collatis dimicaretur, nonne intercurſu matronarum inter acies duas praelium ſedatum eſt? Quid? regibus exactis, cum, Coriolano Martio duce, legiones Volſcorum caſtra ad quintum lapidem poſuiſſent, nonne id agmen, quo obruta haec urbs eſſet, matronae averterunt? Jam urbe capta a Gallis, aurum, quo redemta eſt, nempe matronae conſenſu omnium in publicum contulerunt. Proximo bello (ne antiqua repetam) nonne & cum pecunia opus fuit, viduarum pecuniae

adjuve-

adjuverunt aerarium? &, quum dii quoque novi ad opem ferendam dubiis rebus accerserunt, matronae universae ad mare profectae sunt ad matrem Idaeam accipiendam? Dissimiles, inquit, caussae sunt. Nec mihi caussas aequare propositum est: nihil novi factum purgare satis est. Ceterum quod in rebus ad omnes pariter viros foeminasque pertinentibus fecisse eas nemo miratus est, in caussa proprie ad ipsas pertinente miramur fecisse? Quid autem fecerunt? superbas, medius fidius, aures habemus, si, quum domini servorum non fastidiant preces, nos rogari ab honestis foeminis indignamur Venio nunc ad id, de qno agitur: in quo duplex consulis oratio fuit; nam & legem ullam omnino abrogari est indignatus, & eam praecipue legem, quae luxuriae muliebris coërcendae caussa lata esset: & illa communis pro legibus visa consularis oratio est, & haec adversus luxuriam severissimis moribus conveniebat. Itaque periculum est, nisi, quid in utraque re vani sit, docuerimus, ne quis error vobis offundatur. Ego enim quemadmodum ex his legibus, quae non in tempus aliquod, sed perpetuae utilitatis caussa in aeternum latae sunt, nullam abrogari debere fateor, nisi quam aut usus coarguit, aut status aliquis reipublicae inutilem fecit: sic quas tempora aliqua desiderarunt leges, mortales (ut ita dicam) & temporibus ipsis mutabiles esse video. Quae in pace latae sunt, plerumque bellum abrogat: quae in bello, pax: ut in navis administratione alia in secunda, alia in adversa tempestate usui sunt. Haec quum ita natura distincta sint, ex utro tandem genere ea lex esse videtur, quam abrogamus? An vetus regia lex simul cum ipsa urbe nata? an (quod secundum est) a decemviris ad condenda jura creatis in duodecim tabulis scripta? sine qua quum maiores nostri non existimarint matronale decus servari posse, nobis quoque verendum sit, ne cum ea pudorem, sanctitatemque foeminarum abrogemus. Quis igitur nescit, novam istam legem esse, Q. Fabio, T. Sempronio consulibus, viginti annis ante latam? sine qua quum per tot annos matronae optimis moribus vixerint; quod tandem, ne, abrogata ea, effundantur ad luxuriam, periculum est? Nam si ista lex ideo lata

essset, ut finiret libidinem muliebrem, verendum foret, ne abrogata incitaret. Cur sit autem lata, ipsum indicavit tempus. Hannibal in Italia erat victor ad Cannas: jam Tarentum, jam Arpos, jam Capuam habebat: ad urbem Romam admoturus exercitum videbatur: defecerant socii, non milites in supplementum, non socios navales ad classem tuendam, non pecuniam in aerario habebamus: servi, quibus arma darentur, ita ut pretium pro iis, bello perfecto, dominis solveretur, emebantur; in eamdem diem deerant pecuniae,, frumentum, & cetera, quae belli usus postulabat, praebenda publicani se conducturos professi erant: servos ad remum, numero ex censu constituto, cum stipendio nostro dabamus: aurum & argentum omne, a senatoribus eius rei initio orto, in publicum conferebamus: viduae & pupilli pecunias suas in aerarium deferebant: cautum erat, quo ne plus auri & argenti facti, quo ne plus signati argenti & aeris domi haberemus. Tali eo tempore in luxuria & ornatu matronae occupatae erant, ut ad eam coërcendam lex Oppia desiderata sit: quum, quia Cereris sacrificium, lugentibus omnibus matronis, intermissum erat, senatus finiri luctum triginta diebus jussit. Cui non apparet, ob inopiam & miseriam civitatis, quia omnium privatorum pecuniae in usum publicum vertendae erant, istam legem scriptam, tamdiu mansuram, quamdiu caussa scribendae legis mansisset? Nam si, quae tunc temporis caussa aut decrevit senatus, aut populus jussit, in perpetuum servari oportebat, cur pecunias reddimus privatis? cur publica praesenti pecunia locamus? cur servi, qui militent, non emuntur? cur privati non damus remiges, sicut tunc dedimus? Omnes alii ordines, omnes homines mutationem in meliorem statum reipublicae sentient: ad conjuges tantum nostras pacis & tranquillitatis publicae fructus non perveniet? Purpura viri utemur, praetextati in magistratibus, in sacerdotiis: liberi nostri praetextis, purpura, togis utentur: magistratibus in coloniis municipiisque, hic Romae infimo genere magistris vicorum togae praetextae habendae jus permittemus: nec ut id vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui: foeminis dumtaxat purpurae usum

inter-

interdicemus? & cum tibi viro liceat purpura in veste stragula uti, matremfamilias tuam purpureum amiculum habere non sines? & equus tuus speciosius instratus erit, quam uxor vestita? Sed in purpura, quae teritur absumiturque, injustam quidem, sed aliquam tamen caussam tenacitatis video: in auro vero, in quo praeter manus pretium nihil intertrimenti sit. quae malignitas est? praesidium potius in eo est & ad publicos & ad privatos usus, sicuti experti estis. Nullam aemulationem inter eas singularum, quando nulla haberet, esse ajebat. At, hercle, universis dolor & indignatio est, cum sociorum Latini nominis uxoribus vident ea concessa ornamenta, quae sibi ademta sint: cum insignes eas esse auro & purpura: cum illas vehi per urbem, se pedibus sequi: tamquam in illarum civitatibus, non in sua imperium sit. Virorum hoc animos vulnerare posset: quid muliercularum censetis, quas etiam parva movent? Non magistratus, nec sacerdotia, nec triumphi: nec insignia, nec dona, aut spolia bellica his contingere possunt: munditia, & ornatus, & cultus, haec foeminarum insignia sunt: his gaudent & gloriantur: hunc mundum muliebrem appellarunt maiores nostri. Quid aliud in luctu, quam purpuram atque aurum deponunt? quid, quum eluxerunt, sumunt? quid in gratulationibus supplicationibusque, nisi excellentiorem ornatum, adjiciunt? Scilicet si legem Oppiam abrogaveritis, non vestri arbitrii erit. si quid eis vetare volueritis, quod nunc lex vetat. Minus filiae, uxores, sorores etiam quibusdam in manu erunt. Nunquam, salvis suis, exuitur servitus muliebris: & ipsae libertatem, quam viduitas & orbitas facit, detestantur. In vestro arbitrio suum ornatum, quam in legis malunt esse, & vos in manu & tutela, non in servitio debetis habere eas, & malle patres vos, aut viros, quam dominos dici. Invidiosis nominibus utebatur modo consul, seditionem muliebrem & secessionem appellando. Id enim periculum est, ne Sacrum montem, sicut quondam irata plebs, aut Aventinum capiant. Patiendum huic infirmitati est, quodcumque vos censueritis. Quo plus potestis, eo moderatius imperio uti debetis.

DECADIS QUARTAE

LIBER DECIMUS

ORATIO

Quum Perseus accusaret Demetrium fratrem tum intentatae sibi mortis, tum initae eum Romanis amicitiae, antequam caussam ageret, aeger animo Philippus pater haec locutus est.

Sedeo miserrimus pater judex inter duos filios, accusatorem parricidii, & reum, aut conficti, aut admissi criminis labem apud meos inventurus. Jampridem quidem hanc procellam imminentem timebam, quum vultus inter vos minime fraternos cernerem, quum voces quasdam exaudirem, sed interdum spes animum subibat, deflagrare iras vestras, purgari suspiciones posse: etiam hostes, armis positis, foedus icisse, & privatas multorum simultates finitas: subituram vobis aliquando germanitatis memoriam, puerilis quondam simplicitatis consuetudinisque inter vos, meorum denique praeceptorum: quae vereor, ne vana surdis auribus cecinerim. Quoties ego audientibus vobis, detestatus extempla discordiarum fraternarum horrendos eventus eorum retuli, quibus se, stirpemque suam, domos, regna funditus evertissent? Meliora quoque exempla parte altera posui, sociabilem consortionem inter binos Lacedaemoniorum reges salutarem per multa secula ipsis, patriaeque: eamdem civitatem, posteaquam mos sibi cuique rapiendi tyrannidem exortus sit, eversam. Jam hos Eumenem Attalumque fratres a quam exiguis rebus, prope ut puderet regii nominis, mihi, Antiocho, & cuilibet regum huius aetatis, nulla re magis, quam fraterna unanimitate regnum aequasse. Ne Romanis quidem exemplis abstinui, quae aut visa, aut audita habebam, T. & L. Quintiorum, qui bellum mecum gesserunt. P. & L. Scipionum, qui Antiochum devicerunt: patris patruique eorum, quorum perpetuam vitae con-

cordiam mos quoque miscuit. Neque vos illorum scelus, similisque sceleri eventus deterrere a vecordi discordia potuit; neque horum bona mens, bona fortuna ad sanitatem flectere. Vivo, &, spirante me, hereditatem meam ambo & spe, & cupiditate improba crevistis. Eousque me vivere vultis, donec alterius vestrum superstes haud ambiguum regem alterum mea morte faciam. Nec fratrem, nec patrem potestis pati: nihil cari, nihil sancti est: in omnium vicem regni unius insatiabilis amor successit. Agite conscelerate aures paternas: decernite criminibus, mox ferro decreturi: dicite palam, quicquid aut veri potestis, aut comminisci libet. Reseratae aures sunt, quae posthac secretis alterius ab altero criminibus claudentur.

LIBER DECIMUS

ORATIO

Persei fratrem Demetrium accusantis.

Aperienda nimirum nocte janua fuit, & armati comessatores accipiendi, praebendumque ferro jugulum: quando non creditur nisi perpetratum facinus, & eadem petitus insidiis audio, quae latro atque insidiator. Non nequicquam isti unum Demetrium filium te habere, me subditum, & pellice genitum appellant. Nam si gradum, si caritatem filii apud te haberem, non in me querentem deprehensas insidias, sed in eum, qui fecisset, saevires: nec adeo tibi vilis vita esset nostra, ut nec praeterito periculo meo movereris, neque futuro, si insidiantibus sit impune. Itaque si mori tacitum oportet, taceamus, precati tantum deos, ut a me coeptum scelus in me finem habeat, nec per meum latus tu petaris. Sin autem, quod circumventis in solitudine natura ipsa subjicit, ut hominum, quos nunquam viderint, fidem tamen implorent, mihi quoque ferrum in me strictum cernenti vocem mittere liceat: per te patriumque nomen, quod utri nostrum sanctius sit, jampridem sentis, ita

me

me audias, precor, tamquam si voce & comploratione nocturna excitus mihi quiritanti intervenisses: Demetrium cum armatis nocte intempestate in vestibulo meo deprehendisses. Quod tum vociferarer in re praesenti pavidus, hoc nunc postero die queror. Frater, non comessatium invicem iamdiu vivimus inter nos: regnare uique vis. Huic spei tuae obstat aetas mea: obstat gentium jus: obstat vetustus Macedoniae mos: obstat ero etiam patris judicium. Huc transcendere nisi per meum sanguinem non potes. Omnia moliris & tentas: adhuc seu cura mea, seu fortuna restitit parricidio tuo: hesterna die in lustratione & decursu, & simulacro ludicro pugnae funestum prope praelium fecisti. Nec me aliud a morte vindicavit, quam quod me ac meos vinci passus sum. Ab hostili praelio tamquam fraterno lusu pertrahere me ad coenam voluisti. Credis, me, pater, inter inermes convivas coenaturum fuisse, ad quem armati comessatum venerunt? credis nihil a gladiis nocte periculum fuisse, quem sudibus, te inspectante, prope occiderunt? Quid hoc noctis quid inimicus ad iratum, quid cum ferro succinctis juvenibus venis? convivam me tibi committere ausus non sum, comessatorem te cum armatis venientem accipiam? Si aperta janua fuisset, funus meum parare hoc tempore, pater, quo querentem audis. Nihil ego tamquam accusator criminose, nec dubia argumentis colligendo ago. Quid enim? negat se cum multitudine venisse ad januam meam? an ferro succinctos secum fuisse? quos nominavero, accerse: possunt quidem omnia audere, qui hoc ausi sunt; non tamen audebunt negare. Si deprehensos intra limen meum cum ferro ad te deducerem, pro manifesto haberes: fatens pro deprehensis habe. Execrare nunc cupiditatem regni, & furias fraternas concita. Sed ne sint caeca, pater, execrationes tuae, discerne, & dispice insidiatorem, & petitum insidiis: noxium huic esse caput. Qui occisurus fratrem fuit, habeat etiam iratos paternos deos: qui periturus fraterno scelere fuit, perfugium in patris misericordia & justitia habeat. Quo enim alio confugiam? cui non solemne lu-

lustrale exercitus tui, non decursus militum, non domus, non epulae, non nox ad quietem datam naturae beneficio mortalibus tuta est? si iero ad fratrem invitatus, moriendum est: si recepero intra januam comessatum fratrem, moriendum est: nec eundo, nec manendo insidias evito. Quo me conferam? nihil praeter deos, pater, & te colui. Non Romanos habeo, ad quos confugiam: periisse expetunt, quia tuis injuriis doleo: quia tibi ademtas tot urbes, tot gentes, modo Thraciae maritimam oram indignor, nec me, nec te incolumi Macedoniam suam futuram sperant. Si me scelus fratris, te senectus absumserit, aut nec ea quidem exspectata fuerit, regem regnumque Macedoniae sua futura sciunt. Si quid extra Macedoniam tibi Romani reliquissent, mihi quoque id relictum crederem receptaculum. At in Macedonibus satis praesidii est. Vidisti hesterno die impetum in me militum quid illis defuit, nisi ferrum? quod illis defuit interdiu, convivae fratris noctu assumserunt. Quid de magna parte principum loquar? qui in Romanis spem omnem dignitatis & fortunae posuerunt, & in eo, qui omnia apud Romanos potest. Neque, hercule, istum mihi tantum fratri maiori, sed prope est, ut tibi quoque ipsi regi & patri praeferant. Iste enim est, cuius beneficio poenam tibi senatus remisit: qui nunc te ab armis Romanis protegit: qui tuam senectutem obligatam & obnoxiam adolescentiae suae esse aequum censet. Pro isto Romani stant: pro isto omnes urbes tuo imperio liberatae: pro isto Macedones, qui pace Romana gaudent; mihi praeter te, pater, quid usquam aut spei, aut praesidii est? Quo spectare illas literas ad te nunc missas T. Quintii credis? quibus & bene te consuluisse rebus tuis ait, quod Demetrium Romam miseris & hortatur, ut iterum & cum pluribus legatis, & principibus quoque Macedonum remittas eum. T. Quintius nunc est auctor omnium rerum isti & magister: eum sibi, te abdicato patre, in locum tuum substituit: illinc ante omnia clandestina concocta sunt consilia: quaeruntur adjutores consiliis, quum te plures & principes Macedonum cum isto mittere jubet: qui hinc integri & sinceri Romam eunt, Philippum regem se

habere credentes, imbuti illinc & infecti Romanis delinimentis redeunt. Demetrius iis unus omnia est: eum jam regem, vivo patre, appellant. Haec si indignor, audiendum est statim non ab aliis solum, sed etiam a te, pater, cupiditatis regni crimen. Ego vero, si in medio ponitur, non agnosco; quem enim suo loco moveo, ut ipse in eius locum succedam? Unus ante me pater est, &, ut diu sit, deos rogo: superstes ei ita sim, si merebor, ut ipse me esse velit: hereditatem regni si pater tradet, accipiam. Cupit regnum: & quidem scelerate cupit, qui transcendere festinat ordinem aetatis, naturae, moris Macedonum, juris gentium. Obstat frater maior, ad quem jure, voluntate etiam patris regnum pertinet: tollatur: non primus regnum fraterna caede petiero: pater senex, & filio solus orbatus de se magis timebit, quam ut filii necem ulciscatur. Romani laetabuntur, probabunt, defendent factum. Hae spes incertae, pater, sed non inanes sunt. Ita enim res se habent: periculum vitae propellere a me potes, puniendo eos, qui ad me interficiendum ferrum sumserunt: si facinori eorum successerit, mortem meam idem tu persequi non poteris.

LIBER DECIMUS

ORATIO

Demetrii se apud patrem purgantis.

Omnia, quae reorum antea fuerant auxilia, pater, praeoccupavit accusator. Simulatis lacrymis in alterius perniciem, veras meas lacrymas suspectas tibi fecit: quum ipse, ex quo ab Roma redii, per occulta cum suis colloquia dies noctesque insidietur, ultro mihi non insidiatoris modo, sed latronis manifesti & percussoris speciem induit. Periculo suo te exterret, ut innoxio fratri per eumdem te maturet perniciem: perfugium sibi nusquam gentium esse ait, ut ego ne apud te quidem quicquam spei reliquae habeam: circumventum

tum, solum, inopem, invidia gratiae externae, quae potius, quam prodest, onerat. Jam illud quam accusatorie! quod noctis huius crimen miscuit cum cetera insectatione vitae meae? ut & hoc, quod jam quale sit, scies, suspectum alio vitae nostrae tenore facere, & illam vanam criminationem spei, voluntatis, consiliorum meorum nocturno hoc ficto & composito argumento fulciret. Simul & illud quaesivit, ut repentina, & minime praeparata accusatio videretur, quippe ex noctis huius metu & tumultu repentino exorta. Oportuit autem, Perseu, si proditor ego patris regnique eram, si cum Romanis, si cum aliis inimicis patris inieram consilia, non expectatam fabulam noctis huius esse, sed proditionis meae ante me accusatum: si illa separata ab hac vana accusatio erat, invidiamque tuam adversus me magis, quam crimen meum indicatura, hodie quoque eam aut praetermitti, aut in aliud tempus differri: ut perspiceretur, utrum ego tibi, aut mihi, novo quidem & singulari genere odii, insidias fecisses. Ego tamen, quantum in hac subita perturbatione potero, sperabo ea, quae tu confudisti, & noctis huius insidias aut tuas, aut meas detegam. Occidendi sui consilium me inisse videri vult, ut scilicet, maiore fratre sublato, cuius jure gentium, more Macedonum, tuo etiam, ut ait, judicio regnum est futurum, ego minor in eius, quem occidissem, succederem locum. Quid ergo illa sibi vult pars altera orationis, qua Romanos a me cultos ait, atque eorum fiducia in spem regni me venisse? Nam si & in Romanis tantum momenti esse credebam, ut, quem vellent, imponerent Macedoniae regem, & meae tantum apud eos gratiae confidebam, quid opus patricidio fuit? An ut cruentum fraterna caede diadema gererem? ut illis ipsis, apud quos aut vera, aut certe simulata probitate partam gratiam habeo, si quam forte habeo, exsecrabilis & invisus essem? nisi T. Quintium credis, cuius virtute & consiliis me nunc arguit regi, quum & ipse tali pietate vivat cum fratre, mihi fraternae caedis fuisse auctorem. Idem non Romanorum solum gratiam, sed Macedonum judicia, ac pene omnium deo-

deorum hominumque consensum collegit ; per quae omnia se mihi parem in certamine non futurum crediderit: idem, tamquam in aliis omnibus rebus inferior essem, ad sceleris spem ultimam confugisse me insimulat. Vis hanc formulam cognitionis esse, ut uter timuerit, ne alter dignior videretur regno, is consilium opprimendi fratris cepisse judicetur? Exequamur tamen quocumque modo confícti ordinem criminis. Pluribus modis se petitum criminatus est, & omnes insidiarum vias in unum diem contulit. Volui interdiu eum post lustrationem, quum concurrimus, & quidem, si dis placet, lustrationum die occidere: volui, quum ad coenam invitavi, veneno scilicet tollere: volui, quum comessatum gladiis accincti me secuti sunt, ferro interficere. Tempora quidem qualia sint ad parricidium electa, vides: lusus, convivii, comessationis. Quis dies? qualis? quo lustratus exercitus, quo inter divisamvictimam, praelatis omnium, quiunquam fuere Macedoniae, regum armis regiis, duo soli tua tengentes latera, pater, praevecti sumus, & secutum est Macedonum agmen. Hoc ego, etiam siquid ante admisissem piaculo dignum, lustratus & expiatus sacro, tum quam maxime in hostiam itineri nostro circumdatam intuens, parricidium, venena, gladios in commessatione praeparatos volutabam in animo, ut quibus aliis deinde sacris contaminatam omni scelere mentem expiarem? Sed caecus criminandi cupiditate animus, dum omnia suspecta efficere vult, aliud alio confundit. Nam si veneno te inter caenam tollere volui, quid minus aptum fuit, quam pertinaci certamine & concursu iratum te efficere? Ut merito, sicut fecisti, invitatus ad caenam abnueres? quum autem iratus negasses, utrum, ut placarem te, danda opera fuit, ut aliam quaererem occasionem; quoniam semel venenum paraveram: an ab illo consilio velut transiliendum ad aliud fuit, ut ferro te, & quidem eo die, per speciem comessationis occiderem? Quo deinde modo, si te metu mortis credebam coenam evitasse meam, non ab eodem metu comessationem quoque evitaturum existimabam? Non est res, qua erubescam, pater, si die festo inter aequales largio-

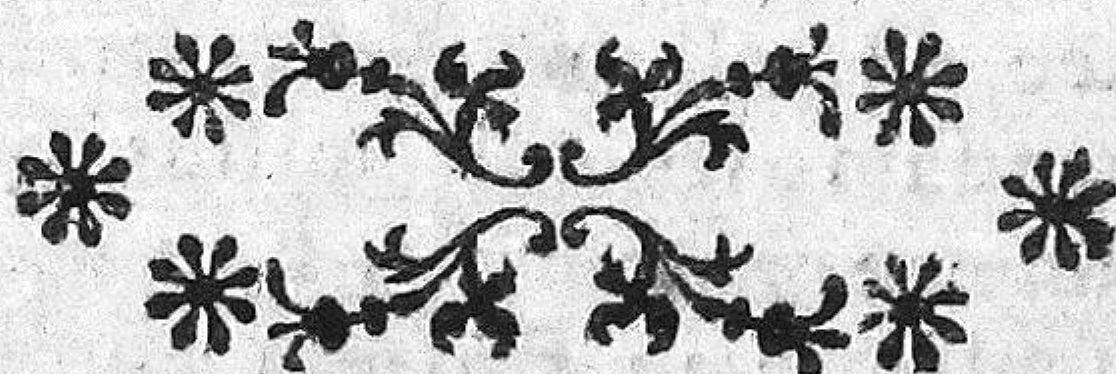
giore vino sum usus: tu quoque velim inquiras, qua laetitia, quo lusu apud me celebratum hesternum convivium sit; illo etiam (pravo forsitan) gaudio provehente, quod in juvenili armorum certamine pars nostra non inferior fuerat. miseria haec & metus crapulam facile excusserunt; quae si non intervenissent insidiatores, nos sopiti jaceremus. Si domum tuam expugnaturus, capta domo, dominum interfecturus eram: non temperassem vino in unum diem? non milites abstinuissem meos? Et ne ego me solus nimia simplicitate tuear, ipse quoque minime malus ac suspicax frater, nihil aliud scio, inquit, nihil arguo, nisi quod cum ferro comessatum venerunt. Si quaeram, unde idipsum scieris, necesse erit te fateri, aut speculatorum tuorum plenam domum fuisse meam, aut illos ita aperte sumsisse ferrum, ut omnes viderent. Et ne quid ipse aut prius inquisisse, aut nunc criminose argumentari videretur, te quaerere ex iis, quos nominasset, jubebat, an ferrum habuissent? ut tamquam in re dubia, quum id quaesisses, quod ipsi fatentur, pro convictis haberentur. Quin tu illud quaeri jubes, num tui occidendi caussa ferrum sumserint? num me auctore & sciente? hoc enim videri vis, non illud quod fatentur, & palam est; & sui se tuendi caussa sumsisse dicunt. Recte, an perperam fecerint, ipsi sui facti rationem reddent: meam caussam, quae nihil eo facto contingitur, ne miscueris: aut explica, utrum aperte an clam te aggressuri fuerimus? Si aperte, cur non omnes ferrum habuimus? cur nemo praeter eos, qui tuum speculatorem pulsarunt? si clam, quis ordo consilii fuit? Convivio soluto, quum comessator ego discessissem, quatuor substitissent: ut sopitum te aggrederentur? quomodo fefellissent & alieni, & mei, & maxime suspecti, quia paullo ante in rixa fuerant, quomodo autem, trucidato te, ipsi evasuri fuerint? quatuor gladiis domus tua capi, & expugnari potuit? Quin tu, omissa ista nocturna fabula, ad id, quod doles, quod invidiam urit, reverteris? cur usquam regni tui mentio fit, Demetri? cur dignior patris fortunae successor quibusdam videris, quam ego? cur spem

meam

meam, quae, si tu non esses, certa erat, dubiam & sollicitam facis? Haec sentit Perseus, etsi non dicit: haec istum inimicum, haec accusatorem faciunt: haec domum, haec regnum tuum criminibus & suspicionibus replent. Ego autem, pater, quemadmodum nec nunc sperare regnum, nec ambigere unquam de eo forsitan debeam, quia minor sum, quia tu me maiori cedere vis; sic illud nec debui facere, nec debeo, ut indignus te patre, indignus omnibus videar: id enim vitiis meis, non cedendo cui jus fasque est, modestia consequar. Romanos objicis mihi: & ea, quae gloriae esse debent, in crimen vertis. Ego nec obses Romanis ut traderer, nec, ut legatus mitterer Romam, petii: a te missus ire non recusavi: utroque tempore ita me gessi, ne tibi pudori, ne regno tuo, ne genti Macedonum essem. Itaque mihi cum Romanis amicitiae caussa tu fuisti, pater: quoad tecum illa pax manebit, mecum quoque gratia erit; si bellum esse coeperit, qui obses, qui legatus pro patre non inutilis fui, idem hostis illis acerrimus ero. Nec hodie, ut prosit mihi gratia Romanorum, postulo: ne obsit, tantum deprecor: nec in bello coepit, nec ad bellum reservatur. Pacis pignus fui, ad pacem retinendam legatus missus sum: neutra res mihi nec gloriae, nec crimini sit. Ego si quid impie in te, pater, si quid scelerate in fratrem admisi, nullam deprecor poenam: si innocens sum, ne invidia conflagrem, cum crimine non possim, deprecor. Non hodie me primum frater accusat: sed hodie primum aperte, nullo meo in se merito. Si mihi pater succenseret, te maiorem fratrem pro minore deprecari oportebat; te adolescentiae, te errori veniam impetrare: in eo, ubi praesidium esse oportebat, ibi exitium est. E convivio & comessationibus prope semisomnus raptus sum ad caussam parricidii dicendam: sine advocatis, sine patronis ipse pro me dicere cogor. Si pro alio dicendum esset, tempus ad meditandam & componendam orationem sumsissem; quum quid aliud, quam ingenii fama periclitarer? Ignarus quid accersitus essem, te iratum & jubentem dicere caussam, fratrem accusantem audivi. Ille diu ante praeparata, meditata in

me

me oratione est usus: ego id tantum temporis, quo accusatus sum, ad cognoscendum quid ageretur, habui. Utrum momento illo horae accusatorem audirem? an defensionem meditarer? Attonitus repentino atque inopinato malo vix, quid objiceretur, intelligere potui; nedum satis sciam, quo modo me tuear. Quid mihi spei esset; nisi patrem judicem haberem? apud quem etiamsi caritate a fratre maiore vincor, misericordia certe reus vinci non debeo. Ego enim, ut me mihi tibique serves, precor: ille, ut me in securitatem suam occidas, postulat. Quid eum, quum regnum ei tradideris, facturum credis in me esse, qui jam nunc sanguine meo sibi indulgeri aequum censet?

EX SALLUSTIO

DE BELLO CATILINARIO

ORATIO

Catilinae, qua ſui de conjuratione conſilii participes cohortatur.

Niſi virtus fideſque veſtra ſatis ſpectata mihi foret, nequicquam opportuna res cecidiſſet: ſpes magnae dominationis in manibus fruſtra fuiſſet: neque ego per ignaviam, aut vana ingenia incerta pro certis captarem; ſed, quia multis, & magnis tempeſtatibus vos cognovi fortes fidoſque mihi, eo animus auſus eſt maximum atque pulcherrimum facinus incipere; ſimul, quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque eſſe intellexi; nam idem velle, atque idem nolle ea demum firma amicitia eſt. Sed ego, quae mente agitavi, omnes jam antea diverſi audiſtis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum conſidero, quae conditio vitae futura ſit, niſi noſmetipſos vindicamus in libertatem. Nam, poſtquam reſpublica in paucorum potentium jus atque ditionem conceſſit, ſemper illis reges, tetrarchae vectigales eſſe: populi, nationes, ſtipendia pendere: ceteri omnes, ſtrenui, boni nobiles atque ignobiles vulgus fuimus, ſine gratia, ſine auctoritate, his obnoxii, quibus, ſi reſpublica valeret, formidini eſſemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos ſunt, aut ubi illi volunt: nobis reliquerunt pericula, repulſas, judicia, egeſtatem, quae quouſque tandem patiemini, o fortiſſimi viri? Nonne emori per virtutem praeſtat, quam vitam miſeram atque inhoneſtam, ubi alienae ſuperbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero, proh deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis eſt; viget aetas: animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia conſenuerunt: tantummodo incoepto opus eſt; cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium eſt, to-

tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari, & montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt: nova diruunt, alia aedificant: postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant; tamen summa libidine divitias suas vincere nequeunt; at nobis est domi inopia, foris aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui habemus praeter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas; praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt: fortuna ea omnia victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis, quam oratio mea, vos hortentur: vel imperatore, vel milite me utemini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam; nisi forte me animus fallit, & vos servire magis, quam imperare, parati estis.

ORATIO

Eiusdem Catilinae ad suos milites.

Compertum ego habeo, milites, verba viris virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patescere solet. Quem neque gloria, neque pericula excitant, nequicquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti caussam consilii mei aperirem. Scitis equidem, milites, socordia, atque ignavia Lentuli quantam ipsi, nobisque cladem attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero, quo loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intelligitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum

ege-

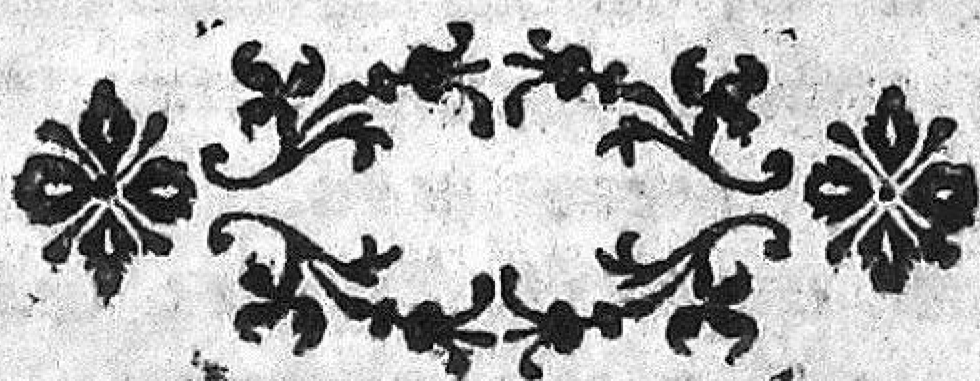
egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis; & quum praelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt: commeatus abunde, municipia atque coloniae patebunt: sin metu cesserimus, eadem illa adversa fient; neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea milites, non eadem nobis, & illis necessitudo impendet: nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus, illis supervacaneum est pro potentia paucorum pugnare. Quo audacius egredimini memores pristinae virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare; quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si haec relinquere vultis, audacia opus est. Nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quibus corpus tegitur, ab hostibus averteritis, ea vero dementia est. Semper in praelio iis maximum est periculum, qui maxime timent: audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, & quum facta vestra aestimo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra me hortantur: praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne nos nos circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete, ne inulti animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam, atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.

Haec ubi dixit, paullulum commoratus signa canere jubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit: deinde, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco, atque copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montes, & ab dextera rupes aspera, octo cohortes in fonte constituit; reliqua signa in subsidiis arctius collocat. Ab his centuriones omnes lectos, & evocatos, praeterea ex gregariis militibus optime quemque armatum in primam

mam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Fesulanum quemdam in sinistra parte curare jubet: ipse cum libertis, & calonibus propter aquilam adsistit, quam bello Cymbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius pedibus aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit: ille cohortes veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat, ea commemorando militum animos accendebat. Sed ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortes paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde a ferentariis praelium committi posset, maximo clamore, infestis signis concurrunt: pila omittunt: gladiis res geritur. Veterani pristinae virtutis memores cominus acriter instare: illi haud timidi resistunt: maxima vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire, strenui militis, & boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam contra, ac ratus erat, magna vi contendere, cohortem praetoriam in medios hostes inducit, eosque perturbatos, atque alios alibi resistentes interficit: deinde utrinque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius & Fesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis suae in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur. Sed, confecto praelio, tum vero cerneres, quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus, conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociam

que

que animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremo ex omni copia neque in praelio, neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est. Ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam, aut incruentam victoriam adeptus erat: nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui e castris visendi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant. Fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

ORATIO

Adherbalis ad Senatum Romanum, qua se a Jugurtha regno, fortunisque omnibus expulsum queritur.

P. C. Micipsa pater meus moriens mihi praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existimarem meam; ceterum jus, & imperium penes vos esse: simul eniterer domi, militiaeque quam maximo usui esse populo Romano: vos mihi cognatorum, vos in locum affinium ducerem; si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum. Quae praecepta patris mei cum agitarem; Jugurtha homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissimus, contemto imperio vestro, Masinissae me nepotem, utique ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno, fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem, potius ob mea, quam ob maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere, ac maxime deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem: secundum ea si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, Patres conscripti; quibus, quod mihi miserrimum est, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt. Familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides eius, quam fortuna petendo erat. Quorum progeniem vos, Patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussae haberem praeter miserandam fortunam; quod paullo ante rex genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas opes exspecto: tamen erat maiestatis populi Romani prohibere injuriam, neque pati, cuiusquam regnum per scelus crescere. Verum ego iis finibus

eiectus

eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit: unde pater, & avus meus una vobiscum expulere Syphacem, & Carhaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, Patres conscripti: vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum! huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, ut quem tu parem cum liberis tuis, regnique participem fecisti: is potissimum stirpis tuae extinctor sit? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere: vos amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus; quippe quibus hostis nullus erat, nisi forte quem vos jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha intoleranda audacia: scelere atque superbia se se efferes, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam fecit: post ubi me iisdem dolis nequit capere nihil minus, quam vim, aut bellum exspectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem & coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem. Ego sic existimabam, Patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, ut in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit, tertium Jugurtham beneficiis suis ratus est nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus: alter ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? aut quo potissimum infelix accedam? Generis praesidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit: fratri, quem minime decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos ceteros meos, alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti sunt; pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris cum moerore & luctu morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi, aut ex necessariis adversa facta sunt, incolumia mane-

manerent; tamen; si quid ex improviso mali accidisset, vos implorarem, Patres conscripti: quibus pro magnitudine imperii jus, & injurias omnes curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus, atque omnium honestarum rerum egens quo accedam, aut quos appellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint? an quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis esse. Virtute, ac diis volentibus, magni estis, & opulenti; omnia secunda, & obedientia sunt; quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthae parum cognita transversos agat: quos ego audio maxima ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita causa, statuatis: fingere me verba, & fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cuius impio facinore in has miserias projectus sum, eadem haec simulantem videam: & aliquando aut apud vos, aut apud deos immortales rerum humanarum cura oriatur: ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox, atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque miseriarum graves poenas reddat. Jamjam frater animo meo carissime, quamquam tibi immaturo, &, unde minime decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum: non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem, & omnes has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix in tanta mala praecipitatus, pulsus ex patrio regno rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam; tuasne injurias persequar ipse auxilii egens; an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex alienis opibus pendet? Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset: ne vivere contemtus viderer, si defessus

malis injuriae concessissem. Nunc quoniam neque vivere libet, neque mori licet sine dedecore, Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes vestros, per majestatem populi Romani subvenite mihi misero: ite obviam injuriae: nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus & sanguinem familiae nostrae tabescere.

ORATIO

Marii ad Quirites

De se deque ea, quam parabat in Africam expeditione.

Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, & postquam adepti sunt, gerere; primo industrios, supplices, modicos esse; deinde per ignaviam & superbiam aetatem agere; sed mihi contra videtur. Nam quo universa respublica pluris est, quam consulatus, aut praetura, eo maiore cura illam administrari, quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum vestro maximo beneficio negotii sustineam. Bellum parare, simul & aerario parcere, cogere ad militiam eos, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare, & ea agere inter invidos, occursantes, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc aliis, si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum & affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae: quas necesse est virtute & innocentia tutari; nam alia infirma sunt. Et illud intelligo, Quirites, omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere; quippe beneficia mea in rempublicam procedunt; nobilitatem invadendi me quaerere locum. Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini, & illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnes labores & pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea, uti accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus

artibus egi: bene facere jam ex consuetudine in naturam vertitur. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrime tulit, Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae, ac multarum imaginum & nullius stipendii: scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem sui officii. Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. At ego scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt, acta maiorum & Graecorum militaria praecepta legere coeperint; praeposteri homines: nam legere, quam fieri: tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, me hominem novum cum illorum superbia. Quae illi audire & legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi literis, ea ego didici militando. Nunc vos existimate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna; illis probra objectantur. Quamquam ego naturam unam & communem omnium existimo; sed fortissimum quemque generosissimum esse. Ac si jam ex patribus Albini, aut Bestiae quaeri posset mene, an illos ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam optimos voluisse? Quod si jure despiciunt me, faciant idem maioribus suis; quibus, ut mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo; ergo invideant labori, innocentiae, periculis etiam meis; quoniam per haec illum coepi. Verum homines corrupti superbia ita aetate agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hoc petunt, quasi honeste vixerint, Nae illi falsi sunt, qui diversissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem & praemia virtutis. Atque etiam cum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando clariores se putant; quod contra est. Nam quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet. Maiorum gloria posteris quasi lumen est: neque mala eorum in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites. Verum id, quod multo prae-

clarius

clarius est; meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet quia imagines non habeo, & quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse, quam acceptam corrupisse, melius est. Equidem ego non ignoro, si jam mihi respondere velint, abunde illis facundam & compositam orationem fore. Sed in maximo vestro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere; ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi mei sententia laedere nulla oratio potest: quippe vera necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem & maximum negotium imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum fidei caussa imagines, neque triumphos, aut consulatus maiorum meorum ostentare: at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices adverso corpore. Hae sunt meae imagines, haec mea nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis; sed quae ego pluribus meis laboribus & periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea; parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit; illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque literas Graecas didici; parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optima reipublicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare, nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem & aestatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam & laborem tolerare. His ergo praeceptis milites hortabor; neque illos arcte colam, me opulenter, neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque cum tu te per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque alia maiores vestri faciendo seque & rempublicam celebravere: queis nobilitas freta ipsa dissimilis moribus nos illorum aemulos contemnit & omnes honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere,

quere divitias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non reliquere; neque poterant. Ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me & incultis moribus aiunt; quia parum scite convivium exorno; neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo: quae mihi libet confiteri, Quirites. Nam & ex parente meo, & ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire; omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum esse; arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum aestimant, id semper faciant: ament, potent: ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis dediti ventri, & turpissimae parti corporis: sudorem, pulverem, & alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita: nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissime luxuria & ignavia, pessimae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi; pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites: nam, quae ad hoc tempus Jugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam atque superbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens, sed, mehercule, magis strenuus, quam felix: nam magna pars eius avaritia, aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris est aetas, adnitimini mecum, & capessite rempublicam; neque quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine atque in praelio consultor idem, & socius periculi vobiscum adero: me vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, diis juvantibus, omnia matura sunt, victoria, praeda, laus: quae si dubia, aut procul essent; tamen omnes bonos reipublicae subvenire decet. Etenim nemo ignavia immortalis factus est: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto.

EXERCIT. RHETORICAE

IN ORATIONEM

Demetrii.

Loci communes ab *adjunctis*, a *caussis*, a *comparatione*, & ab *effectis*.

Motus, *misericordia*. Mores *patris miseri*, & *turbati*.

Tres sunt partes, *exordium*, *contentio*, & *conclusio*.

Sed eo) *Exordium* sumitur ab *adjunctis* judicis, actoris, rei, & criminis, quibus omnibus se miseratione dignum ostendit. *l.* 2. *c.* 8. *t.* 192.

Jam pridem) Sic igitur in *contentione* arguit a *comparatione*.

Leviores debent esse inimicitiae inter fratres, quam inter hostes. *l.* 2. *c.* 3. *t.* 16.

Sed & hostes pacem aliquando faciunt.

Ergo neque fratrum aeternae debent esse inimicitiae.

Sed interdum) *Complexio*.

Etiam hostes) *Assumtio*.

Subituram) Propositionis approbatio *a caussis*; memoria enim germanitatis, puerilis consuetudinis, & praeceptorum patris ad reconciliationem plurimum valent.

Quoties) Deinde utitur argumento ab *effectis*:

Concordia fratrum regna & familias tuetur; discordia perdit.

Ergo concordes vivere debetis.

Antecedens confirmatur exemplis, eorum maxime fratrum, qui beneficio mutuae benevolentiae regna, & privatas familias ad summos honores, & potentiam evexerunt.

Inter binos) Duo Spartae regnabant; quia duo fuerant Aristodemi filii, qui cum Doriensibus regnum occupaverant: alterius familiae reges Agidae, alterius Proclidae primum, mox Eurypontidae dicti sunt a nepotibus Aristodemi. *Pausanias in Lacon.*

Vivo) Tertio implacabiles illas inter fratres inimicitias detestatur a *caussis*.

Turpe est quidquid ex ambitione nascitur. *Ex Arist. l.* 2. *c.* 4. *t.* 65., & 66.

Sed

Sed haec vestra inimicitia ex ambitione nascitur.
Ergo multo magis turpis est.

Id autem inde amplificat, quod, vivo patre, regnum cernant, & ambiant, quodque non in se tantum, sed in patrem etiam regnandi caussa amorem exuerint.

Agite) *Conclusio* plena tristitiae, & indignationis.

Sententiae.

Concordia res parvae crescunt; discordia maximae dilabuntur.

Impium est, vivo & spirante patre, hereditatem cernere.

Regni amor insatiabilis, cui nihil cari, nihil sancti est.

IN ORATIONEM.

PERSEI.

Loci communes a *consequentibus*, a *caussis*, ab *adjunctis*, *repugnantibus*, ab *enumeratione*.

Motus, *misericordia*, *odium & metus*. Mores *viri de suamet vita solliciti*.

Dividitur in tres partes, *exordium*, *contentionem*, & *perorationem*.

Aperienda) *Exordium* habet simulatam indignationem in patrem, quod iniquius acceperit querelam filii; & ad excitandam misericordiam hoc utitur argumento a *consequentibus*.

Miserum est, si me & mori velis, & filium tuum esse neges. *l.* 2. *c.* 8. *t.* 90.

Sed utrumque annuis, si me despicias manifestas deferentem insidias.

Ergo miserrimum est mihi accipi a te iniquius querelas meas.

Amplificatur quoad utramque partem *assumtio*.

Neque futuro) Nam multo magis mihi frater imposterum insidiabitur, si nunc impune sit illi insidias fecisse.

Itaque) Ad captandam *benevolentiam* se non tam de suo, quam de patris periculo sollicitum exhibet *l.* 2. *c.* 4. *t.* 25.

Sin autem) Attentionem parat a magnitudine periculi; quod egregia similitudine, & figura hypotyposi illustratur. *l.* 3. *c.* 14. *t.* 104.

Frater) In *contentione* duo facit: probat crimen insidiarum, & ut sibi pater auxilio sit, precatur, de fratris

tris cum Romanis amicitia multa attingens. Sic igitur a *caussis* crimen probare nititur;

Frater Macedoniae regnum affectat.

Sed consequi non potest, nisi me interfecto.

Ergo me vult interficere, ut regnum obtineat.

Frater) *Propositio* per apostrophen ad fratrem, ubi addit comessatorem Perseo esse non posse, qui regnum eidem debitum affectet.

Huic spei) *Assumtionis* approbatio.

Hesterna die) Arguit primo sibi paratas insidias in ludo equestri, quas ea ratione se ait effugisse, quod victoriam fratri ultro concesserit.

Ab hostili) Secundo, quum ad coenam invitavit, idque sic ostendit a *repugnantibus*.

Amice me non invitavit ad coenam, qui inimicus venit ad me comessatum.

Sed frater venit ad me comessatum inimicus, & armatus.

Ergo non amice, sed insidiose me ad coenam invitaverat.

Credis me) Prima interrogatio insidias probat, secunda periculum suae vitae ex iis insidiis manifestum.

Quid hoc noctis) Tertio ad se interficiendum venisse comessatorem Demetrium probat ab *adjunctis*.

Qui inimicus noctu venit armatus ad iratum fratrem, ad interficiendum fratrem venit.

Sed ad me iratum frater inimicus noctu, & armatus venit.

Ergo sicarius, non comessator ad me venit.

Quid hoc) *Assumtio*.

Convivam) *Propositionis* approbatio: si enim comessator non venit, ut ostendit; ergo venit insidiator.

Si aperta) Idem confirmat ab eorum confessione, qui ferro succincti venerant, sicque concludit a *pari*.

Deprehensi cum telo crimen est manifestum.

Fatentes pro deprehensis habendi sunt.

Ergo fatentis se fuisse cum telo crimen est manifestum.

Criminose) Hoc est suspiciose & per conjecturas.

Exsecrare) Transit ad alteram *contentionis* partem; & jure ait exsecrari patrem regni cupiditatem, quae fratres

ſratres ad haec tanta ſcelera pertrahat; eo tamen diſcrimine, ut inſidiatorem meritis poenis afficiat: tueatur, cui factae ſint inſidiae.

Quo enim) Sibi deberi perſugium in patris miſericordia, & juſtitia ſic oſtendit:

Filium, cui nullibi patet perſugium, pater tueri debet.
Sed mihi nullibi, niſi in te, perſugium patet.
Ergo tu, pater, tueri debes.

Cui non) *Aſſumtionem* probat *a partium enumeratione* 1. nullo in loco, neque in exercitu, neque domi, neque in convivio: haec autem omnia ex iis, quae ſupra habentur, ſatis patent.

Sollemne) In ſollemni ſcilicet ludo, quem, cum luſtrares exercitum, inſtituiſti.

Quo me) 2. non in Romanis: & cauſſas affert, propter quas inimici ſibi amiciſſimi fratri ſint, & ad odium excitandum valent.

Si quid) 1. non in populis Macedoniae finitimis.

At in) 4. non in Macedonibus; quod confirmat ex heſterno ludicro praelio, & ex benevolentia Macedonum erga Romanos, adeoque erga Demetrium; quem proinde patri etiam timendum eſſe hoc argumento demonſtrat.

Eum timere debes, qui plurimum valet auctoritate apud Macedonas, & Romanos ſibi faventes habet. *Ex Ariſt. l. 2. c. 5. t. 41.*
Sed talis eſt Demetrius.
Ergo eum maxime timere debes.

Iſte enim eſt) *Aſſumtionis* approbatio quoad primam partem *a cauſſis*.

Quo ſpectare) Alterius partis approbatio, & maligne interpretatur Quintii conſilium de mittendo Romam Demetrio cum primoribus Macedonum, ut nimirum, qui Philippum regem in Macedonia habent, Romae ſervi Demetrii fiant.

Haec ſi) *Peroratio*, quae eamdem habet, ac *exordium* querelam, & de regni cupiditate, quam pater exſecrabatur, ita diſputat *a cauſſis*.

Ille ſcelerate cupit regnum, cui jure non competit.
Sed mihi jure regnum competit, Demetrio nequaquam.
Ergo ſcelerata regni cupiditas non in me eſt, ſed in Demetrio.

Ego

Ego vero) *Complexio* quoad Perſeum: ego, inquit, ſi in medium afferatur hoc crimen, video me eſſe innoxium.

Quem enim) *Aſſumtionis* prima pars.

Cupit regnum) *Propoſitio.*

Obſtat) *Aſſumtionis* ſecunda pars cum *complexione.*

Non primus) Affert rationes, quibus adductus Demetrius caedem fratris moliatur, exempla aliorum, impunitatem a patre, comprobationem a Romanis.

Haec ſpes) Sic igitur *concludit*: ſi cupis me eſſe ſalvum, punias eos, qui me occidere voluerunt; nam ubi ſcelus admiſerint, vindictam ſumere non poteris.

Sententiae.

Circumventis in ſolitudine natura ipſa ſubjicit, ut hominum, quos nunquam viderint, fidem tamen implorent.

Accuſator plerumque criminoſe, & dubia argumentis colligendo agit.

Cupit ſcelerate regnum, qui tranſcendere feſtinat ordinem aetatis, naturae, juris gentium.

Non ſemper, qui prohibere poteſt, idem & perſequi ſcelus admiſſum poteſt.

IN ORATIONEM DEMETRII.

Loci communes ab *adjunctis*, a *repugnantibus*, a *cauſſis*, a *contrariis.*

Motus, *miſericordia.* Mores *viri innocentis.*

Dividitur in tres partes, *exordium*, *contentionem*, & *perorationem.*

Omnia) Statim in *exordio* accuſationem fratris infirmat, eique fidem adimit. *l.* 3. *c.* 14. *t.* 103. ſumto a *cauſſis* argumento, tali ratione:

Nihil apud judicem valere debent, quae per calumniam, & malitiam finguntur.

Sed omnia frater accuſatorie confinxit, lacrimas, metum, tempus judicii, & crimina.

Ergo ea nihil apud te valere debent.

Circumventum) Hoc eſt, cum circumventus & inops ſim; ſuperbum tamen facit, & Romanis fidentem, quaſi eorum gratia non obſit mihi potius, quam proſit.

Oportuit.) Per apoſtrophen ad fratrem accuſationis ordinem reprehendit, quod duo diverſa crimina prodi-

tionis,

tionis, & insidiarum simul malitiose detulerit ad patrem, quae separari debuerunt.

Occidendi) Proponit primum argumentum fratris, cui sic respondet a *repugnantibus*.

Is regnum scelere non quaerit, qui sperat se posse illud consequi a Romanis, *l.* 33. *c.* 15. *t.* 113.;
Sed fateris me consecuturum a Romanis regnum;
Ergo, illud ut obtinerem, non opus fuit patricidio.

Quid ergo) *Assumtio* cum *complexione*.

An ut) *Propositionis* approbatio a *contrariis*, quod Romani virtutem, aut virtutis certe imaginem colentes scelera, & parricidia summo odio prosequuntur, maxime Quintius mutua cum fratre benevolentia insignis.

Idem non) Ex dictis ab adversario huiusmodi colligit argumentum, quo fratrem fuisse insidiatorem ostendat a *caussis*.

Ille insidiator est, qui se non parem futurum in certamine censet.
Frater se mihi in certamine de regno omnino imparem judicat.
Ergo ille est insidiator.

Idem non) *Assumtio*.

Idem tamquam) *Propositio*, quam urget vehementi illa interrogatione: velitne frater eum esse reum insidiarum, qui certaminis exitum timuerit?

Exsequamur) Refert tria tempora, quibus dicuntur insidiae a se fratri comparatae, ludi, coenae, comessationis.

Tempora) Refelluntur crimina: 1. ab *adjunctis* temporis, ubi enim ludis, & conviviis datur opera, ibi nullus insidiis locus est.

Quid dies) 2. ab *adjunctis* diei, quo dicuntur cogitata, hoc modo:

Probabile non est, me eo die infanda scelera cogitasse, quo sollemne lustrationis, & expiationis sacrum peregebatur;
Sed eo die expiationis, & lustrationis sollemne sacrum peragebatur:
Ergo non est probabile, me tum scelera adeo foeda cogitasse.

Quo lustratus) *Assumtio*. Vide caeremonias in Sacro adhiberi solitas. *c.* 8.

Hoc

Hoc ego) Latet *complexio*, & hostia dicitur itineri circumdata: quia diversae hostiae pars una ad dexteram, altera ad laevam viae ponebatur.

Ut quibus) *Propositionis approbatio.*

Sed caecus) 3. *a repugnantibus*; an enim te, inquit, irritassem in ludo, quem parato veneno invitaturus eram ad coenam? an non ad aliud tempus venenum reservassem, neque statim veneno ferrum substituissem? an sperarem, te me ad coenam recepturum comessatum, qui metu mortis meam evitaveras coenam?

Non est res) 4 rursus a *circumstantiis* hac ratione.

Qui vino largius indulget, nullas parat insidias.

Sed nos laetitiae, & vino largius in conviviis indulsimus.

Ergo tum nullas insidias paravimus.

Non est) *Assumtio* comprobata a *caussis* diei scilicet festi, & victoriae.

Quae si non) *Propositio.*

Et nec ego) Exponit, quod ultimo objiciebatur in crimine insidiarum, fuisse quosdam ex comitatu Demetrii cum ferro, idque multis rationibus infirmat.

Si quaeram) 1. exprobrat fratri malevolentiam, qui sedulo nimium aliorum facta speculetur.

Et ne quid) 2. negat, se auctore, & sciente, sumtum ferrum ab iis fuisse, eosque se tuendi, non Persei occidendi caussa venisse ait armatos.

Aut explica) 3. id confirmat ab *adjunctis*.

Quin tu Universam deinde accusationem infringit ducto a *caussis* argumento:

Ea accusatio rejicienda est, quae oritur ex invidia.

Sed tu haec in me crimina fingis propter invidiam.

Ergo rejicienda sunt.

Probatur *assumtio*, & figura prosopopoeia egregie exornatur: ubi praeterea se modestum, & bonarum artium studiosum describit.

Romanos) Initam cum Romanis amicitiam excusat a *caussis*.

Ea mihi gratia crimini esse non debet, quam, patre jubente, quaesivi.

Sed, patre jubente, gratiam mihi Romanorum quaesivi.

Ergo ea mihi crimini esse non debet.

Ego nec) *aſſumtionis* approbatio; juſſit enim pater me ire Romam, ſicque cum Romanis me gerere, ut haberent illi, quae laudarent, non quae reprehenderent; unde mihi eorum gratia parta eſt.

Itaque) *Complexio* huius approbationis, cui ſuum addit conſilium, quibus in rebus, ac temporibus inita cum Romanis gratia uti velit.

Nec hodie) *Peroratio* plures complectitur Demetrii querelas, eiuſdemque deprecationes; quarum prima eſt quod ſibi crimini ſint, quae gloriae eſſe deberent. *Ariſt. c.* 8. *l.* 2. *t.* 89.

Non hodie) 2. quod ex invidia frater maior accuſet, quem apud iratum patrem deprecatorem eſſe oportebat. *Ex Ariſt. l.* 2. *c.* 8. *t.* 89.

E convivio) 3. quod raptus e convivio pro ſe ipſe cogatur dicere cauſſam parricidii, idque amplificat a *comparatione*.

Ille diu) 4. quod ipſe ex tempore ſe defendere debuerit, cum frater diu ante meditatam accuſationem attulerit.

Quid mihi) Tandem miſericordiam patris implorat a perſona filii, qui reus agitur, & fratris, qui per ſummam crudelitatem accuſat.

Sententiae.

Civibus gratia externa obeſt potius, quam prodeſt.

Gratia apud principes comparatur aut vera, aut certe ſimulata probitate.

Caecus criminandi cupiditate animus, dum omnia ſuſpecta facere vult, aliud alio confundit.

Turpe non eſt, ſi die feſto inter aequales largiore vino utamur.

Miſeria, & metus crapulam facile excutiunt.

Gratia, quae non in bello coepit, plerumque neque reſervatur ad bellum.

Qui pro alio cauſſam dicit, ſola ingenii fama periclitatur.

EX

EX PLAUTO

AULULARIA

ACTUS III. SCENA V.

MEGADORUS.

De luxu earum, quae bene dotatae sunt.

Quoquo venias, plus plaustrorum in aedibus
Videas, quam ruri, quando ad villam veneris.
Sed hoc etiam pulcrum est, praequam ubi sumtus petunt.
Stat fullo, phrygio, aurifex; lanarius,
Caupones, patagiarii, indusiarii,
Flammearii, violarii, carinarii,
Aut manuelarii, aut murrobathrarii,
Propolae, linteones, calceolarii,
Sedentarii sutores, diabathrarii:
Solearii astant: astant molochinarii:
Petunt fullones: sarcinatores petunt.
Strophiarii astant: astant semizonarii.
Jam hosce absolutos censeas: cedunt, petunt,
Treceni cum stant philacystae in atriis,
Textores, limbolarii, arcularii ducuntur: datur
Aes Jam hosce absolutos censeas,
Quum incedunt infectores crocotarii,
Aut aliqua mala crux semper est, quae aliquid petat.
Ubi nugigerulis res soluta est omnibus,
Ibi ad postremum cedit miles, aes petit.
Itur: putatur ratio cum argentario.
Impransus miles astat; aes censet dari.
Ubi disputata ratio est cum argentario,
Etiam plus ipsus ultro debet argentario.

Spes

Spes prorogatur militi in alium diem.
Haec sunt aliae multae in magnis dotibus
Incommoditates, sumtusque intolerabiles.

ACTUS IV. SCENA IX.

Ethopoeia avari perditi, surrepto thesauro.

Perii, interii, occidi! quo curram? quo non curram?
Tene, tene! quem? quis? nescio, nihil video, caecus eo; atque
Equidem quo eam, aut ubi sim, aut qui sim, nequeo cum animo
Certum investigare. Obsecro vos ego, mihi auxilio,
Oro, obtestor, sitis, & hominem demonstretis, qui eam abstulerit
Qui vestitu & creta occultant se se, atque sedent quasi sint frugi?
Quid ais tu? tibi credere certum est: nam esse bonum e vultu cognosco.
Quid est? quid ridetis? novi omnes, scio fures esse hic complures.
Hem! nemo habet horum: occidisti. Dic igitur: Quis habet? nescis.
Heu me miserum! miserum! perii male perditus: Pessume ornatus eo.
Tantum gemiti, & malae moestitiae hic dies mihi obtulit;
Famem & pauperiem; perditissimus ego sum omnium in terra.
Nam quid mihi opus est vita, qui tantum auri perdidi:
Quod custodivi sedulo? ego met me defraudavi,
Animumque meum, geniumque meum; nunc eo alii laetificantur
Meo malo & damno: pati nequeo.

CAPTIVI

PARASITI ETHOPOEIA

ACTUS III. SCENA I.

ERGASILUS parasitus.

Miser homo est, qui ipse sibi, quod edit, quaerit, & id aegre invenit.
Sed ille miserior, qui & aegre quaerit, & nihil invenit.
Ille miserrimus est, qui quum esse cupit, quod edit, non habet.
Nam hercle ego huic diei, si liceat, oculos effodiam libens;
Ita malignitate oneravit omnes mortales mihi.
Neque jeiuniosiorem, neque magis effertum fame
Vidi: nec qui minus procedat, quidquid facere occoeperit.
Itaque venter, gutturque resident esuriales ferias.
Illicet parasiticae arti maximam in malam crucem!
Ita juventus jam ridiculos, inopesque ab se segregat.
Nihil morantur jam Laconas imi subsellii
Plagipatidas, quibus sunt verba sine penu, & pecunia:
Eos requirunt, qui libenter quum ederint, reddant domi:
Ipsi obsonant, quae parasitorum ante erat provincia.
Neque ridiculos jam teruncii faciunt: se se omnes amant.
Nam ut dudum hinc abii, accessi ad adolescentes in foro;
Salvete, inquam: quo imus una, inquam, ad prandium? Atque illi tacent.
Quis ait? hoc: aut quis profitetur? inquam: quasi muti silent:
Neque me rident. Ubi coenamus? inquam; atque illi abnuunt.
Dico unum ridiculum dictum de dictis melioribus,
Quibus solebam menstruales epulas ante adipiscier.
Nemo ridet: scivi extemplo rem de compacto geri.

Ne canem quidem irritatam voluit quisquam imitarier;
Saltem, si non arriderent, dentes ut restringerent.
Abeo ab illis, postquam video me sic ludificarier:
Pergo ad alios: venio ad alios, deinde ad alios: una res.
Omnes cum pacto rem agunt, quasi in velabro olearii.
Item alii parasiti frustra obambulant in foro.
Nunc barbarica lege certum est jus meum omne persequi.
Qui concilium iniere, quo nos victu, & vita prohibeant,
His diem dicam: irrogabo multam, ut mihi caenas decem
Meo arbitratu dent, quum cara annona sit. Sic egero:
Nunc ibo ad portum hinc: est illic mihi una spes coenatica:
Si ea decollabit, redibo huc ad senem, ad coenam asperam,

ACTUS III. SCENA II.

TINDARUS servus captivus.

Ethopoeia metuentis malum, & damnum.

Nunc illud est, quum me fuisse, quam esse nimio mavelim:
Nunc spes, opes auxiliaque a me segregant, spernuntque se.
Hic ille est dies, quum nulla vitae meae salus sperabilis est;
Neque exilium exitio est; neque adeo spes, quae mihi hunc aspellat metum:
Nec mendaciis subdolis mihi usquam mantellum est meis:
Nec sycophantiis, nec fucis ullum mantellum obviam est.
Neque deprecatio perfidiis meis, nec malefactis fuga est:
Nec confidentiae usquam hospitum est, nec diverticolum dolis.
Operta quae fuere, aperta sunt: patent praestigiae:
Omnis

Omnis res palam est; neque de hac re negotium est, quin male.
Occidam, oppetamque pestem, heri vicem meamque.
Perdidit me Aristophontes hic, qui intro venit modo:
Is me novit: is sodalis Philocrati, & cognatus est.
Neque jam salus servare, si volt, me potest; nec copia est.
Nisi si aliquam corde machinor astutiam.
Quam malum! quid machiner? quid comminiscar? Maxumas
Nugas ineptiasque: incipisso haereo.

BACCHIDES

ACTUS IV. SCENA IX.

Chrysali servi

Exsultantis spe fallendi herum.

Atridae duo fratres cluent fecisse facinus maxumum.
Quum Priami patriam Pergamum divina moenitum manu
Armis, equis, exercitu, atque eximiis bellatoribus.
Milleno numero navium decumo anno post subegerunt.
Non Pellides termento fuit, prout ego herum expugnabo meum
Sine classe, sineque exercitu, & tanto numero militum.
Cepi, expugnavi . . . herili filio aurum ab suo patre.
Nunc priusquam huc senex venit, libet lamentari, dum exeat;
O Troia! o patria! o Pergamum! o Priame! periisti, senex,
Qui misere male mulcabere quadringentis philippis aureis.
Nam ego, hastabellas, obsignatas, consignatas quas fero,
Non sunt tabellae, sed equus, quem misere Achivi ligneum.

. . . Ego sum Ulysses, cuius consilio haec geruntur.
Tum quae hic sunt scriptae literae, hoc in equo insunt milites
Armati, atque animati probe: ita res successit, meliusque adhuc.
Atque hic equus non in arcem, verum in arcam faciet impetum.
Excidium, exitium, exlecebra fiet hic equus hodie auro senis:
Nostro seni huic stolido, ei profecto nomen facio ego Ilio.
Miles Menelaus est: ego Agamemnon, idem Ulysses Laërtius,
Mnesilochus est Alexander, qui erit exitium rei patriae suae.
Sed Priamus hic multo illi praestat: non quinquaginta modo,
Quadringentos filios habet, atque equidem omnes lectos sine probro:
Eos ego hodie omnes contruncabo duobus solis ictibus.
Nunc Priamo nostro si est quis emtor, coëmtionalem senem
Vendam ego, venalem quem habeo, extemplo ubi oppidum expugnavero.

ACTUS V. SCENA I.

Heri graviter ferentis sibi os oblitum

Quicumque ubique sunt, qui fuere, quique futuri sunt posthac,
Stulti, stolidi, fatui, fungi, barbi, blenni, buccones,
Solus ego omnes longe antedeo stultitia, & moribus indoctis.
Perii: pudet: hoccine me aetatis ludum bis factum esse indigne?
Magis quam id reputo, tam magis uror, quae meus filius turbavit.
Perditus sum, atque etiam eradicatus sum: omnibus exemplis crucior:
Omnia me mala consectantur: omnibus exitiis interi

Chry-

Chrysalus me hodie laceravit: Chrysalus me miserum spoliavit:
Is me scelus usque attondit dolis doctis indoctum, ut lubitum est.
Hoc hoc est, quod peracescit: hoc est demum, quod percrucior.
Me hoc aetatis ludificari: imo edepol sic ludos factum.
Cano capite, atque alba barba miserum me auro esse emunctum!
Perii: hoc servum meum non nauci facere esse ausum? Atque ego si alibi
Plus perdiderim, minus aegre habeam, minusque id mihi damno ducam.

MOSTELLARIA

ACTUS I. SCENA II.

PHILOLACHES adolescens

Aegre fert, se descivisse a parentum disciplina; at comice.

Recordatus multum, & diu cogitavi,
Argumentaque in pectus multa institui
Ego, atque in meo corde, si est, quod mihi cor,
Eam rem volutavi, & diu disputavi,
Hominem, cuius rei, quando natus est,
Similem esse arbitrarer, simulacrumque habere.
Id repperi jam exemplum.
Novarum aedium esse arbitror similem ego hominem,
Quando hic natus est. Ei rei argumenta dicam,
Atque hoc haud videtur verisimile vobis:
At ego id faciam esse ita, ut credatis.
Profecto ita esse, ut praedico, vero vincam:
Atque hoc vosmetipsi, scio,
Proinde uti nunc ego esse autumo, quando
Dicta audietis mea, haud aliter id dicitis.
Auscultate, argumenta dum dico ad hanc rem:
Simul gnarures vos volo esse hanc rem mecum.
Aedes quum extemplo sunt paratae, expolitae,

Factae

Factae probae, examussim;
Laudant fabrum, atque aedes probant: sibi quisque
Inde extemplum expetunt: sibi quisque simile,
Suo usque sumtu: operae nec parcunt suae.
Atque ubi illo immigrat nequam homo, indiligensque,
Cum pigra familia, immundus, instrenuus;
Hic jam aedibus vitium additur,
Bone quum curantur male.
Atque illud saepe fit; tempestas venit,
Confringit tegulas, imbricesque: ibi
Dominus indiligens reddere alias nevolt.
Venit imber, lavit parietes; perpluunt
Tigna; putrefacit aër operam fabri.
Nequior factus jam est usus aedium;
Atque haud est fabri culpa; sed magna pars
Moram hanc induxerunt; siquid nummo sarciri potest,
Usque mantant, neque id faciunt, donicum
Parietes ruunt: aedificantur aedes totae denuo.
Haec argumenta ego edificiis dixi: nunc etiam volo
Dicere, ut homines aedium esse similes arbitremini.
Primum dum parentes fabri liberum sunt,
Et fundamentum substruunt liberorum:
Extollunt, parant sedulo in firmitate.
Ut & in usum boni, & in speciem populo
Sint: sibique aut materiae ne parcunt,
Nec sumtus sibi sumtui esse ducunt.
Expoliunt, docent literas, jura, leges:
Sumtu suo, & labore nituntur, ut
Alii sibi esse illorum similes expetant.
Ad legionem quum itant, adminiculum eis danunt
Tum jam aliquem cognatum suum.
Eatenus abeunt a fabris.
Unum ubi emeritum est stipendium, igitur tum
Specimen cernitur, quo eveniat aedificatio.
Nam ego ad illud frugi usque, & probus fui,
In fabrorum potestate dum fui.
Posteaquam immigravi in ingenium meum,
Perdidi opera, fabrorum: illico oppido
Venit ignavia: ea mihi tempestas fuit:
Ea mihi adventu suo grandinem, imbremque attulit;
Haec verecundiam mihi, & virtutis modum

De-

Deturbavit, deiecit, detexitque a me illico
. . . Nunc simul res, fides, fama, virtus,
Decusque desetuerunt: ego sum in usu
Factus nimio nequior. Atque edepol ita
Haec tigna humide putent: non videor mihi
Sarcire posse aedes meas, quin totae
Perpetuae ruant, quin cum fundamento
Perierint, nec quisquam esse auxilio queat
Cor dolet, quum scio, ut nunc sum, atque ut fui:
Quo neque industrior de juventute erat
Arte gymnastica, disco, hastis, pila,
Cursu, armis, equo: victitabam volupe:
Parsimonia, & duritia disciplinae aliis eram:
Optimi quique expetebant a me doctrinam sibi.
Nunc postquam nihili sum, id vero meopte ingenio
repperi,

MENAECHMEI

PROLOGUS.

Salutem primum jam a principio propitiam
Mihi atque vobis, spectatores nuncio.
Apporto vobis Plautum lingua, non manu:
Quaeso, ut benignis accipiatis artibus.
Nunc argumentum accipite, atque animum adverrite;
Quam potero in verba conferam paucissima.
Atque hoc poëtae faciunt in commaediis.
Omnes res gestas esse Athenis autumnant,
Quo illud vobis Graecum videatur magis.
Ego nusquam dicam, nisi ubi factum dicitur.
Atque adeo hoc argumentum graecissat; tamen
Non atticissat, verum sicilicissitat.
Huic argumento antelogium quidem hoc fuit.
Nunc Argumentum vobis demensum dabo
Non modio, neque trimodio, verum ipso horreo,
Tantum ad narrandum argumentum adest benignitas.
Mercator quidam fuit Syracusis senex:
Ei sunt nati filii gemini duo,
Ita forma simili pueri, uti mater sua
Non internosse posset, quae mammam dabat:

Neque

Neque adeo mater ipsa, quae illos pepererat,
Ut quidem ille dixit mihi, qui pueros viderat.
Ego illos non vidi, nequis vestrum censeat.
Postquam jam pueri septennes sunt, pater
Oneravit navem magnam multis mercibus.
Imponit alterum geminum in navem pater;
Tarentum avexit secum ad mercatum simul;
Illum reliquit alterum apud matrem domi.
Tarenti ludi forte erant, quum illuc venit:
Mortales multi, ut ad ludos, convenerant.
Puer aberravit inter homines a patre.
Epidamniensis quidam ibi mercator fuit:
Is puerum tollit, avehitque Epidamnium.
Pater eius autem, postquam puerum perdidit,
Animum despondit; eaque is aegritudine
Paucis diebus post Tarenti emortuu' est-
Postquam Syracusas de re ea nuncius redit
Ad avum puerorum, puerum subreptum alterum,
Patremque pueri Tarenti esse emortuum,
Immutat nomen avus huic gemino alteri.
Ita illum dilexit, qui subreptus est, alterum.
Illius nomen indit illi, qui domi est:
Menechmo idem, quod alteri, nomen fuit,
Et ipsius eodem avus est vocatus nomine:
Propterea illius nomen memini facilius,
Quia illum clamore vidi flagitarier.
Ne mox erretis, jam nunc praedico prius:
Idem est ambobus nomen geminis fratribus.
Nunc in Epidamnum pedibus redeundum est mihi,
Ut hanc rem vobis examussim disputem.
Si quis quid vestrum Epidamnum curari sibi
Velit, is audacter imperato, & dicito:
Sed ita, ut det, unde curari id possit sibi.
Nam nisi qui argentum dederit, nugas egerit.
Quid dederit; magis maiores nugas egerit:
Verum illuc redeo, unde abii, atque uno asto in loco.
Epidamniensis ille, quem dudum dixeram,
Geminum illum puerum surripuit alterum;
Ei liberorum, nisi divitiae nihil erat:
Adoptat illum puerum surreptitium
Sibi filium, eique uxorem dotatam dedit;

Eumque

Eumque heredem fecit, quam ipse obiit diem.
Nam rus ut ibat forte, ut multum pluverat,
Ingressus fluvium rapidum ab urbe haud longule,
Rapidus raptori pueri subduxit pedes,
Abstraxitque hominem in maximam malam crucem.
Illi divitiae evenerunt maximae.
Is illic habitat geminus surreptitius.
Nunc ille geminus, qui Syracusis habet,
Hodie in Epidamnum enit cum servo suo
Hunc quaeritatum geminum germanum suum.
Haec urbs Epidamnus est, dum haec agitur fabula;
Quando alia agetur, aliud fiet oppidum.

ACTUS I. SCENA I.

PENICULUS parasitus.

Ethopoeia huius furfuris.

Juventus nomen fecit Peniculo mihi,
Ideo, quia mensam, quando edo, detergeo.
Homines captivos qui catenis vinciunt,
Et qui fugitivis servis indunt compedes.
Nimis stulte faciunt, mea quidem sententia.
Namque homini misero si ad malum accidit malum,
Maior libido est fugere, & facere nequiter.
Nam se ex catenis eximunt aliquo modo.
Tum compediti janua lima proterunt,
Aut lapide excutiunt clavum: nugae sunt eae.
Quem tu asservare recte, ne aufugiat, voles.
Esca, atque potione vinciri decet.
Apud mensam plenam homini rostrum deliges.
Dum tu illi, quod edat, & quod potet, praebeas
Suo arbitratu, & affatim cotidie;
Nunquam edepol fugiet, tametsi capital fecerit.
Facile asservabis, dum eo vinclo vincies.
Ita isthaec nimis lenta vincla sunt escaria:
Quam magis extendas, tanto astringunt arctius.
Nam ego ad Menachmum nunc eo, quo jamdiu
Sum judicatus; ultro eo, ut me vinciat,
Nam illic homo homines non alit, verum educat,

Re-

Recreatque: nullus melius medicinam facit.
Ita est adolescens ipsis escae maxumae;
Cereales coenas dat; ita mensas exstruit;
Tantas struices concinnat patinarias.
Sed mihi intervallum jam hos dies multos fuit:
Domi domitus fui usque cum caris meis;
Nam neque edo, neque emo, nisi quod est carissimum,
Id quoque jam cari, qui instruuntur, deserunt,
Nunc ad eum inviso.

ACTUS IV. SCENA II.

MENAECHMEUS surreptus.

In mores quaerentium clientes sine discrimine.

Ut hoc utimur maxume more moro,
Molestoque multum! Atque uti quique sunt
Optumi, maxumi, morem habent hunc:
Clientes sibi omnes volunt esse multos:
Bonine, an mali sint, id haud quaeritant.
Res magis quaeritur, quam clientium
Fides cuiusmodi clueat.
Si est pauper, atque haud malus, nequam habetur:
Si dives malus est, is cliens frugi habetur.
Qui neque leges, neque aequum bonum usquam
Colunt, sollicitos patronos habent.
Datum denegant, quod datum est: litium
Pleni, rapaces, viri fraudolenti;
Qui aut foenore, aut perjuriis habent rem
Partam: mens est in querelis,
Juris ubi dicitur dies, simul
Patronis dicitur: quippe qui pro illis
Loquantur, male quae fecerint: aut ad
Populum, aut in jure, aut ad judicem res est.
Sicut me hodie nimis sollicitum cliens
Quidam habuit: neque quod volui agere, quicquam
Licitum est: ita me attinuit, ita me detinuit.
Apud aediles, praeliis factis plurimisque,
Pessumisque dixit caussam: conditiones
Tetuli tortas, confragosas: aut plus,

Aut

Aut minus, quam opus erat multo. dixeram
Controversiam, uti sponsio fieret.
Quid ille? Quid? praedem dedit: nec magis
Manifestum ego hominem unquam ullum teneri vidi.
Omnibus malefactis testes tres aderant acerrimi.
Di illum omnes perdant (ita mihi hunc hodie corrupit
diem)
Meque adeo, qui hodie forum unquam oculis inspexi
meis,
Diem corrupi.

ACTUS V. SCENA II.

Senis queruli, & suspiciosi.

Ut aetas mea est, atque ut hoc usus facto est,
Gradum proferam, progredi properabo.
Sed id quam facile sit mihi, haud sum falsus.
Nam pernicitas deserit: consitus sum
Senectute: onustum gero corpus; vires
Reliquere: ut aetas mala merx mala est tergo!
Nam res plurimas pessumas, quum advenit, adfert,
Quas si autumem omnes, nimis longus sermo sit.
Sed haec res mihi in pectore, & corde dura est,
Quidnam hoc sit negotii, quod filia sic
Repente expetit me, ut ad se se irem:
Ne quid id sit, mihi certius facit,
Quid velit, quid me arcessat.
Verum propemodum jam scio, quid fiet rei.
Credo cum viro litigium natum esse aliquod.
Ita isthaec solent, quae viros subservire
Sibi postulant, dote fretae, feroces.
Et illi quoque haud abstinent saepe culpa.
Verum est modus tamen, quoad pati uxorem oportet.
Nec pol filia unquam patrem arcessit ad se,
Nisi aut quid commissi, aut jurgii est caussa.
Sed quidquid idest, jam sciam. Atque eccam eampse
Ante aedes, & eius tristem virum video.
Id est, quod suspicabar.

ACTUS V. SCENA VI.

Servorum expressa indoles.

MESSENIO servus.

Spectamen bono servo id est, qui rem herilem
Procurat, videt, collocat, cogitatque,
Ut absente hero rem heri diligenter
Tutetur, quam si ipse assit, aut rectius.
Tergum, quam gulam, crura, quam ventrem oportet
Potiora esse, cui cor modeste situm est.
Recordetur id, qui nihili sunt, quid iis pretii
Detur ab suis heris, ignavis, improbis
Viris; verbera, compedes, molae, magna
Lassitudo, fames, frigus durum:
Haec pretia sunt ignaviae.
Id ego male malum metuo: propterea bonum
Esse certum est, potius quam malum; nam magis
multo
Patior facilius verba: verbera ego odi.
Nimioque edo libentius molitum, quam
Molitum praehibeo: propterea heri imperium
Exsequor bene, & sedate servio.
Atque id mihi prodest: aliis sese ita, ut in rem
Esse ducunt, sint: ego ita ero, ut me esse oportet:
Metum ut mihi adhibeam; culpam abstineam:
Hero ut omnibus in locis sim praesto.
Servi, qui culpa carent, & metuunt; ii
Solent esse heris utibiles.
Postquam in tabernam vasa, & servos collocavi, ut jusserat,
Ita venio adversum; nunc fores pulsabo, adesse ut me
sciat.

MERCATOR

ACTUS V. SCENA I.

CHARINUS.

Patria abeuntis.

Limen superum inferumque salve, simul autem vale.
Hunc hodie postremum extollo mea domo, patria pedem.
Usus, fructus, victus, cultus jam mihi harunc aedium
Interemtu' st, interfectu' st, alienatu' st, occidi.
Dii penates meum parentum, familiaeque Lar pater,
Vobis mando, meum parentum rem bene ut tutemini.
Ego mihi alios deos penates persequar, alium Larem,
Aliam urbem, aliam civitatem: ab Acticis abhorreo:
Nam ubi mores deteriores increbescunt in dies,
Ubi qui amici, qui infideles sint, nequeas pernoscere,
Ubique id eripiatur, animo tuo quod placeat maxime:
Ibi quidem si regnum detur, non est cupida civitas.

PSEUDOLUS

ACTUS I. SCENA II.

Heri imperiosi, & obscuri ad servos, & contumeliosi.

Exite, agite, ite ignavi, male habiti, & male conciliati,
Quorum nunquam quidquam cuiquam venit in mentem, ut recte faciant.
Quibus nisi ad hoc exemplum experior, non potest usurpari usura.
Neque ego homines magis asinos unquam vidi, ita plagis costae callent.
Quos dum ferias, tibi plus noceas: eo enim ingenio hi sunt flagritribae,

Qui

Qui haec habent consilia, ubi data occasio est, rape, clepe, tene, harpaga:
Bibe, es, fuge, hoc est eorum opus;
Ut malevis lupos apud oves linquere, quam hos domi custodes:
At faciem quum aspicias eorum, haud mali videntur; opera fallunt.
Nunc adeo hanc edictionem nisi animum advortitis omnes:
Nisi somnum, socordiamque ex pectore, oculisque amovetis;
Ita ego vostrum latera loris faciam, ut valide varia sint:
Ut ne peristromata quidem aeque picta sint Campanica,
Neque Alexandria belluata conchyliata tapetia.
Atque heri ante dixeram omnibus, dederamque eas provincias;
Verum ita vos estis perditi, negligentes, ingenio improbo,
Officium vostrum ut vos malo cogatis commonerier.
Hoc videsis! ut alias res agunt; hoc agite: hoc animum advortite:
Huc adhibete aures, quae ego loquar, plagigera genera hominum:
Assistite omnes contra me, & quae loquor, advortite animum.
Tu, qui urnam habes, aquam ingere; face plenum aënum sit cibo:
Te cum securi caudicali praeficio provinciae.
Tibi hoc praecipio, ut niteant aedes: habes, quod facias: propterea, abi intro.
Tu esto lectisterniator: tu argentum eluito, idem exstruito.
Haec, quum ego a foro revortor, facite, ut offendam parata,
Vorsa, praesterga, strata, lautaque, coctaque omnia uti sint;
Nam mihi hodie natalis dies est: decet eum omnes vos concelebrare.
Pernam, callum, glandium, sumen, facito, in aqua jaceant: satin' audis?

Ma-

Magnifice volo enim summos viros accipere, ut mihi rem esse reantur.

Intro abite, atque haec cito celebrate, ne mora quae sit, coquus quum veniat,

Mihi: ego eo in macellum, ut, piscium quidquid est, pretio praestinem.

I, puere, prae: ne quisquam pertundat crumenam, cautio est.

ACTUS II. SCENA I.

Servi.

Proh Juppiter, ut mihi, quidquid ago, lepide omnia prospereque eveniunt!

Neque quod dubitem, neque quod timeam, meo in pectore conditum est consilium.

Nam ea stultitia est facinus magnum timido cordi credere. Nam omnes

Res perinde sunt, ut agas, ut eas magni facias: nam ego in meo

Pectore prius ita paravi copias duplicis, triplicis dolos,

Perfidias, ut ubicumque cum hostibus congrediar, malorum meorum

Fretus virtute dicam, mea industria, & malitia, fraudolentia

Facile ut vincam, facile ut spoliem meos perduelles meis perfidiis.

Nunc inimicum ego hunc communem meum, atque vostrum omnium

Ballionem exballistabo lepide: date operam modo: hoc ego oppidum

Admoenire, ut hoc die capiatur, volo: atque ad hoc meas legiones

Adducam: si hoc expugno, facilem ego hanc rem meis civibus faciam:

Post ad oppidum hoc vetus continuo mecum exercitum protinus obducam:

Inde me, & simul participes omnes meos praeda onerabo, atque opplebo,

 Metum,

Metum, & fugam perduellibus meis injiciam, me esse
ut sciant natum,
Quo sum genere gnatus: magna me facinora decet
efficere,
Quae post mihi clara & diu clueant: sed hunc, quem
video, quis hic est,
Qui oculis meis obviam ignorabilis objicitur? libet scire
Quid hic velit cum machaera, & huic, quam rem
agat, hinc dabo insidias.

ACTUS III. SCENA II.

Herus nequam, coquus, puer.

Forum coquinum qui vocant, stulte vocant;
Nam non coquinum est, verum furinum est forum;
Nam si ego juratus peiorem hominem quaererem,
Coquum non potui, quam hunc, quem duco, ducere,
Multiloquum, gloriosum, insulsum, inutilem:
Quin ob eam rem Orcus recipere hunc ad se noluit,
Ut esset hic, qui mortuis coenam coquat:
Nam hic solus illis coquere, quod placeat, potest.
Co. Si me arbitrare isto pacto; ut praedicas,
Cur conducebas? *H.* inopia: alius non erat.
Sed cur sedebas in foro, si eras coquus
Tu solus praeter alios? *Co.* ego dicam tibi:
Hominum avaritia ego sum factus improbior coquus,
Non meopte ingenio: *H.* qua istuc ratione? *Co.* eloquar
Quia enim, quum extemplo veniunt conductum coquon,
Nemo illum quaerit, qui optumus, & carissimu' st;
Illum conducunt potius, qui vilissimu' st;
Hoc ego fui hodie solus obsessor fori.
Non ego item coenam condio, ut alii coqui,
Qui mihi condita parata in patinis proferunt;
Boves, qui convivas faciunt, herbasque oggerunt;
Eas herbas herbis aliis porro condiunt:
Indunt coriandrum, feniculum, allium, atrum olus:
Apponunt rumicem, brassicam, betam, blitum,
Eo laserpicii libram pondo diluunt:
Teritur sinapis scelerata cum illis: qui terunt;

Priusquam

Priusquam triverunt, oculi ut exstillent, facit.
Ei homines coenas sibi coquint: quum condiunt,
Non condimentis condiunt; sed strigibus
Vivis convivis intestina quae exedint,
Hoc hic quidem homines tam brevem vitam colunt,
Quum hasce herbas huiusmodi in suam alvum congerunt,
Formidolosas dictu non esu modo:
Quas herbas pecudes non edunt, homines edunt.
H. Quid tu? divinis condimentis utere,
Qui prorogare vitam possis hominibus,
Qui ea culpes condimenta? *Co.* Audacter dicito.

PERSA

ACTUS II. SCENA III.

Sagaristio servus.

Jovi opulento, inclyto, Ope gnato, supremo, valido, viripotenti,
Opes, spes, bonas copias commodanti lubens, meritoque vitulor;
Quia meo amico amiciter hanc commoditatis copiam
Danunt argenti mutui, ut egenti opem afferam:
Quod ego non magis somniabam, neque opinabar, neque censebam,
Eam fore occasionem? ea nunc quasi decidit de caelo.
Nam herus meus me Eretriam misit; domitos boves uti sibi mercarer,
Dedit argentum: nam ibi mercatum dixit esse die septimi.
Stultus, qui hoc mihi daret argentum, cuius ingenium noverat;
Nam hoc argentum alibi abutar: boves, quos emerem, non erant.
Nunc & amico meo prosperabo, & genio meo multa bona faciam:
Diu quod bene erit, die uno absolvam: tax, tax tergo meo erit! non curo.

ACTUS V. SCENA I.

TOXILLUS servus ovat, re bene peracta.

Hostibus victis, civibus salvis, re placida, pacibus perfectis,
Bello extincto, re bene gesta, integro exercitu, & praesidiis,
Quum bene nos, Juppiter, juvisti, diique alii omnes coelipotentes,
Ea vobis grates habeo, atque ago, quia probe sum ultus meum inimicum.
Nunc ob eam rem inter participes dividam praedam, & participabo.
Ite foras; hic volo ante ostium, & januam meos participes bene accipere.
Statuite hic lectulos: ponite hic quae assolent: hic statui volo primum
Aquilam mihi: unde ego omnes hilares, lubentes, laetificantes faciam ut fiant;
Quorum opera haec mihi facilia factu facta sunt, quae volui effieri.
Nam improbus est homo, qui beneficium scit sumere, & reddere nescit.

RUDENS

ACTUS II. SCENA I.

PISCATORES.

Omnibus modis, qui pauperes sunt homines, miseri vivunt,
Praesertim quibus nec quaestus est, nec didicere artem ullam;
Necessitate, quicquid est domi, id sat est habendum.
Nos jam de ornatu propemodum ut locupletes simus, scitis.

Hisce hami, atque hae harundines sunt nobis quaestu, & cultu:
Ex urbe ad mare huc prodimus pabulatum:
Pro exercitu gimnastico, & palaestrico, hoc habemus,
Hechinos, lepadas, ostreas, balanos captamus, conchas,
Marinam urticam, musculos, plagusias, striatas.
Post id piscatum hamatilem, & sexatilem aggredimur.
Cibum captamus e mari; sin eventus non venit,
Neque quicquam captum est piscium, salsi lautique pure
Domum redimus clanculum; dormimus incoenati.
Atque ut nunc valide fluctuat mare, nulla nobis spes est;
Nisi quid concharum capsimus, incoenati sumus profecto.

ACTUS III. SCENA I.

DAEMONES senex.

Somnii narratio.

Miris modis di ludos faciunt hominibus,
Mirisque exemplis somnia in somnis danunt;
Ne dormientes quidem sinunt quiescere.
Velut ego hac nocte, quae praecessit, proxuma:
Mirum, atque inscitum somniavi somnium.
Ad hirundininum nidum visa est simia,
Ascensionem ut faceret, admolirier:
Neque eas eripere quibat inde: post ibi
Videbatur ad me simia aggredirier,
Rogare, scalas ut darem utendas sibi.
Ego ad hoc exemplum simiae respondeo;
Natas ex Philomela, atque ex Progne esse hirundines.
Ago cum illa, ne quid noceat meis popularibus:
Atque illa animo jam fieri ferocior,
Videtur ultro mihi malum minitarier.
In jus vocat me: ibi ego, nescio quomodo,
Iratus videor mediam arripere simiam:
Concludo in vincla bestiam nequissimam.
Nunc quam ad rem dicam hoc attinere somnium,
Nunquam hodie quivi ad conjecturam evadere.

ACTUS IV. SCENA II.

GRYPUS piscator.

Neptuno has ago meo patrono gratias,
Qui salsis locis incolit pisculentis,
Cum me ex suis pulcre ornatum expedivit
Templis reducem, plurima praeda onustum,
Salute horiae, quae in mari fluctuoso
Piscatu novo me uberi compotivit.
Miroque modo, atque incredibili hic piscatus mihi
Lepide evenit; neque piscium ullam unciam hodie
Pondo cepi, nisi hoc, quod fero hic in rete:
Nam ut de nocte multa impigre exsurrexi,
Lucrum praeposivi sopori, & quieti.
Tempestate saeva experiri expetivi
Paupertatem heri, qui & meam sententiam
Tolerarem, opera haud fuit parcus mea. Nimis homo
Nihili est, qui piger est; nimisque id genus odi ego
    male.
Vigilare decet hominem, qui vult sua tempori confi-
    cere officia.
Non enim illum exspectare oportet, dum herus se ad
    suum suscitet officium:
Nam qui dormiunt libenter, sine lucro, & cum malo
    quiescunt.
Nam ego nunc mihi, qui impiger fui, reperi, ut piger,
    si velim, siem.
Hoc ego in mari, quicquid inest, reperi: quicquid inest,
    grave quidem est. Aurum
Hic ego inesse reor; nec mihi conscius est ullus homo.
    Nunc haec tibi
Occasio, Grype, obtigit, ut liberet ex populo praetor
    te.
Nunc sic faciam, sic consilium est; ad herum ut ve-
    niam docte atque astute:
Pauxillatim pollicitabor pro capite argentum, ut sim
    liber.
Jam ubi liber ero, igitur demum instruam agrum,
    aedes, mancipia.

Navibus

Navibus magnis mercaturam faciam: apud reges rex perhibebor.
Post animi caussa mihi navem faciam, atque imitabor stratonicum:
Oppida circumvectabor: ubi nobilitas mea erit clara,
Oppidum magnum communibo: ei ego urbi Grypo indam nomen,
Monimentum meae famae, & factis: ibique regnum magnum instituam.
Magnas res hic agito in mente instruere: nunc hunc vidulum condam.
Sed hic rex cum aceto pransurus est, & sane sine bono pulmento.

SCENA III.

TRACHALIO servus, GRYPUS piscator.

T. Heus mane. *G.* quid maneam? *T.* dum hanc tibi, quam trahis, rudentem complico.
G. Mitte modo. *T.* at pol ego te adjuvabo: nam bonis quod
Bene fit, haud perit. *G.* turbida tempestas heri fuit.
Nihil habeo, adolescens, piscium: ne tu mihi esse postules:
Non vides, referre me uvidum rete, sine squamoso pecu?
T. Non edepol pisces expeto, quam tui sermonis sum indigens.
G. Enicas jam me odio, quisquis es. *T.* non sinam ego abire hinc te; mane.
G. Cavesis malo. Quid tu, malum, nam me retrahis? *T.* audi.
G. Non audio. *T.* at pol quin audies. *G.* quin post loquere quidvis.
T. Eho, modo est operae pretium, quid tibi ego narrare volo.
G. Eloquere, quid id est? *T.* vide, num quispiam consequitur prope nos.
G. Ecquid est, quod mea referat? *T.* scilicet! sed boni consilii

Ecquid

Ecquid in te mihi est? *G.* quid negotii est, modo dic.
T. dicam.
Tace, si fidem modo das mihi, te non fore infidum.
G. Do fidem tibi, fidus ero, quisquis es. *T.* audi: furtum, ego vidi,
Qui faciebat: noveram dominum, id cui fiebat: post ad
Furem egomet devenio, feroque ei conditionem hoc pacto:
Ego istuc furtum scio, cui factum est: nunc mihi si vis
Dare dimidium, indicium domino non faciam: is mihi nihil
Etiam respondit. Quid inde aequum est dari mihi? dimidium
Volo ut dicas. *G.* Imo, hercle, etiam amplius; nam nisi dat,
Domino dicundum censeo. *T.* tuo consilio faciam: nunc advorte animum;
Namque hoc attinet omne ad te. *G.* quid est factum? *T.* vidulum
Istum, cuius ille est, novi ego hominem jampridem. *G.* quid est?
T. Et quo pacto periit. *G.* at ego, quo pacto inventum est, scio.
Nihilo pol pluris tua hoc, quam quanti illud refert mea.
Ego illum novi, cuius nunc est; tu illum, cuius antehac fuit.
Hunc homo feret a me nemo, ne tute speres potius. *T.* non ferat,
Si dominus veniat? *G.* dominus huic nemo, ne frustra sis,
Nisi ego: nemo natu' st, hunc qui cepi in venatu meo.
T. Itane vero? *G.* ecquem esse dices in mari piscem meum?
Quos cum capio, siquidem cepi, mei sunt, habeo pro meis:
Nec manu asseruntur, neque illinc partem quisquam postulat,

In

In foro palam omnes vendo pro meis venalibus :
Mare quidem commune certo est omnibus. *T*. assentio.
Qui minus hunc communem quaeso mihi esse oportet vidulum?
In mari inventu' st, commune est. *C*. nae impudenter, impudens:
Nam si istuc jus sit, quod memoras, piscatores perierint:
Quippe quum extemplo in mancellum pisces prolati sient,
Nemo emat; suam quisque partem piscium poscat sibi:
Dicat in mari communi captos. *T*. quid ais, impudens?
Ausus etiam comparare vidulum cum piscibus?
Eadem tandem res videtur? *G*. in manu non est mea:
Ut demisi retem, atque hamum, quicquid haesit, extraho.
Meum quod rete, atque hami nacti sunt, meum potissimum 'st.
T. Imo hercle haud est, siquidem quod vas excepisti, *G*. philosophe!
T. Sed tu en unquam piscatorem vidisti, venefice,
Vidulum piscem cepisse, aut protulisse ullum in forum?
Non enim tu hic quidem occupabis omnis quaestus, quos voles:
Et vietorem, & piscatorem te esse, impure, postulas:
Vel te mihi monstrare oportet, piscis qui sit vidulus;
Vel quod in mari non natum est, neque habet squamas, ne feras.
G. Quid tu nunquam audisti esse antehac vidulum piscem? *T*. scelus,
Nullus est: *G*. imo est profecto: ego, qui sum piscator, scio:
Vero rare capitur: nullus minus saepe ad terram venit.
T. Nil agis; dare verba speras mihi te posse, furcifer.
Quo colore est? *G*. hoc colore capiuntur pauxilluli.
Sunt alii puniceo corio, magni item, atque atri. *T*. scio
Te hercle, opinor, in vidulum te piscem convortes, nisi caves:
Fiet tibi puniceum corium, postea atrum denuo.

G. Quod

G. Quod ſcelus hodie hoc inveni! *T.* verba facimus! it dies:
Videſis, cuius arbitratu nos facere vis? *G.* viduli
Arbitratu. *T.* ita enim vero? ſtultus es. *G.* ſalve, Thales.
T. Tu iſtunc hodie 'n feres, niſi das ſequeſtrum, aut arbitrum,
Cuius haec res arbitratu fiat. *G.* quaeſo, ſanus es?
T. Elleboroſus ſum. *G.* ego cerritus; hunc n' amittam tamen.
T. Verbum adde etiam unum, jam in cerebro colaphos abſtrudam tuo.
G. Tange: affligam ad terram te itidem, ut piſcem ſoleo polypum:
Vis pugnare? *T.* quid opu' ſt? quin tu potius praedam divide.
G. Hinc tu, niſi malum, fruniſci nihil potes, ne poſtules:
Abeo ego hinc. *T.* at ego hinc offlectam navem, ne quo abeas: mane:
G. Si tu proreta iſti navi es, ego gubernator ero.
Mitte rudentem, ſceleſte. *T.* mittam: omitte vidulum.
G. Nunquam, hercle, hinc hodie ramenta fies fortunatior.
T. Non probare pernegando mihi potes, niſi pars datur:
Aut ad arbitrum reditur, aut ſequeſtro ponitur.
G. Quemne ego excepi in mari? *T.* at ego inſpectavi e litore.
G. Mea opera, & labore, & rete, & horia. *T.* num, qui minus,
Si veniat nunc dominus, cuius eſt, ego, qui inſpectavi procul,
Te hunc habere, fur ſum, quam tu? *G.* nihilo: *T.* mane, maſtigia.
Quo argumento ſocius non ſum, & fur ſum? fac dum ex te ſciam.
G. Neſcio, neque ego iſtas voſtras leges urbanas ſcio,
Niſi quia hunc meum eſſe, dico. *T.* & ego item eſſe aio meum.
G. Mane jam: reperi rem, quo pacto nec fur, nec ſocius ſies.

T. Quo

T. Quo pacto? *G.* Sine me hinc abire: tu abi tacitus tuam viam;
Nec tu me cuiquam indicassis, neque ego tibi quicquam dabo.
Tu taceto; ego mussitabo: hoc optumum, atque aequissimum est.
T. Ecquid conditionis audis ferre? *G.* jamdudum fero;
Ut abeas, rudentem amittas, mihi molestus ne sies;
T. Mane dum refero conditionem. *G.* te obsecro, hercle, aufer te modo.
T. Ecquem in his locis novisti? *G.* oportet vicinos meos.
T. Ubi tu hic habitas? *G.* porro illic longe usque in campis ultimis.
T. Vin', qui in hac villa habitat, eius arbitratu fieri?
G. Paullisper remitte restem, dum concedo, & consulo.

STICHUS

ACTUS III. SCENA I.

EPIGNOMUS. STICHUS.

E. Quum bene re gesta, salvos convortor domum,
Neptuno grates habeo, & tempestatibus;
Simul Mercurio, qui me in mercimoniis
Juvit, lucrisque quadruplicavit rem meam.
Olim quos abiens affeci aegrimonia,
Eos nunc laetantes faciam adventu meo.
Nam jam Antiphonem conveni affinem meum,
Cumque eo reveni ex inimicitia in gratiam.
Videte, quaeso, quid potest pecunia!
Quoniam, re bene gesta, redisse me videt,
Magnasque apportavisse divitias domum,
Sine advocatis ibidem in cercuro, in stega,
In amicitiam, atque in gratiam convortimus:
Et hic hodie apud me coenat & frater meus:
Nam heri ambo in uno portu fuimus; sed mea
Hodie soluta est navis aliquanto prius.
Age, adhuc has intro, quas mecum abduxi, Stiche.
St. Here, sine ego taceam, seu loquar, scio scire te,
Quam multas tecum miserias multaverim:

Nunc

Nunc hunc diem unum ex illis multis miseriis
Volo me Eleutheriam capere advenientem domum.
Ep. Et jus, & aequum postulas: sumas, Stiche,
In hunc diem: te nihil moror, abi quo lubet:
Cadum tibi veteris vini propino. *St.* papae!

TRINUMMUS

ACTUS II. SCENA II.

PHILTO pater. EYRITELES filius.

Quo illic homo foras se penetravit ex aedibus? *Ey.* pater, assum.
Impera quod vis; neque tibi ero in mora, neque latebrose me abs tuo
Conspectu occultabo. *Ph.* Feceris par tui ceteris factis, patrem
Tuum si percoles. Per pietatem! nolo ego cum improbis te viris,
Gnate mi, neque in via, neque in foro ullum sermonem exsequi.
Novi ego, hoc seculum moribus quibus sit: malus bonum malum
Esse volt, ut sit sui similis: turbant, miscent mores mali; rapax,
Avarus, invidus: sacrum profanum, publicum privatum habent,
Hiulca gens; haec ego doleo; haec sunt, quae me excruciant:
Haec dies noctesque tibi canto, ut caveas: quod manu non quaeunt
Tangere, tantum fas habent, quo manus abstineant:
Cetera rape, trahe, fuge, late. Lacrumas haec mihi quum video,
Eliciunt: quia ego ad hoc genus hominum duravi: quin prius
Me ad plures penetravi? Nam hi mores maiorum laudant;
Eosdem lutulant, quos dant. Hisce ego te artibus gratiam
Facio, neu colas, neu imbuas ingenium: meo modo, & moribus vivito

Anti-

Antiquis: quae ego tibi praecipio, ea facito. Nihil ego istos
Moror fatuos mores, & turbidos, quibus boni dedecorant se.
Haec tibi, si mea imperia capesses, multa bona in pectore consident.
Ly. Semper ego usque ad hanc aetatem ab ineunte adolescentia
Tuis servivi servitutem imperiis & praeceptis, pater.
Pro ingenio ego me liberum esse ratus sum pro imperio tuo
Meum animum tibi servitutem servire aequum censui.
Ph. Qui homo cum animo inde ab ineunte aetate depugnat suo;
Utrum is itane esse mavelit, ut eum animus aequom censeat;
An ita potius, ut parentes eum esse & cognati velint:
Si animus hominem perpulit, actum est; animo servibit, non sibi:
Sin ipse animum perpulit; dum vivit; victor victorum cluet.
Tu si animum vicisti potius, quam animus te, est quod gaudeas:
Nimio satius est, ut opu' st, te ita esse, quam ut animo lubet:
Qui animum vincunt, quam quos animus, semper probiores cluent.
Ly. Istaec ego mihi semper habui aetati tegumentum meae,
Ne penetrarem me usquam, ubi esset damni conciliabulum:
Ne noctu irem obambulatum; neu suum adimerem alteri,
Neu tibi aegritudinem, pater, parerem, parsi sedulo:
Sarta tecta tua praecepta usque habui mea modestia.
Ph. Quid exprobras? bene quod fecisti, tibi fecisti, non mihi:
Mihi quidem aetas acta est ferme, tua istuc refert maxume:
Is probus est, quem non poenitet, quam probus sit, & frugi bonae: ....

Qui

Qui ipsus sibi satis placet, nec probus est, nec frugi bonae.
Benefacta benefactis aliis pertegito, ne perpluant.
Qui ipsius se contemnit, in eo est indoles industriae.
Ly. Ob eam rem haec, pater, autumavi; quia res quaedam est, quam volo
Ego me abs te exorare. *Ph.* Quid id est? veniam jam dare gestio.

ACTUS IV. SCENA I.

CHARMIDES.

Quod e mari salvus evaserit, gestit.

Salsipotenti, & multipotenti Jovis fratri, & Nerei Neptuni
Laetus, lubens laudes ago, & grates gratiasque habeo, & fluctibus salsis,
Quom penes me potestas bonis mis quid foret, & meae vitae,
Quom suis me ex locis in patriam, urbisque moenia reducem faciunt.
Atque ego, Neptune, tibi ante alios deos gratias ago atque habeo summas.
Nam te omnes saevomque, severumque, atque avidi moribus commemorant,
Spurcificum, immanem, intolerandum, vesanum: contra opera expertus;
Nam pol placido te, & clementi meo usque modo ut volui, usus sum in alto;
Atque hanc tuam gloriam jam ante auribus acceperam & nobiles apud homines
Pauperibus te parcere solitum, divites damnare, atque domare:
Abi! laudo; scis ordine, ut aequom est,
Tractare homines. Hoc dis dignum 'st, semper mendicis modesti sint.
Fidus fuisti, infidum esse iterant: nam absque foret te, sat scio, in alto
Distraxissent, disque tulissent satellites tui me miserum foede,

Bonaque omnia item una mecum passim ceruleos per campos.
Ita jam quasi canes, haud secus, circumstabant navem turbines venti,
Imbres fluctusque, atque procellae infensae frangere malum,
Ruere antennas, scindere vela, ni tua pax propitia foret praesto.
Apage me sis! deinde hinc certum est otio me dare; satis partum habeo:
Quibus aerumnis deluctavi, filio dum divitias quaero!

EX TERENTIO

EX ANDRIA

ACTUS IV. SCENA I.

CARINUS adolescens.

Ethopoeia expostulantis de soluta fide.

Huccin' est credibile, aut memorabile,
Tanta vecordia innata cuiquam ut siet,
Ut malis gaudeat alienis, atque ex incommodis
Alterius sua ut comparet commoda? Ah
Id ne est verum? imo id genus est hominum pessumum,
In denegando modo queis pudor est paullulum:
Post ubi jam tempus est promissa perfici,
Tum coacti necessario se aperiunt, & timent,
Et tamen res cogit eos denegare: ibi
Tum impudentissima eorum oratio est:
Quis tu es? quis mihi es? cur meam tibi? heus,
Proxumus sum egomet mihi: attamen, ubi fides est,
Si roges, nihil pudet: hic, ubi opus est,
Non verentur: illic, ubi nihil opus est, ibi verentur.
Sed quid agam? adeamne ad eum, & cum eo injuriam hanc expostulem?
Mala ingeram multa: atque aliquis dicat, nihil promoveris:

 Mul-

Multum molestus certe ei fuero, atque animo morem gessero.
Charine, & te & me imprudens, nisi quid di respiciciunt, perdidi.
Itane imprudens? Tandem inventa est caussa: solvisti fidem.
Quid tandem? etiam nunc me seducere istis dictis postulas?

ACTUS V. SCENA III.

PAMPHILUS, SIMO, CREMES, senes.

Pater filium graviter accusat.

P. Quis me volt? perii, pater est. S. quid ais omnium? C. ah,
Rem potius ipsam dic, ac mitte male loqui.
S. Quasi quicquam in hunc jam gravius dici posset.
Ain' tandem? civis Clycerium? P. ita praedicant.
S. Ita praedicant? o ingentem confidentiam!
Num cogitat, quid dicat? num facti piget?
Num eius color pudoris signum usquam indicat?
Adeon' impotenti esse animo? &c.
P. Me miserum! S. hem, modone id demum sensti, Pamphile?
Olim istuc, olim, quum ita animum induxti tuum,
Quod cuperes aliquo pacto efficiundum tibi;
Eodem die istuc verbum vere in te accidit.
Sed quid ego? cur me excrucio? cur me macero?
Cur meam senectutem huius sollicito amentia?
An ut pro huius peccatis ego supplicium sufferam?
Imo . . . valeat . . . . P. mi pater.
S. Quid mi pater? quasi tu huius indigeas patris.

EX EUNUCHO
ACTUS IV. SCENA II.

PHAEDRIA.

Impatientis morae ethopoeia.

Dum rus eo, coepi egomet mecum inter vias
(Ita ut fit, ubi quid in animo est molestiae)

Aliam

Aliam rem ex alia cogitare, & ea omnia in
Peiorem partem. Quid opus est verbis? Dum haec puto,
Praeterii imprudens villam: longe jam abieram,
Quum sensi: redeo rursum, male vero me habens,
Ubi ad ipsum veni diverticulum, constiti:
Occoepi mecum cogitare: hem, biduum hic
Manendum est soli? ec.

EX HEAUTONTIM.

ACTUS I. SCENA I.

CHREMES, MENEDEMUS, senes.

Quamquam haec inter nos nupera notitia admodum est,
Inde adeo quod agrum in proxumo hic mercatus es,
Nec rei fere sane amplius quicquam fuit:
Tamen vel virtus tua me, vel vicinitas,
Quod ego in propinqua parte amicitiae puto,
Facit, ut te audacter moneam, & familiariter,
Quod mihi videre praeter aetatem tuam
Facere, & praeter quam res te adhortatur tua.
Nam proh deum, atque hominum fidem, quid vis tibi? aut
Quid quaeris? annos sexaginta natus es,
Aut plus eo, ut conjicio: agrum in his regionibus
Meliorem, neque pretii maioris nemo habet:
Servos complureis: proinde quasi nemo siet,
Ita tute attente illorum officia fungere.
Nunquam tam mane egredior, neque tam vespere
Domum revertor, quin te in fundo conspicer
Fodere, atque arare, aut aliquid ferre denique:
Nullum remittis tempus, neque te respicis.
Haec non voluptati esse, satis certo scio.
At enim me, quantum hic operis fiat, poenitet:
Quod in opere faciundo operae consumis tuae,
Si sumas in illis exercendis, plus agas.
ME. Chreme, tantumne est ab re tua otii tibi,
Aliena ut cures, eaque, nihil quae ad te attinent?
CH. Homo sum: humani a me nil alienum puto:
Vel me monere hoc, vel percontari puta;
(Rectum est) ego ut faciam, non ut deterream.

ME. Mihi ſic eſt uſus: tibi ut opus eſt facto, face.
CH. An cuiquam eſt uſus homini; ſe ut cruciet? *ME.* Mihi eſt.
CH. Si quid laboris eſt, nollem: ſed iſtuc quid mali eſt?
Quaeſo, quid de te tantum meruiſti? *M.* heu hoi:
CH. Ne lacruma, atque iſtuc, quicquid eſt, fac me ut ſciam
Ne retice: ne verere: crede inquam mihi:
Aut conſolando, aut conſilio, aut re juvero.
M. Scire hoc vis? *C.* hac cauſſa equidem, qua dixi tibi.
ME. Dicitur. *CH.* iſtos raſtros interea tamen
Depone, ne labora. *M.* minime. *C.* quam rem agis?
ME. Sine me, vacuum tempus ne quod duim mihi
Laboris. *CH.* non ſinam inquam. *ME.* ah, non aequom facis.
CH. Hui, tam graveis hos quaeſo? *M.* ſic meritum eſt meum.
Domum revertor moeſtus, atque animo fere
Perturbato, atque incerto prae aegritudine:
Adſido: accurrunt ſervi: ſoccos detrahunt.
Video alios feſtinare, lectos ſternere,
Coenam apparare: pro ſe quiſque ſedulo
Faciebat, quo illam mihi lenirent miſeriam,
Ubi video haec, coepi cogitare, hem, tot mei
Solius ſolliciti ſunt cauſſa, ut me unum expleant?
Ancillae tot me veſtiant? ſumtus domi
Tantos ego ſolus faciam? ſed gnatum unicum,
Quem pariter uti his decuit, aut etiam amplius,
Quod illa aetas magis ad haec utenda idonea eſt,
Ego cum hinc ejeci miſerum injuſtitia mea.
Malo quidem me dignum quovis deputem,
Si id faciam: nam uſque dum ille vitam illam incolit
Inopem, carens patria ob meas injurias,
Interea uſque illi de me ſupplicium dabo,
Laborans, quaerens, parcens, illi ſerviens:
Ita facio prorſus: nihil relinquo in aedibus,
Nec vas, nec veſtimentum: conraſi omnia:
Ancillas, ſervos, niſi eos, qui opere ruſtico
Faciundo facile victum exercerent ſuum,
Omneis produxi ac vendidi: inſcripſi illico
Aedis mercede: quaſi talenta ad quindecim
Coëgi:

Coegi: agrum hunc mercatus sum: hic me exerceo:
Decrevi tantisper me minus injuriae,
Chreme, meo gnato facere, dum siam miser;
Mea mihi fas esse ulla me voluptate hic frui.
Nisi ubi ille huc salvus redierit meus particeps.
CH. Ingenio te esse in liberos leni puto, &
Illum obsequentem, si quis recte aut commode
Tractaret: verum neque tu illum sati' noveras,
Nec te ille: hoc ubi fit, ibi non vere vivitur:
Tu illum, nunquam ostendisti, quanti penderes,
Nec tibi ille est credere ausus, quae est aequom, patri;
Quod si esset factum, haec nunquam evenissent tibi.
ME. Ita res est, fateor: peccatum a me maxumum est.
CH. Menedeme; at porro recte spero: illum tibi
Salvum affuturum esse hic confido propediem.
ME. Utinam dii ita faxint. *C*. Facient: nunc, si commodum est,
Dionysia hic sunt: hodie apud me sis volo;
ME. Non possum. *C*. Cur non? quaeso tandem aliquantulum
Tibi parce: idem absens facere te hoc volt filius.
ME. Non convenit, qui illum ad laborem impulerim,
Nunc me ipsum fugere, *C*. Siccine est sententia?
ME. Sic. *CH*. bene vale. *ME*. & tu. *CH*. lacrumas excussit mihi,
Misseretque me eius: sed, ut dici tempus est,
Monere oportet me hunc vicinum Phaniam,
Ad coenam ut veniat: ibo, visam, si domi est.
Nil opus fuit monitore: jamdudum domi,
Aiunt, praesto apud me esse: egomet convivas moror.
Ibo adeo hinc intro: sed quid crepuerunt fores?
Hinc a me quisnam egreditur? huc concessero.

ACTUS V. SCENA I.

MENEDEMUS, CREMES.

ME. Ego me non tam astutum, neque ita perspicacem esse id scio:
Sed hic adjutor meus, & monitor, & praemonstrator Chremes.
Hoc mihi praestat: in me quidvis harum rerum convenit,

Quae sunt dicta in stultum, caudex, stipes, asinus; plumbeus:
In illum nil potest: nam exsuperat eius stultitia omnia haec.
CH. Ohe, jam desine deos uxor gratulando obtundere.
Tuam esse inventam gnatam; nisi illos tuo ex ingenio judicas,
Ut nil credas intellegere, nisi idem dictum est centies.
Sed quid jamdudum interim illic gnatus cessat cum Syro?

SCENA II.

CLITIPHO, adolescens, MENEDEMUS, CHREMES.

CL. Itane tandem, quaeso, est, Menedeme, ut pater
Tam in brevi spatio omnem de me ejecerit animum patris?
Quodnam ob facinus? quid ego tantum sceleris admisi miser?
Volgo id faciunt. *ME.* scio tibi esse gravius multo, ac durius,
Cui fit: verum ego haud minus aegre patior: id qui nescio,
Nec rationem capio, nisi quod tibi bene ex animo volo. *CL.* hic
Patrem adstare aiebas? *ME.* eccum. *CH.* quid me incusat, Clitipho?
Quidquid ego huius feci, tibi prospexi, & stultitiae tuae;
Ubi te vici animo esse omisso, & suavia, in praesentia
Quae essent, prima habere, neque consulere in longitudinem:
Cepi rationem, ut neque egeres, neque ut haec posses perdere.
Ubi cui decuit primo, tibi non licuit per te mihi dare;
Abii ad proxumos, tibi qui erant: eis commisi & credidi:
Ibi tuae stultitiae semper erit praesidium, Clitipho,
Victus, vestitus, quo in tectum te receptes. *CL.* hei mihi,

EX

EX ADELPHIS

ACTUS III. SCENA III.

DEMEA senex, SYRUS servus palpo.

D. Salvus sit, spero: est similis malorum suum. *S.* hui:
DE. Syre, praeceptorum plenus istorum ille. *SY.* phi,
Domi habuit, unde disceret. *DE.* fit sedulo:
Nihil praetermitto: consuefacio: denique
Inspicere, tanquam in speculum, in vitas omnium
Jubeo, atque ex aliis sumere exemplum sibi:
Hoc facito. *S.* recte sane. *D.* hoc fugito. *S.* callide.
D. Hoc laudi est. S. isthaec res est. *D.* hoc vitio datur.
S. Probussime. T. porro autem. *S.* non, hercle, otium est
Nunc mihi auscultandi: pisces ex sententia
Nactus sum: hi mihi ne corrumpantur, cautio est:
Nam id nobis tam flagitium est, quam illa, Demea,
Non facere vobis, quae modo dixti: & quod queo,
Conservis ad eumdem isthunc praecipio modum.
Hoc salsum est, hoc adustum est, hoc lautum est parum;
Illud recte, iterum sic memento: sedulo
Moneo, quae possum pro mea sapientia:
Postremo, tanquam in speculum, in patinas, Demea,
Inspicere jubeo, & moneo quid facto usu' sit.
Inepta haec esse, nos quae facimus, sentio;
Verum quid facias? Ut homo est, ita morem geras.
Numquid vis? *D.* mentem vobis meliorem dari.
S. Tu rus abis hinc? *D.* recte. *S.* nam quid tu hic agas,
Ubi, siquid bene praecipias, nemo obtemperat?
D. ego vero hinc abeo, quando is, quamobrem huc veneram,
Rus abiit; illum curo unum: ille ad me attiner:
Quando ita volt frater, de isthoc ipse viderit.
Sed quis illic est, procul quem video? estne hic Hegio
Tribulis noster? si satis cerno, hercle, is est.
Vah homo amicu' nobis jam inde a puero, dii boni,
Nae illiusmodi jam magna nobis civium
Penuria est: antiqua homo virtute, ac fide.
Haud cito mali quid ortum ex hoc sit publice:

Quam gaudeo, ubi etiam huius generis reliquias
Restare video, vah, vivere etiam nunc lubet:
Opperiar hominem hic, ut salutem, & conloquar.

ACTUS V. SCENA IV.

Demea.

Nunquam ita quisquam bene subducta ratione ad vitam fuit,
Quin res, aetas, usus semper aliquid apportet novi,
Aliquid moneat, ut illa, quae te scire credas, nescias,
Et, quae tibi putaris prima, in experiundo repudies.
Quod mi evenit nunc: nam ego vitam duram, quam vixi usque adhuc,
Prope jam excurso spatio mitto: id quamobrem? Re ipsa repperi
Facilitate nihil homini esse melius, neque clementia: id
Esse verum ex me, atque ex fratre cuivis facile est noscere.
Vitam ille suam semper egit in otio, in conviviis:
Clemens: placidus, nulli loedere os, arridere omnibus:
Sibi vixit: sibi sumtum fecit: omnes bene dicunt, amant.
Ego ille agrestis, saevus, tristis, parcus, truculentus, tenax
Duxi uxorem: quam ibi miseriam vidi? nati filii:
Alia cura: porro autem, illis dum studeo ut quamplurimum
Facerem, contrivi in quaerendo vitam, atque aetatem meam:
Nunc exacta aetate hoc fructi pro labore ab iis fero,
Odium: ille alter sine labore patria potitur commoda.
Illum amant; me fugitant: illi credunt consilia omnia:
Illum diligunt: apud illum sunt ambo; ego disertu' sum:
Illum, ut vivant, optant; meam autem mortem expectant scilicet:
Ita eos meo labore eductos maxumo, hic fecit suos
Paullo sumtu, miseriam omnem ego capio, hic potitur gaudia.
Age age, nunc experiamur, contra haec ecquid ego possiem

Blande dicere, aut benigne facere, quando eo provocat.
Ego quoque a meis me amari, & magni pendi postulo.
Si id fit dando, atque obsequendo, non posterioreis feram.
Deerit: id mea minime refert, qui sum natu maxumus.

SCENA V.

Syrus, Demea.

S. Heus Demea, rogat frater, ne abeas longius.
D. Quis homo? o Syre noster, salve, quid fit? quid agitur?
S. Recte. *D.* optume est: iam nunc haec tria primum addidi
Praeter naturam: o noster, quid fit, quid agitur?
Servom haud inliberalem praebes te, & tibi
Lubens bene faxim. *S.* gratiam habeo. *D.* atqui, Syre
Hoc verum est, & ipsa re experiere propediem.

EX PHORMIONE

ACTUS I. SCENA II.

Geta, Davus.

G. Si quis me quaeret rufus. *D.* praesto est, desine. *G.* oh:
At ego obviam conabar tibi, Dave. *D.* accipe, hem:
Lectum est, conveniet numerus, quantum debui.
G. Amo te, & non neglexisse habeo gratiam.
D. Praesertim ut nunc sunt mores: adeo res redit;
Si quis quid reddit, magna habenda est gratia.
Sed quid tu es tristis? *G.* egnone? nescis, quo in metu, &
Quanto in periclo sim. *D.* quid isthuc est? *G.* scies,
Modo ut tacere possis. *D.* abisis insciens:
Cuius tu fidem in pecunia perspexeris,
Verere ei verba credere? ubi quid mihi lucri est
Te fallere? *G.* ergo ausculta *D.* hanc operam tibi dico.
G. Senis nostri, Dave, fratrem maiorem Chremem
Nostin'? *D.* quid ni? quid? eius gnatum Phaedriam?
D. Tanquam te. *G* evenit, senibus ambobus simul,
Iter illi in Lemnum ut esset, nostro in Ciliciam

Ad

Ad hospitem antiquom : is senem per epistolas
Pellexit, modo non monteis auri pollicens.
D. Cui tanta erat res, & supererat? *G.* desinas?
Sic est ingenium. D. oh, regem me esse oportuit.
G. Abeuntes ambo hinc tum senes me filiis
Relinquunt quasi magistrum. . . .

ACTUS II. SCENA II.

Demipho senex, **Geta** servus, **Hegio**, **Cratinus**, **Crito** advocati.

Rubalae bonorum virorum consilia interturbant.

D. Quanta me cura, & sollicitudine afficit
Gnatus, qui me & se hisce impedivit nuptiis.
Neque mi in conspectum prodit, ut saltem sciam,
Quid de hac re dicat, quidve sit sententiae.
Abi tu, vise, redieritne jam, an nondum, domum.
G. Eo. *D.* videtis, quo in loco res haec siet:
Quid ago? dic Hegio. *H.* ego Cratinum censeo,
Si tibi videtur. *D.* dic, Cratine. *CRA.* mene vis?
D. Te *CRA.* ego, quae in rem tuam sint, ea velim facias: mihi
Sic hoc videtur: quod te absente hic filius
Egit, restitui in integrum aequom est, & bonum:
Et id impetrabis: dixi. *D.* dic nunc, Hegio.
H. Ego credo hunc dixisse credo, verum ita est,
Quot homines, tot sententiae : suus cuique mos.
Mihi non videtur, quod sit factum legibus,
Rescindi posse; & turpe inceptu est. *D.* dic, Crito.
CRI. Ego amplius deliberandum censeo:
Res magna est. *H.* numquid non vis? *D.* fecistis probe;
Incertior sum multo, quam dudum. *G.* negant
Redisse. *D.* frater est expectandus mihi: is
Quod mihi dederit de hac re consilium, id exequar.
Percontatum ibo ad portum, quoad se recipiat.

ACTUS IV. SCENA II.

Gate.

Ego hominem callidiorem vidi neminem,
Quam Phormionem: venio ad hominem, ut dicerem
Argento

Argento opus esse, & id quo pacto fieret:
Vix dum dimidium dixeram, intellexerat:
Gaudebat: me laudabat: querebat senem:
Diis gratias agebat, tempus sibi dari,
Ubi Phaedriae se ostenderet nihilo minus
Amicum esse, quam Antiphoni: hominem ad forum
Jussi opperiri: eo me esse adducturum senem.
Sed eccum: quis est ulterior? at at at Phaedriae
Pater venit: quid pertimui autem bellua?
An quia, quos fallam, pro uno duo sunt mihi dati?
Commodius esse opinor duplici spe utier.
Petam hinc, unde a primo institui: is si dat, sat est:
Si ab hoc nil fiat, tum hunc adoriar hospitem.

EX HECYRA

PROLOGUS ALTER.

Orator ad vos venio ornatu prologi:
Sinite, exorator sim; eodem ut jure uti senem
Liceat, quo jure sum usus adolescentior;
Novas qui exactas feci, ut inveterascerent,
Ne cum poëta scriptura evanesceret.
In his, quas primum Caecilii didici novas,
Partim sum earum exactus, partim vix steti;
Quia scibam dubiam fortunam esse scenicam:
Spe incerta certum mihi laborem sustuli.
Easdem agere coepi, ut ab eodem alias discerem
Novas, studiose, ne illum ab studio abducerem.
Perfeci, ut spectarentur: ubi sunt cognitae,
Placitae sunt: ita poëtam restitui in locum,
Prope jam remotum injuria adversarium
Ab studio, atque ab labore, atque ab arte musica.
Quod si scripturam sprevissem in praesentia, &
In deterrendo voluissem operam sumere.
Ut in otio esset, potius quam in negotio;
Deteruissem facile, ne alias scriberet.
Nunc quid petam, mea caussa aequo animo attendite.
Hecyram ad vos refero, quam mihi per silentium
Nunquam agere licitum est; ita eam oppressit calamitas.
Eam calamitatem vestra intelligentia

Sedabit

Sedabit, si erit adjutrix nostrae industriae:
Cum primum eam agere coepi, pugilum gloria,
Funambuli eodem accessit exspectatio:
Comitum conventus, studium, clamor mulierum
Fecere, ut ante tempus exirem foras:
Vetere in nova coepi uti consuetudine,
In experiundo ut essem: refero denuo;
Primo actu placeo: cum interea rumor venit,
Datum iri gladiatores, populus convolat:
Tumultuantur, clamant, pugnant de loco:
Interea ego meum non potui tutari locum:
Nunc turba nulla est: otium, & silentium est:
Agendi tempus mihi datum est: vobis datur
Potestas condecorandi ludos scenicos.
Nolite sinere per vos artem musicam
Recidere ad paucos: facite, ut vestra auctoritas
Meae auctoritati fautrix, adjutrixque sit.
Si nunquam avare statui pretium arti meae,
Et eum esse quaestum in animum induxi maxumum
Quammaxume servire vostris commodis:
Sinite impetrare me, qui in tutelam meam
Studium suum, & se in vostram commisit fidem,
Ne eum circumventum inique iniqui irrideant:
Mea caussa caussam hanc accipite, & silentium
Date, ut lubeat scribere aliis, mihique ut discere
Novas expediat, post hac pretio emtas meo.

ACTUS III. SCENA V.

LACHES, PHIDIPPUS, PAMPHILUS.

PAM. . . . . . . Salve, mi pater.
L. Gnate mi, salve. *PH.* Bene factum te advenisse, Pamphile,
Atque adeo, quod maxumum est, salvum atque validum *PA.* creditur.
L. Advenis modo? *PA.* admodum. *L.* cedo, quid reliquit Phania
Consobrinus noster? *PA.* sane, hercle, homo voluptati obsequens
Fuit, dum vixit: & qui sic sunt, haud multum heredem adjuvant.
Sibi

Sibi vero hanc laudem reliquit: vixit, dum vixit bene.
L. Tum tu igitur nihil attulisti huc plus una sententia?
PA. Quidquid est id, quod reliquit, profuit. *L.* imo obfuit:
Nam illum vivom & salvom vellem. *PH.* impune optare istuc licet.
Ille revivifcet jam nunquam; & tamen, utrum malis, scio.

EX LUCRETII LIBRO SEXTO

Pestilentiae in Attica grassantis descriptio.

Haec ratio quondam morborum, & mortifer aestus
Finibus Cecropiis funestos reddidit agros,
Vastavitque vias, exhausit civibus urbem.
Nam penitus veniens AEgypti e finibus ortus,
Aëra permensus multum, camposque natanteis,
Incubuit tandem populo Pandionis: omnes
Inde catervatim morbo mortique dabantur.
Principio caput incensum fervore gerebant,
Et dupliceis oculos suffusa luce rubenteis.
Sudabant etiam fauces intrinsecus atro
Sanguine, & ulceribus vocis via septa coibat:
Atque animi interpres manabat lingua cruore,
Debilitata malis, motu gravis, aspera tactu:
Inde, ubi per fauceis pectus complerat, & ipsum
Morbida vis in cor moestum confluxerat aegris;
Omnia tum vero vitaï claustra lababant.
Spiritus ore foras tetrum volvebat odorem,
Rancida quo perolent proiecta cadavera ritu.
Atque animi prorsum vires totius, & omne
Languebat corpus, leti jam limine in ipso.
Intolerabilibusque malis erat anxius angor
Assidue comes, & gemitu commista querela,
Singultusque frequens noctem persaepe, diemque,
Corripere assidue nervos, & membra coactans,
Dissolvebat eos, defessos ante, fatigans.
Nec nimio cuiquam posses ardore tueri
Corporis in summo summam fervifcere partem:
Sed potius tepidum manibus proponere tactum,
Et simul ulceribus quoad inustis omne rubere

Cor-

Corpus, ut est per membra sacer cum diditur ignis.
Intima pars homini vero flagrabat ad ossa:
Flagrabat stomacho flamma, ut fornacibus, intus.
Nil adeo posset cuiquam leve, tenueque membris
Vertere in utilitatem: ad ventum & frigora semper
In fluvios partim gelidos ardentia morbo
Membra dabant, nudum jacentes corpus in undas.
Multi praecipites lymphis putealibus alte
Inciderunt, ipso venientes ore patente.
Insedabiliter sitis arida corpora mersans
AEquabat multum parvis humoribus imbrem.
Nec requies erat ulla mali; defessa jacebant
Corpora; mussabat tacito medicina timore;
Quippe patentia cum totas ardentia nocteis
Lumina versarent oculorum expertia somno:
Multaque praeterea mortis tum signa dabantur;
Perturbata animi mens in moerore, metuque,
Triste supercilium; furiosus voltus, & acer;
Sollicite porro, plenaeque sonoribus aures;
Creber spiritus, aut ingens, raroque coortus;
Sudorisque madens per collum splendidus humos;
Tenuia sputa, minuta, croci contincta colore,
Salsaque, per fauceis raucas vix edita tussi.
In manibus vero nervi trahier, tremere artus:
A pedibusque minutatim succedere frigus
Non dubitabat: item ad supremum denique tempus
Compressae nares: nasi primoris acumen
Tenue: cavati oculi, cava tempora: frigida pellis,
Duraque; inhorrebat rictum: frons tenta minebat;
Nec nimio rigida post strati morte jacebant:
Octavoque fere candenti lumine solis,
Aut etiam nova reddebant lampade vitam.
Quorum siquis, ut est, vitarat funera leti,
Visceribus tetris, & nigra proluvie alvi;
Posterius tamen hunc tabes, letumque manebat:
Aut etiam multus capitis cum saepe dolore
Corruptus sanguis plenis ex naribus ibat:
Hunc hominis totae vires, corpusque fluebat.
Profluvium porro qui tetri sanguinis acre
Exierat; tamen in nervos huic morbus & artus
Ibat, & in parteis genitaleis corporis ipsas.
Et graviter partim metuentes limina leti Vive-

Vivebant ferro privati parte virili:
Et manibus sine nonnulli pedibusque manebant
In vita tamen, & perdebant lumina partim:
Usque adeo mortis metus his incesserat acer.
Atque etiam quosdam cepere oblivia rerum
Cunctarum, neque se possent cognoscere ut ipsi.
Multaque humi cum inhumata jacerent corpora supra
Corporibus; tamen alituum genus atque ferarum
Aut procul absiliebat, ut acrem exiret odorem:
Aut ubi gustarat, languebat morte propinqua.
Nec tamen omnino temere illis sedibus ulla
Comparebat avis, nec noctibus secla ferarum
Exibant silvis, languebant pleraque morbo,
Et moriebantur: cumprimis fida canum vis
Strata viis animam ponebat in omnibus aegram;
Extorquebat enim vitam vis morbida membris.
Incomitata rapi certabant funera vasta:
Nec ratio remedi communis certa dabatur.
Nam quod aliis dederat vitaleis aëris auras
Volvere in ore licere, & caeli templa tueri:
Hoc aliis erat exitio, letumque parabat.
Illud in his rebus miserandum, & magnopere unum
AErumnabile erat; quod, ubi se quisque videbat
Implicitum morbo, morti damnatus ut esset,
Deficiens animo moesto cum corde jacebat
Funera respectans, animam & mittebat ibidem:
Idque vel in primis cumulabat funere funus.
Quippe etenim nullo cessabant tempore apisci
Ex aliis alios avidi contagia morbi:
Nam quicumque suos fugitabant visere ad aegros,
Vitaï nimium cupidi, mortisque timentes,
Poenibat paullo post turpi morte, malaque
Desertos, opis experteis, incuria mactans,
Lanigeras tamquam pecudes, & bucera secla.
Qui fuerant autem praesto, contagibus ibant,
Atque labore, pudor quem tum cogebar obire,
Blandaque lassorum vox mista voce quaerelae.
Optimus hoc leti genus ergo quisque subibat:
Inque aliis alium populum sepelire suorum
Certantes, lacrymis lassi luctuque redibant.
Inde bonam partem in lectum moerore dabantur:
Nec poterat quisquam reperiri, quem neque morbus,

Nec

Nec mors, nec luctus tentaret tempore tali:
Praeterea jam pastor, & armentarius omnis,
Et robustus item curvi moderator aratri,
Languebant, penitusque casis contrusa jacebant
Corpora, paupertate & morbo dedita morti.
Exanimis pueris super exanimata parentum
Corpora nonnunquam posses, retroque videre
Matribus, & patribus natos super edere vitam.
Nec minimum partim ex agris moeroris in urbem
Confluxit, languens quem contulit agricolarum
Copia, conveniens ex omni morbida parti.
Omnia complebant loca tectaque, quo mage eos tum
Confertos ita acervatim mors accumulabat.
Multa sibi prostrata viam per, proque voluta
Corpora silanos ad aquarum strata jacebant,
Interclusa anima nimia ab dulcedine aquaï.
Multaque per populi passim loca promta, viasque
Languida semianimo tum corpore membra videres:
Horrida paedore, & pannis cooperta, perire
Corporis inluvie: pellis super ossibus una,
Ulceribus terris prope jam sordique sepulta.
Omnia denique sancta deum delubra replerat
Corporibus mors exanimis, onerataque passim
Cuncta cadaveribus caelestum templa manebant,
Hospitibus loca quae complerant aedituentes.
Nec jam religio divum, nec numina magni
Pendebantur: enim praesens dolor exsuperabat.
Nec mos ille sepulturae remanebat in urbe,
Ut prius hic populus semper consuerat humari.
Perturbatus enim totus trepidabat, & unus
Quisque suum pro re consortem moestus humabat,
Multaque vis subita, & paupertas horrida suasit;
Namque suos consanguineos aliena rogorum
Insuper instructa ingenti clamore locabant,
Subdebantque faceis, multo cum sanguine saepe
Rixantes potius, quam corpora desererentur.

Reimprimatur. Fr. Vinc. Maria Carras Vic. Gen. S. Officii Taurini.

Operti pro Cl. Teppati AA. LL P.

Se ne permette la ristampa

GALLI per la Gran Cancelleria.